

DUES
PEDRES

PAISATGES
PERSISTENTS

DUES
PEDRES

PAISATGES
PERSISTENTS

LA PEDRA SECA, UN LLEGAT PATRIMONIAL VIU Elisabet Valls Remolí	6	ELS PAISATGES	27
UNA HERÈNCIA MODERNA Eva Pomares	8	01 Altiplà de la Terra Alta	31
PAISATGES DE LA PEDRA SECA, PAISATGES PERSISTENTS Pere Sala, Jordi Grau, Joan Nogué i Joan Reguant	10	02 Solana del Baridà	41
MANERES DE MIRAR Jordi Queralt Suau	12	03 Garrigues Baixes i Vall del Corb	57
		04 Plana del Baix Ebre Montsià	67
		05 Plana de l'Alt Camp	77
		06 Cap de creus	87
		07 Sant Llorenç del Munt i l'Obac - El Cairat	99
		LES PEDRES	111
		Arreu	119
		Natural	127
		Recurs	131
		Mestratge	139
		Diversa	145
		Traça	153
		Respecte	157
		Vigent	163
		LES VEUS	175

Traducció castellà	200
Traducció anglès	218
Crèdits	236

LA PEDRA SECA, UN LLEGAT PATRIMONIAL VIU

Mentre començava a escriure aquesta petita aportació per al catàleg de l'exposició «Dues pedres. Paisatges persistents», se'n va anar la llum. Apagada general. Al cap d'una estona se'm va acabar la bateria del portàtil. Vaig deixar l'ordinador, pensant que es tractaria d'un petit problema de curta durada, i vaig decidir fer-me una infusió mentre se solucionava, però no havia caigut que la cuina tampoc funcionaria, ni l'escalfador d'aigua ni cap aparell que necessités electricitat. El telèfon també va entrar en una letargia inquietant, fins al punt d'arribar a la incomunicació total. «Sense electricitat —vaig pensar—, per molta tecnologia i per moltes comoditats que ens brindi la vida moderna, tot es paralitza».

«Dues pedres. Paisatges persistents» es va inaugurar al Palau Robert quan jo ni tan sols formava part del Govern de la Generalitat. Com a directora general de Difusió no puc, doncs, atribuir-me cap maternitat sobre la seva idea, concepció i realització, però naturalment estic molt contenta del seu èxit, i també de la seva llarga itinerància.

La pedra seca, com altres realitats que provenen del passat i de la cultura popular, és un clar exemple de tecnologia pre-industrial que mil vegades s'ha cregut obsoleta, que s'ha menystingut i enterrat abans d'hora en reiterades ocasions i que, tot i així, sempre ha surat, fins al punt de ser reconeguda, gràcies a l'obstinació d'unes quantes persones i d'institucions diverses, com a Patrimoni Cultural Immaterial de la Humanitat per la UNESCO, el 28 de novembre de 2018.

El dossier de premsa de l'exposició que aleshores es va lliurar als mitjans de comunicació reblava: «La pedra seca no representa només un dels trets més característics dels nostres paisatges i un llegat patrimonial extraordinari, sinó que és, sobretot, una autèntica font d'inspiració i un contenidor excepcional d'aquells valors que tant ens hauran de servir per fer front als desafiaments del món actual. La tècnica de la pedra seca és un exemple de sostenibilitat amb múltiples possibilitats constructives de present i de futur, viables i compatibles amb la lluita contra el canvi climàtic».

Rumiava tot això mentre esperava en va que tornés l'electricitat. Gràcies a la tècnica de la pedra seca, és possible idear i realitzar un munt de construccions que no necessiten ni morter, ni electricitat, ni combustible ni, molt sovint, transports pesants de materials. Construccions d'ús agrícola, rebosts, cabanyes, obres de tipus urbanístic, delimitacions de propietats o de camins, i un llarg etcètera de possibilitats. En un moment de gran inquietud per l'escalfament global, en un context de saturació de línies elèctriques i de greu contaminació atmosfèrica, vet aquí una tècnica que optimitza els recursos, que no embruta i que no depèn de res més que de la voluntat i del talent humà per funcionar. I que, esforç a banda, no costa diners.

Al Palau Robert de Barcelona en vam inaugurar una altra, d'exposició, una altra d'aquelles que fan pensar. En aquest cas, sobre la transhumància, sota el títol «Transhumància. Camins que deixen petjada», i novament ens va convidar a reflexionar sobre la importància dels oficis tradicionals i de les tècniques mil·lenàries, sobre les lliçons que sovint ens llega el món rural i sobre fins a quin punt hauríem d'estar atents a tot el que, al llarg dels segles, hem anat aprenent i que, de vegades, tendim a oblidar.

Després de Barcelona, «Dues pedres. Paisatges persistents» va instal·lar-se a Tortosa, i després de Tortosa, a l'Espluga de Francolí. Tant de bo continuï viatjant! Tant de bo continuem prestigiant la pedra seca i recuperant enginyers, eines i tècniques del passat per resoldre problemes del present. No ja per disposar d'alternatives quan se'n vagi la llum —que també!—, sinó per enriquir el nostre ventall de coneixements i gaudir del patrimoni en la seva plenitud.

Elisabet Valls Remolí

Directora general de Difusió de la Generalitat de Catalunya

Com fan les arrels dels arbres, milers d'hectàrees de marges de pedra seca estructuren àmplies regions del paisatge dels Països Catalans. La modèstia aparent d'aquests nervis petris ens recorda, tossuda, la vida de les generacions de pagesos i pageses que van utilitzar fins a l'últim pam de terra a les valls i a les muntanyes per al conreu, al Penedès, la Conca de Barberà, l'Empordà o les riberes de l'Ebre... Un dur diàleg quotidià amb l'ecosistema, aliè i força desconegut encara a la Catalunya urbana, en el qual la natura era un recurs total que es conreava, caçava, recollia, pasturava, talava o del qual es feia carbó. De ben joveneta, trespantant per aquests paisatges, he admirat feixes que, en la contemporaneïtat de les lleixes plenes d'aliments als supermercats, semblen heroïcitats inversemblants; marges aixecats al caire d'un barranc per poder arregar les ametlles de literalment quatre arbres, ara engolits pel bosc; cabanes allunyades dels pobles que testimonien com vivien, durant setmanes i amb quatre coses, els jornalers que anaven a l'oliva. Un dia, aquella traça, aquella energia per domesticar la natura, va deixar-se enrere, per obligació o oportunitat, i va esdevenir imprescindible per fer grans les ciutats catalanes. Des d'aleshores, va semblar que la pedra seca quedava oblidada entre la boscúria o el marge que començava a caure a la vora d'un camí, entre camps on les veus humanes són cada cop més escadusseres.

L'exposició «Dues pedres. Paisatges persistents» va ser inaugurada l'hivern de 2023, produïda per la Direcció General de Difusió i amb el comissariat de l'Observatori del Paisatge al Palau Robert. Era una oportunitat per dur a terme la primera gran mostra que la Generalitat dedica a un llegat, l'art de la pedra seca, que va ser reconegut com a Patrimoni Cultural Immaterial de la Humanitat per la UNESCO el 28 de novembre de 2018, en una candidatura d'abast mediterrani. Naixia de l'anhel de donar a conèixer i reivindicar aquest patrimoni nacional sorgit de la ruralia. Rescabalar un element identitari del relat negatiu que abat la pagesia —intern i general—, en un moment en el qual l'esvoranc cultural, econòmic i social amb la ciutat s'eixampla. Zones en les quals la pedra seca és molt present i el despoblament toca l'os i esdevé un problema de descontrol sobre el territori, ja no solament d'abast local, sinó de país, en múltiples fronts, com evidencia la crisi climàtica en relació amb la gestió dels grans incendis en boscos o la perspectiva de disminució dels recursos alimentaris durant la covid. El paisatge es va triar com a eix vertebrador, continent narratiu d'una exposició que, ja durant la seva producció, va mostrar el gran interès que suscita el recurs, amb voluntaris i afeccionats arreu. Volgudament, bona part dels territoris protagonistes són d'interior, aquella enormitat de país menys afavorit per l'imaginari turístic i l'atenció governamental i que pateix especialment el despoblament rural.

Lluny del pessimisme, la mostra no s'ha volgut recrear en les barraques caigudes i ha defugit la mirada romàntica que sovint tempta a la ciutat. Per contra, sí que reflexiona sobre l'evolució, el present i el futur de l'activitat agrària, amb veus diverses, crítiques i actives. Ofereix una nova mirada sobre la pedra seca i la ruralitat que la conté, i contribueix a destacar-ne la importància històrica, però sobretot la indiscutible modernitat per a nous usos econòmics. Les construccions de pedra seca són un valor per a la mirada del turista, generadores de nous nínxols professionals, una eina d'ajut a la gestió mediambiental, casa per a animals, líquens i plantes... Perpètuament reciclable, és també un recurs constructiu sostenible en les mans creatives de margers i arquitectes. L'exposició ofereix un tast d'aquesta riquesa nacional enorme. Amb gran èxit, ja l'han vista milers de persones a Barcelona i a altres llocs del país, on es van tancar acords d'itinerància i activitats paral·leles per un desig explícit de portar-la a indrets on la pedra seca és quotidiana; tant, que sovint ens fa oblidar que, al costat dels cellers i les catedrals, gaudim d'un altra herència aparentment modesta, però que també és Història en majúscules. Marges, barraques, corrals, cups, calçades, forns, pous o escales expliquen qui érem, qui som i les possibilitats d'utilitzar aquest llegat per modular el nostre complex present.

Eva Pomares

Exdirectora general de Difusió de la Generalitat de Catalunya

PAISATGES DE LA PEDRA SECA, PAISATGES PERSISTENTS

Quan la directora general de Difusió del Departament de la Presidència, Eva Pomares, va proposar a l'Observatori del Paisatge de Catalunya, a principis del 2023, comissariar aquesta exposició, vam entendre que teníem al davant una oportunitat única: concebre una mostra que parlés dels paisatges de Catalunya a través del món de la pedra seca, i fer-ho en un edifici tan emblemàtic i visitat com el Palau Robert era, sens dubte, una ocasió extraordinària per desplegar una de les principals funcions de l'Observatori: conscienciar la societat catalana sobre els valors dels seus paisatges. A més, la iniciativa comptava amb el suport del Departament de Cultura.

Catalunya és un autèntic país de paisatges. Els cent trenta-quatre paisatges inventariats en els catàlegs de paisatge mostren una diversitat sorprenent, i en molts d'aquests la pedra seca té un paper protagonista. Hi ha infinitat de paisatges modelats per aquesta tècnica mil·lenària: parets, barraques, cabanes, aljubs, entre tantes altres construccions, estructuren i componen aquesta diversitat paisatgística. I, si sortim del Principat tant pel nord com pel sud, tornem a trobar paisatges farcits de pedra seca. De fet, tota la Mediterrània n'és plena... i, en última instància, bona part del planeta. No és casualitat: la pedra seca és una tècnica mil·lenària i universal, reconeguda per la UNESCO, que l'any 2018 la va inscriure en la Llista representativa del patrimoni cultural immaterial de la humanitat per haver conferit innumerables paisatges i valors materials i immaterials. Amb tan poc —només pedra i saviesa— s'ha creat tant! Però amb l'exposició també volíem mostrar-ne la cara més crua: molts d'aquests paisatges s'han anat apagant amb el despoblament massiu de les dècades de 1960 i 1970, que va comportar l'abandó de l'activitat agrària, l'envelliment de la població, la manca de relleu generacional i l'increment exponencial de la massa forestal, amb el consegüent risc d'incendis, la pèrdua de patrimoni material i immaterial i la desaparició del paisatge en mosaic que avui tant enyorem quan ens enfrontem als grans incendis forestals.

Sovint correm el risc de veure aquests paisatges com quelcom del passat i tendim a preservar-los per raons més aviat nostàlgiques. Nosaltres vam voler fugir d'aquest enfocament: volíem mostrar la pedra seca i els paisatges que genera com a realitats vives, útils i plenament contemporànies. La reivindicació de la seva vigència i la seva persistència (d'aquí el subtítol de l'exposició: Paisatges persistents) és el gran missatge de la mostra. Per això vam presentar noves pràctiques que demostrin que aquesta tècnica continua sent actual i necessària: en arquitectura contemporània, en ordenació del territori i en una agricultura diversa dedicada al conreu de vinya, oliveres, ametllers, avellaners, fruiters, horts o cereals.

És emocionant comprovar com creix, dia rere dia, l'interès per aquest art ancestral: escoles de margers que recuperen l'ofici adaptant-lo a les necessitats actuals, iniciatives ciutadanes que reivindiquen aquest patrimoni, projectes científics i artístics que li donen nova vida. Volíem que els visitants sortissin amb aquesta idea: la pedra seca no és només una tècnica constructiva; és una manera de mirar el món des de la senzillesa i la intel·ligència col·lectiva i, al mateix temps, un testimoni excepcional d'uns valors més necessaris que mai a l'hora d'afrontar els reptes actuals: reciclatge, reutilització, resiliència, proximitat, humilitat, cooperació, estalvi..., i molts més dels quals no anem gens sobrats.

Gràcies a totes les persones que han fet possible aquesta exposició coral, començant per l'equip del Palau Robert —amb una menció especial a Eva Pomares, Abigail Martínez, Santi Rifà i Joaquina Torrero—, per creure des del primer moment en l'Observatori i apostar decididament per portar els paisatges de la pedra seca de Catalunya al cor de Barcelona durant més de cinc mesos... i, fins avui, també a Tortosa i a l'Espluga de Francolí, conscients que és igualment essencial fer visibles els paisatges de la pedra seca tant en els espais urbans com en els indrets on aquesta tècnica configura uns paisatges cada vegada més valorats per tothom.

També volem mostrar el nostre agraïment a Jordi Queralt, museògraf, i a Sergi Opisso, dissenyador, que van ser dos comissaris més al nostre costat; a l'Institut Cartogràfic i Geològic de Catalunya (ICGC) pel suport i la complicitat, així com a la resta d'entitats i persones que van aportar fotografies i materials o van acceptar ser entrevistades. També va ser un luxe comptar amb la mirada sensible de la cineasta Mercedes Álvarez i de l'artista Sara Boldú, que van crear obres específiques per a l'exposició.

Aquest catàleg i aquesta exposició són una invitació a mirar la pedra seca amb uns altres ulls: no com un vestigi del passat, sinó com una lliçó tant per al present com per encarar el futur, entenent els seus nous valors i perspectives i demostrant que aquesta tècnica ancestral és, avui, més viva que mai.

Pere Sala, Jordi Grau, Joan Nogué i Joan Reguant
Comissaris

MANERES DE MIRAR

«Paisatges persistents», el subtítol de l'exposició, és un manifest, un manifest a favor del paisatge divers, del que es construeix de mica en mica i que posa en valor la tradició i una manera de fer, l'artesana, que s'ha transmès generació rere generació emprant allò que es té més a mà, la pedra; i les mans, el mirar, decidir i fer. Una forma ancestral de construir el camp que es contraposa a les dinàmiques temporals actuals. I des de Queralt Suau Studio vam construir la narrativa de l'exposició. Gràcies al diàleg amb l'equip comissarial, vam poder endinsar-nos en aquest dens paisatge, entendre'l, ordenar-lo i buscar la manera de portar-lo a l'esfera pública. Una tasca enriquidora i que hem sentit profundament alineada amb la nostra manera de treballar, amb la qual cosa hem aconseguit fondre la passió amb la professió.

Aquesta manera de fer es respira al llarg de tot el recorregut de l'exposició, un exercici que ens va portar a cercar com transmetre idees complexes, fàcils d'expressar verbalment però no tan evidents en una lògica expositiva. En són un bon exemple els paisatges: set paisatges molt diferents que tenen en comú la pedra seca. El caràcter de cada un, que resulta de l'acció de factors naturals i/o humans i de les seves interrelacions, s'explica a partir de fragments, que el visitant suma visualment i que li permeten comprendre el caràcter d'aquell paisatge. Més enllà dels detalls específics de cadascuna de les parts, la tasca de museografia ha consistit a desplegar un itinerari que és un canvi d'escala constant.

El mosaic de paisatges funciona com a obertura, mostrant la diversitat i la complexitat dels paisatges de Catalunya, tant si són zones rurals com urbanes. Una mirada llunyana on ja s'intueix la presència silenciosa de la pedra seca.

El pas següent ens porta a reduir l'escala i a parlar concretament de set paisatges; paisatges que es mostren en la seva complexitat, que conviden a reconèixer formes i llocs, allò que ens és proper i allò que ens diferencia. Aquests paisatges funcionen com a corbes de nivell amb contingut desplegat (mapes, diagrames, fotografies, literatura, obra plàstica...) que els caracteritzen individualment. En sortir d'aquests paisatges, el paviment canvia, comencem a trepitjar fulles, i la sensació de camp augmenta. Una peça cinematogràfica de Mercedes Álvarez dona un tomb a l'espai i ens porta endins dels paisatges del Priorat, fent-nos sentir la naturalesa i la mà del marger. Aquesta peça significa una nova alteració en l'escala, i una gran pissarra desenvolupa els conceptes clau de l'obra en pedra seca, des d'«Arreu», a «Diversa» o «Vigència». Aquest gest constructiu hi apareix com un coneixement transmès al llarg del temps, capaç de donar forma al territori i de vincular-nos-hi.

Però la narració no s'atura en la matèria: incorpora veus i testimonis que enraonen de vida, de cultura i de la relació íntima amb el paisatge. Aquest conjunt de veus construeix una estructura coral que humanitza l'experiència i que ens parla del paisatge avui.

I, finalment, el darrer canvi d'escala: mirem la pedra de fit a fit. Cada esquerra i cada textura revelen un univers infinit: dins d'un fragment s'amaga un paisatge sencer. En una lògica quasi fractal, la pedra esdevé alhora matèria i objecte, territori i paisatge. El recorregut convida, així, a canviar d'escala constantment, a descobrir el món dins de cada tros de natura.

I l'epíleg de l'exposició és una pila de pedres. Una imatge senzilla i plena de significats: és matèria en estat pur, però també potencialitat. A partir d'aquesta es pot construir un mur, aixecar una cabana o imaginar un nou paisatge. És un final obert que retorna al visitant la capacitat de projectar i de somiar; una metàfora del que és col·lectiu i del que espera mans i mirades per transformar-se en futur.

Jordi Queralt Suau
Museògraf

La major part dels paisatges rurals catalans estan afaïçonats per la pedra seca. I, si sortim del Principat i ens endinsem en la resta de territoris dels Països Catalans, de nou ens trobarem amb molts paisatges també estructurats per la pedra seca. Fet i fet, tota la Mediterrània n'és plena... i, en última instància, bona part del planeta. Això és així perquè la pedra seca és una tècnica mil·lenària i universal que ha bastit milers i milers de quilòmetres de parets i de construccions anònimes, de tipologia, dimensions i usos molt variats, que emergeixen a tort i a dret, algunes molt ben conservades i d'altres en un estat més aviat precari. Avui, però, la pedra seca no representa només un dels trets més característics dels nostres paisatges i un llegat patrimonial extraordinari, sinó que és, sobretot, una autèntica font d'inspiració i un contenidor excepcional d'aquells valors que tant ens hauran de servir per fer front als desafiaments del món actual. Així, doncs, aquesta exposició pretén tant mostrar la riquesa i diversitat dels paisatges formats per la pedra seca, com, sobretot, reivindicar-ne la vigència i la persistència.

↑ → José Hevia

ELS
PAISATGES

Catalunya és un país de paisatges. Un dels trets més significatius és la seva extraordinària diversitat de paisatges. Una orografia juganera, una infinitat de microclimes i una intervenció humana mil·lenària sobre el medi físic fan de Catalunya un dels països més diversos d'Europa, i això es fa palès amb els 134 paisatges que el formen, tal com es desprèn dels catàlegs de paisatge elaborats per l'Observatori del Paisatge de Catalunya.

Els paisatges Altiplà de la Terra Alta, Solana del Baridà, Garrigues Baixes i Vall del Corb, Plana del Baix Ebre - Montsià, Plana de l'Alt Camp, Cap de Creus i Sant Llorenç del Munt i l'Obac - El Cairat en són una petita mostra. En tots ells, la pedra seca hi té una presència notable, sovint aclaparadora, com succeeix en la pràctica totalitat de la resta de paisatges. Tenim un munt de paisatges fets de pedra seca, on una fascinant riquesa d'arquitectures (murs, barraques, cabanes, entre tantes altres construccions) modela i condiciona aquesta diversitat paisatgística.

I, si sortim del Principat i ens endinsem a la resta de territoris dels Països Catalans, de nou ens trobarem amb molts altres paisatges afaïçonats per la pedra seca. Això és així perquè, fet i fet, tota la Mediterrània n'és plena... i en última instància bona part del planeta: d'aquí el valor universal d'un sistema constructiu que ha dotat infinitat de paisatges de valors productius, històrics, ecològics, simbòlics i estètics; en definitiva, de valors materials i immaterials.

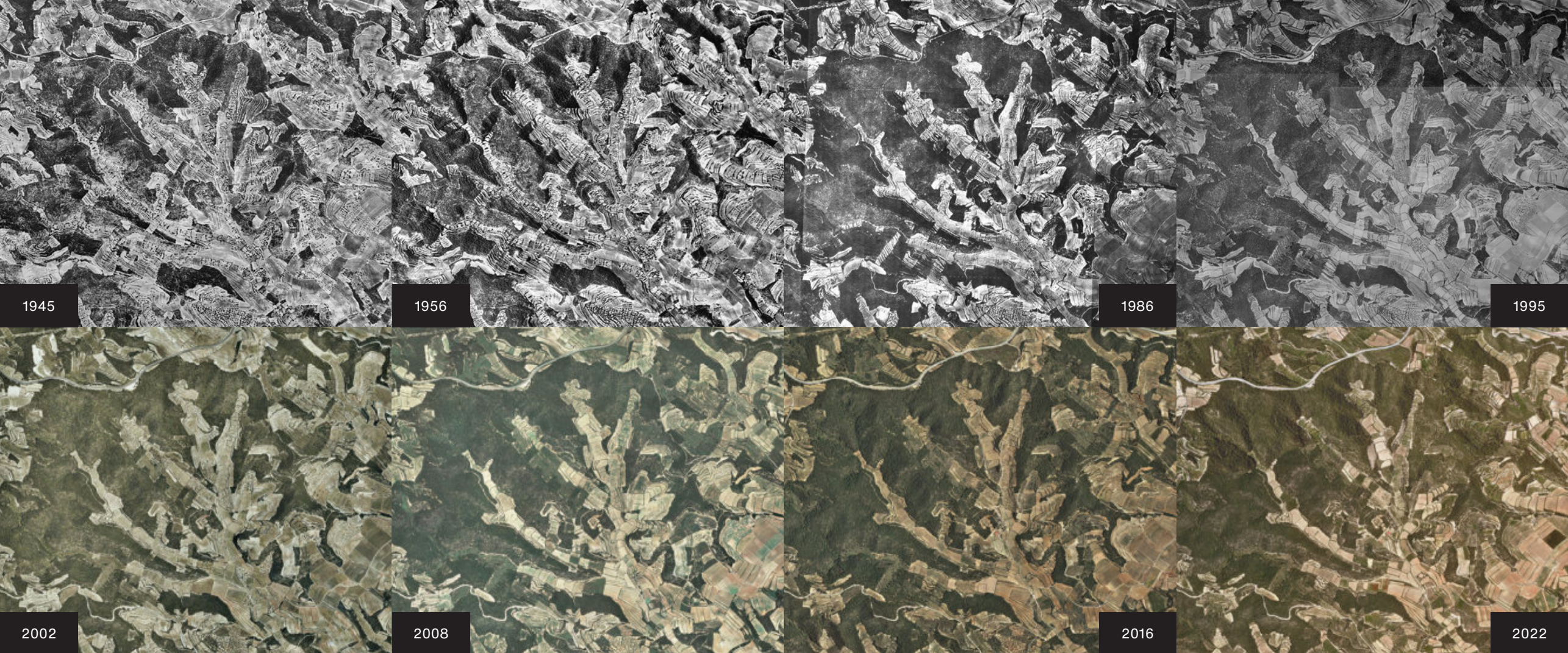

«Una unitat de paisatge (o simplement paisatge) és un territori caracteritzat per una combinació d'elements naturals, culturals i simbòlics, que li confereixen un caràcter diferenciat de la resta i que és reconegut com a tal per la població. Cadascun dels 134 paisatges de Catalunya són diferents de la resta.»

ALTIPLÀ DE LA TERRA ALTA ⁰¹
 SOLANA DEL BARIDÀ ⁰²
 GARRIGUES BAIXES I VALL DEL CORB ⁰³
 PLANA DEL BAIX EBRE-MONTSIÀ ⁰⁴
 PLANA DE L'ALT CAMP ⁰⁵
 CAP DE CREUS ⁰⁶
 SANT LLORENÇ DE MUNT I L'OBAC - EL CAIRAT ⁰⁷

ALTIPLÀ DE LA TERRA ALTA

Paisatge de vinya, olivera i ametller, exponent privilegiat de la trilogia mediterrània, lleugerament ondulat i suau, de bella harmonia visual alterada per una densa xarxa de línies elèctriques d'alta tensió i nous artefactes que generen electricitat. Cellers modernistes testimonien la riquesa d'un vell (i bell) paisatge agrari atapeït de pedra de calar en forma de murs i cabanes de volta, la mateixa pedra que va viure i veure la batalla de l'Ebre, encara en el record en forma de trinxeres, fosses i bombardejos. Autèntics «rius de vinya» llisquen pel fons de la vall, arrecerats del vent de dalt, també dit cerç, serè o mestral.

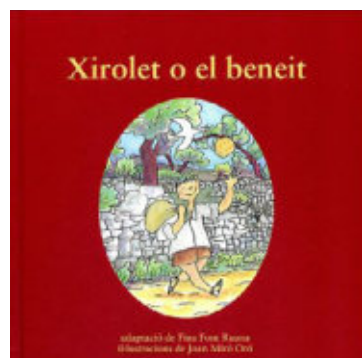
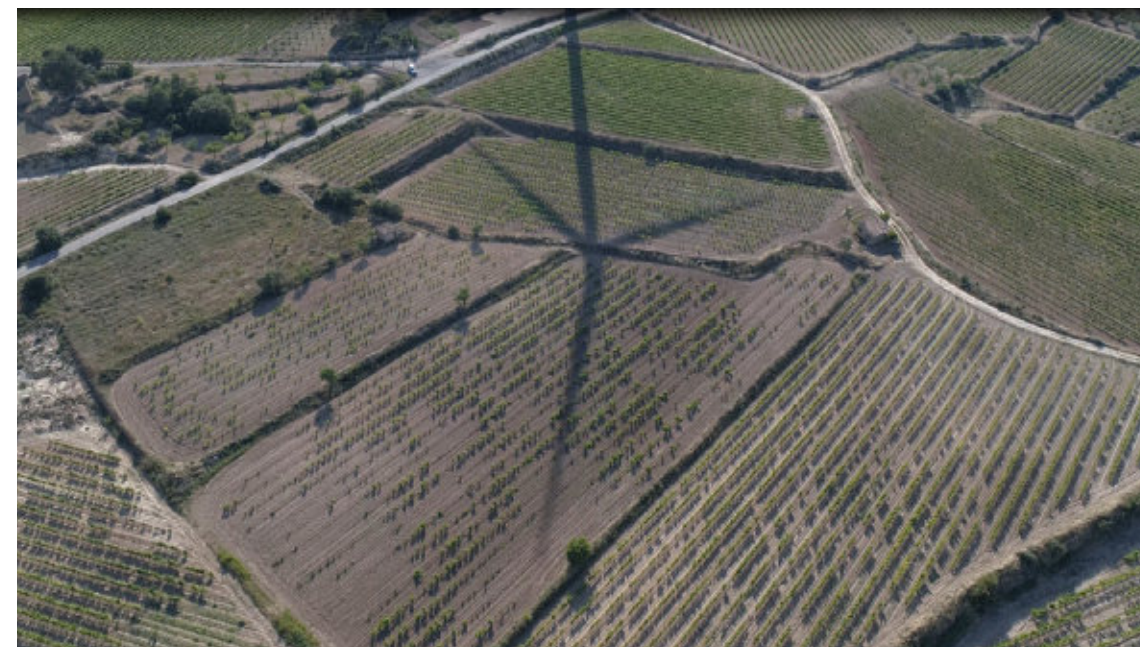
«Quan m'alço i surto a la carretera, m'adono que des d'aquí es veu un espai de gran extensió. És un paisatge característic de la Terra Alta, un paisatge de clapes: partides de vinya, camps d'ametllers, camps segats, grups d'oliveres. És un paisatge apedaçat per l'home, fet de retalls que sempre lliguen.»

A peu per la Terra Alta
Josep Maria Espinàs

↑ Institut Cartogràfic i Geològic de Catalunya (ICGC).

EVOLUCIÓ DEL PAISATGE ENTRE 1945 I 2022.
En aquest paisatge destaquen els conreus de vinya en fons de vall a la vall Major i al barranc de Trufes, des de Batea i en continuïtat amb el Matarranya, en el que es poden denominar *rius de vinya*, una estructura que ha anat evolucionant i que s'ha anat reduint en els darrers setanta anys, però que encara es manté.

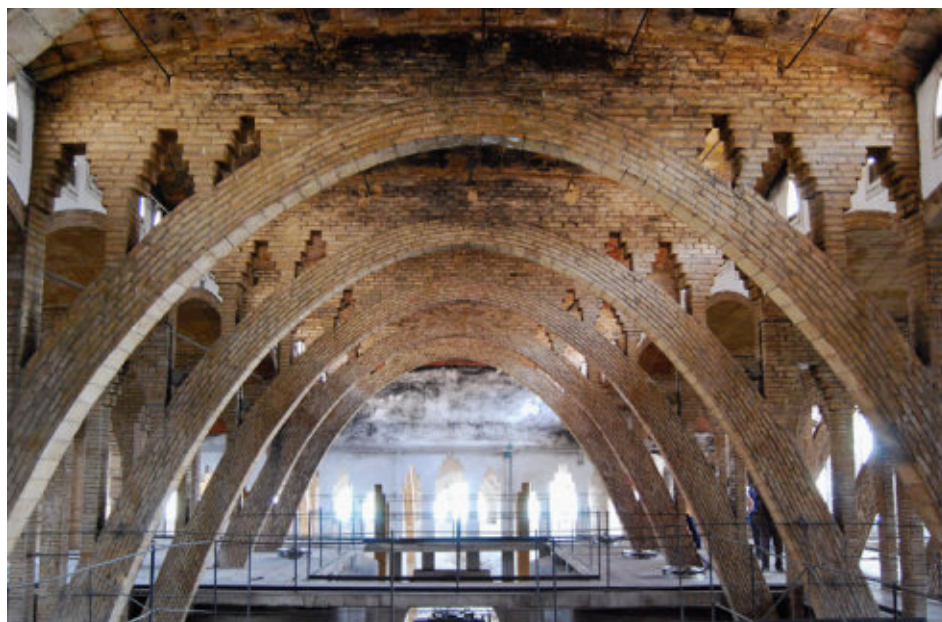
MOSAIC AGRARI I AEROGENERADORS A L'ALTIPLÀ DE LA TERRA ALTA. Destaca la trilogia mediterrània tradicional, és a dir, la combinació de vinya, olivera i ametller. La trilogia mediterrània afavoreix una biodiversitat elevada, destaca pels canvis cromàtics estacionals i representa una mostra de paisatge agrari històric amb mostres importants d'arquitectura rural de pedra seca (marges, cabanes...). A la primera dècada del segle xx, en aquest paisatge s'hi han instal·lat nombrosos parcs eòlics, amb l'oposició d'una part de la població.

↑ Observatori del Paisatge de Catalunya.

← *Xirolet o el beneit: conte de tradició oral*, adaptació de Fina Font Ruana amb il·lustracions de Joan Miró Oró, Fundació el Solà, 2007.

CELLER COOPERATIU DE GANDESA. A la Terra Alta hi ha una gran quantitat de cellers productors de vi. Per la seva arquitectura, destaquen els cellers cooperatius modernistes, i un dels seus millors exponents és el de Gandesa, del deixeble de Gaudí Cèsar Martinell.

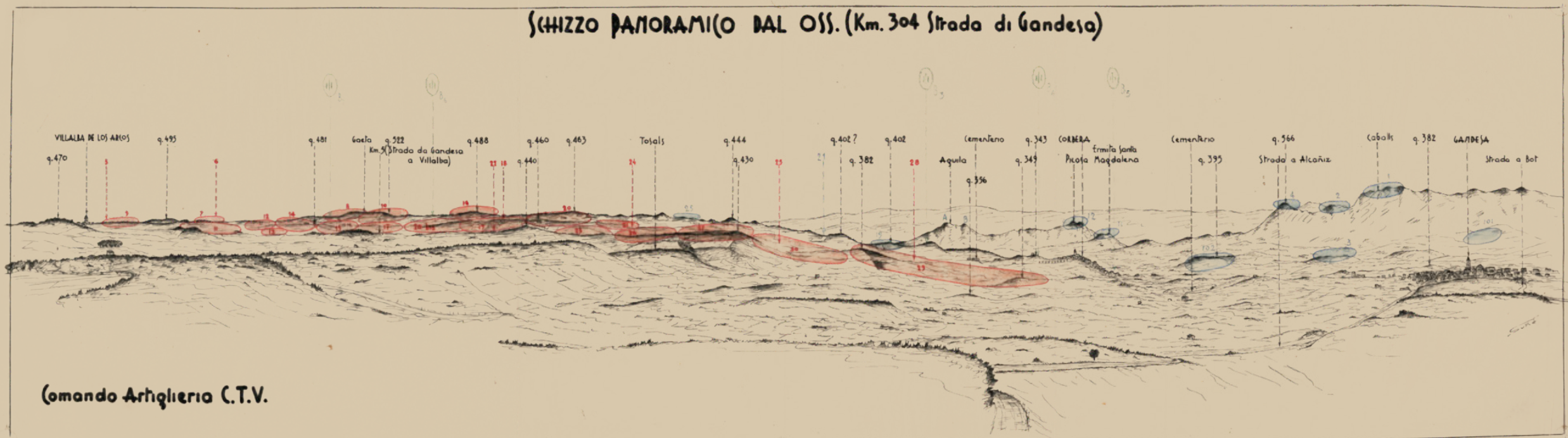
RUÏNES DEL POBLE VELL DE CORBERA D'EBRE. Corbera d'Ebre va ser un dels pobles més afectats durant els bombardejos de la Guerra Civil de finals de juliol de 1938. Les ruïnes del Poble Vell són actualment un dels espais més simbòlics de la batalla de l'Ebre. Els 115 dies que va durar la batalla de l'Ebre (del 25 de juliol al 16 de novembre de 1938), juntament amb la repressió de la dictadura franquista posterior, va provocar una autèntica davallada de la població dels nuclis i un abandonament progressiu dels conreus.

↑ Família Cuyàs, s/d. ICGC, fons Família Cuyàs RM (RF.7448).

← Cèsar Martinell Brunet, 1919. ICGC, fons COAC (coac_18).

← Tomàs Badia Navarro.

VISTA PANORÀMICA DE GANDESA (TERRA ALTA).
 Dibuix de l'estratègia militar de la força italiana de
 combat que va donar suport al bàndol nacional durant
 la Guerra Civil. El dibuix identifica els principals cims,
 turons, pobles, camins i altres elements que ajuden
 a interpretar el paisatge de l'Altiplà de la Terra Alta.

↑ Corpo Truppe Volontarie (CTV).
 Comando Artiglieria (Itàlia).
 1938. ICGC. Fons de la Guerra Civil,
 1936-1939 (RM.271630).

Paisatge de frontera entre estats farcit de llegendes i esquitxat de cims, rasos, altiplans, llacs, estanys, petits nuclis encimbellats i valls profundes per on s'escolen rierols que esquiven el granit i els boscos de pi negre per alimentar el riu Segre. Una harmònica arquitectura tradicional de pedra seca en granit o pissarra segueix dempeus com a testimoni d'un paisatge agrícola i ramader que va ser hegemònic durant segles i que avui nous pastors i productors de formatge o carn s'esforcen per mantenir, mentre el gaudeixen els amants del senderisme i del turisme de muntanya. Una pedra seca que fins i tot va recobrir búnquers de la Guerra Civil: vet aquí una estratègia d'ocultació i d'integració en el paisatge *avant la lettre*.

EL TOSSAL BOVINAR I LA TOSSA PLANA DE LLES VISTOS DES DE LLES DE Cerdanya. Aquest paisatge acull alguns dels cims i fons escènics més emblemàtics que envolten la Cerdanya.

↑ Sergi Boixader / Alamy.

→ Dades extretes a partir del Cens de població i habitatges de l'Institut Nacional d'Estadística (INE) espanyol i del Cens agrari de l'Institut d'Estadística de Catalunya (Idescat).

A Catalunya, el 12 % d'habitatges són segones residències.

A l'Alt Urgell i la Cerdanya, el 40 % dels habitatges són segones residències.

El 21 % del bestiar equí de Catalunya se situa a les comarques de l'Alt Urgell i la Cerdanya.

El 6 % del bestiar boví de Catalunya se situa a les comarques de l'Alt Urgell i la Cerdanya.

El 5 % del bestiar oví de Catalunya se situa a les comarques de l'Alt Urgell i la Cerdanya.

El 4 % del bestiar cabrum de Catalunya se situa a les comarques de l'Alt Urgell i la Cerdanya.

LA RAMADERIA I LES SEGONES RESIDÈNCIES. Les comarques de l'Alt Urgell i la Cerdanya destaquen per tenir un pes important en la ramaderia, majoritàriament extensiva, comparat amb el de la resta de Catalunya. De la mateixa manera, l'atracció del turisme de neu fa que la importància de les segones residències en aquestes comarques sigui molt més gran que en el conjunt de Catalunya.

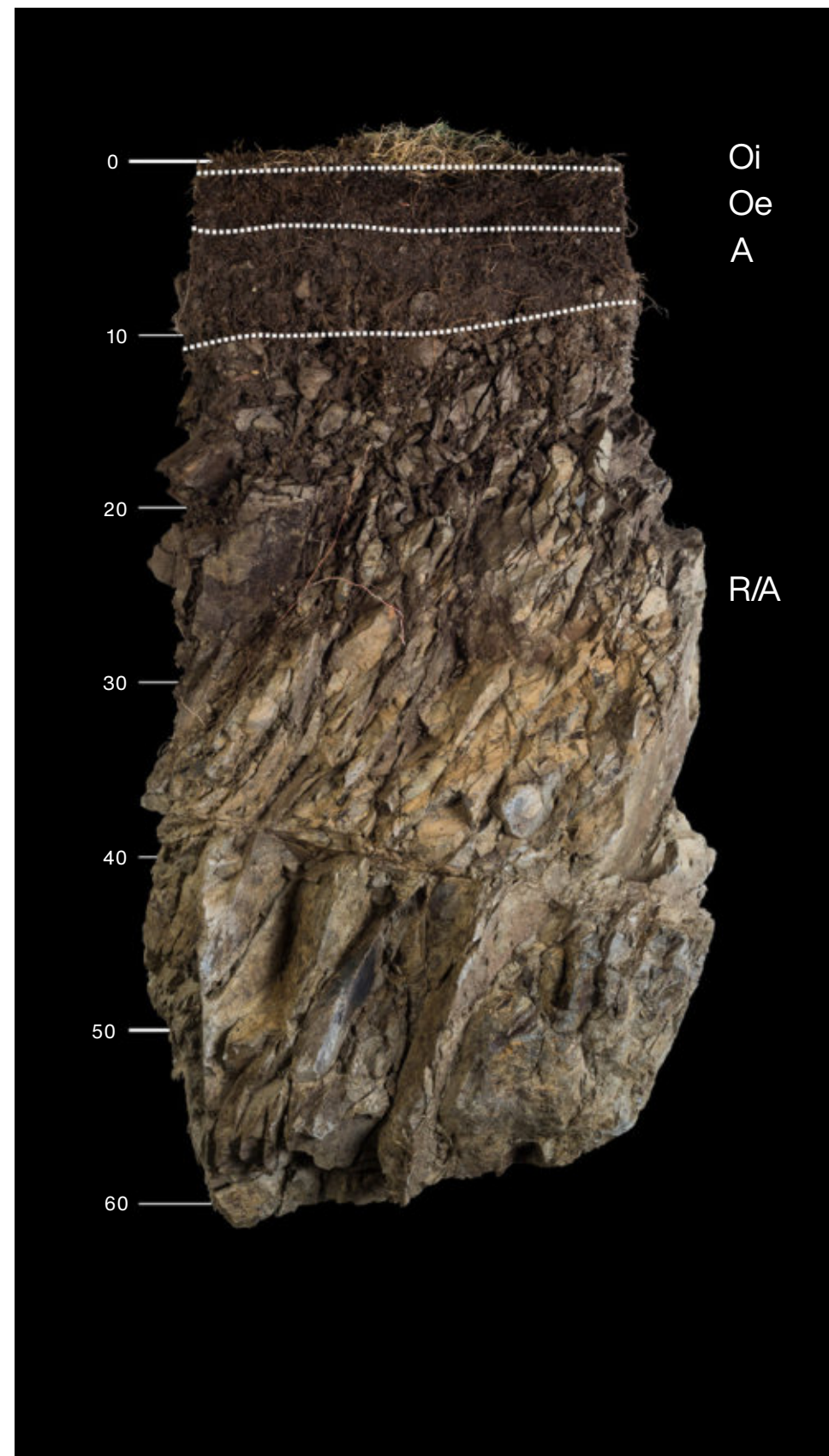
ANTIGUES VINYES DEL PONT DE BAR
ESTRUCTURADES EN FEIXES. Antigament una
part important dels vessants estaven terrassats
amb murs de pedra seca on hi havia cultius diversos,
com la vinya.

MONÒLIT SOLS034. Un monòlit és una secció vertical de perfil de sòl que es conserva i es preserva en la seva condició natural. El monòlit SOLS034 correspon a un dels tipus de sòl que hi ha a la Solana del Baridà, format a partir de pissarres, base per a les construccions de pedra seca presents en aquest paisatge, juntament amb el granit. La col·lecció de monòlits de l'Institut Cartogràfic i Geològic de Catalunya (ICGC) consisteix en una mostra representativa de la varietat dels sòls del Pirineu i el Prepirineu català. La col·lecció de monòlits exposada al Centre d'Interpretació de Sòls del Pirineu (CISP) de Trepmp, el desembre de 2023, té 42 exemplars.

Monòlit extret de la collada de la Bòfia (Bagà). Es tracta d'un sòl poc profund, amb bon drenatge, ric en matèria orgànica, que dona lloc a horitzons gruixuts de matèria orgànica amb una descomposició lenta (Oi, Oe), seguit d'un horitzó d'acumulació de matèria orgànica (A). El perfil mostra un petit tram gravenc de roca meteoritzada amb poca matriu de sòl, amb presència d'arrels que penetren el material rocós.

La poca profunditat limita els usos agrícoles. El seu ús ramader contribueix al manteniment paisatgístic i natural de la zona.

Des del punt de vista geològic són lutites, pissarres, gresos i conglomerats d'edat del Carbonífer.

ENTRADA DEL BÚNQUER DE LA ROCA DE LA MEL AMB RECOBRIMENT DE PEDRA. El disseny dels búnquers sempre intenta integrar-los en el paisatge de cada indret perquè passin desapercebuts. En aquest cas, la pedra utilitzada per bastir murs i altres construccions de pedra seca també va ser útil per revestir alguns búnquers de l'organització defensiva dels Pirineus o Línia P, construïda durant el règim franquista.

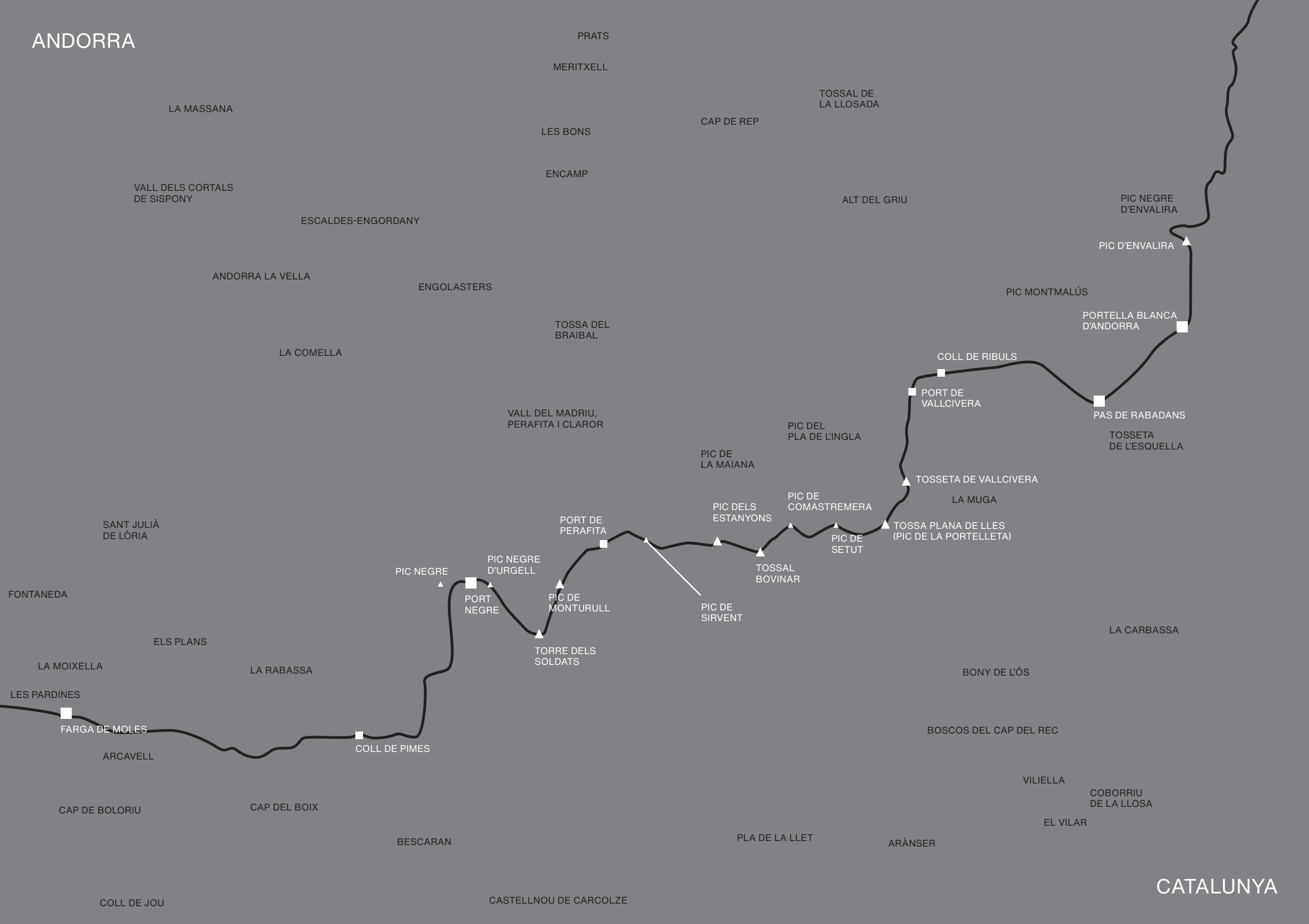
← Centre d'Interpretació Parc dels Búnquers de Martinet i Montellà.

↓ Jordi Bas.

CLOSA Cerdana des del Tossal d'Isòvol. La closa és l'estructura més característica del paisatge agrícola de la plana cerdana i de les valls adjacents. Aquesta disposició, en forma de malla ortogonal estructurada pels diversos vials, canals, línies d'arbres i parcel·les, té els seus orígens en l'època romana.

ANDORRA

CATALUNYA

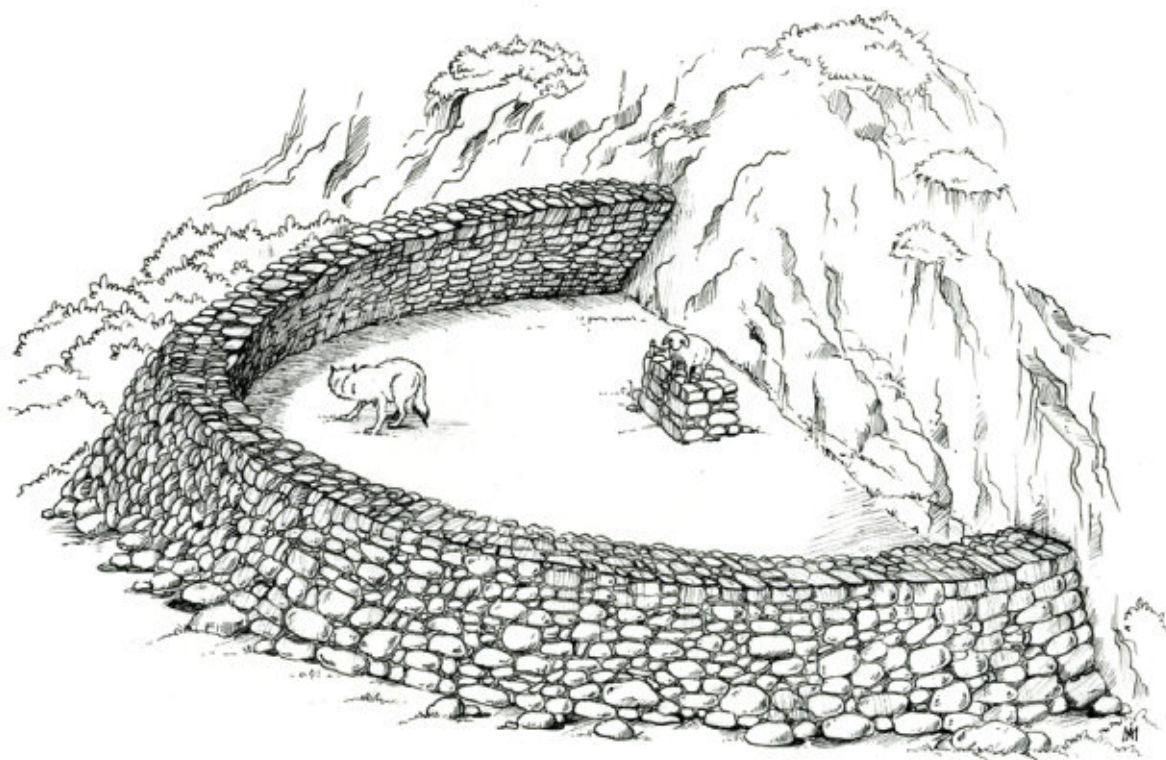
← Frontera amb Andorra, amb indicació dels passos fronterers. Observatori del Paisatge de Catalunya.

→ Molló del coll de Perafita, que indica el límit fronterer amb Andorra. Alex Tena.

PASSOS FRONTERERS. Els nombrosos passos fronterers amb Andorra i les històries de contraban o de pas de fugida i refugi durant els episodis bèl·lics de mitjans del segle xx també formen part de l'imaginari col·lectiu.

RECREACIÓ D'UNA LLOBATERA EN FUNCIONAMENT. Les llobateres, construccions de pedra seca per atrapar els llops que amenaçaven els ramats, estaven presents arreu del paisatge pirinenc.

↑ Miriam Colillas.

→ *Contes del Pirineu català*, ed. Farell Editors. Text de Sol Gasch i Duran i il·lustracions de Begonya Molins i Blasi. Nota: 1. Manairó: cadascun dels éssers fantàstics diminuts que la gent creu que es guarden dins un canó d'agulles. Són típics de l'Alt Urgell i Pallars.

CONTE DELS MENAIRONS. Heus aquí que en un llogaret vivia una dona vídua molt pobra amb el seu fill petit Martí. Tots dos passaven molta gana i misèria, per això, quan el noi va ser més gran, es va llogar de vailet per guardar el bestiar; era un xicot molt treballador.

Un estiu, va anar a treballar a casa d'una gent que semblaven dels més rics de la contrada, i que eren molt ben considerats. Allà va conèixer la Veva, una noieta òrfena que feia de criada i era l'escarràs de la casa. Sempre era l'última d'anar a dormir i la primera al matí de llevar-se per preparar les sopes. Amb el Martí de seguida es van fer amics i sempre que podien s'ajudaven l'un a l'altre.

Un dia, a la tardor, el Martí acompanyava l'amo a la fira de la capital de comarca, però, de sobte, el senyor es va adonar que s'havia descuidat a casa un canut de fusta que necessitava. Va enviar el noi a buscar-lo.

–Agafa el canut que veuràs sobre la calaixera de la meua habitació i porta-me'l, però sobretot, vés molt en compte i no l'obris pas. No ho facis per res del món! –li va recalcar tres o quatre vegades.

Així que, va anar a buscar el canut, se'l va posar a la butxaca i va emprendre el camí per retrobar el seu amo. Però va pensar quin valor devia tenir, que li hagués recomanat tant i tant que no l'obris. La curiositat, d'una banda, i fer una cosa prohibida, de l'altra, el van temptar. A la fi el va destapar.

I valga'm Déu, valga'm Déu! Van començar a sortir un estol d'homenets de dins del canut, els manairons¹, que van voltar en Martí tot dient: –Què farem, què direm! Què farem, què direm! –repetien una i moltes vegades aquells petits personatges.

El noi estava sorprès, i va tenir por quan va veure que aquests follets s'anaven apropant a ell. No sabia ni què fer ni què dir. Els manairons continuaven dient:

–Què farem, què direm!

Sort va tenir de la Veva, que en aquell moment estava a prop guardant els porcs que menjaven les aglans caigudes dels roures. Quan la noia ho va veure, va cridar:

–Martí, Martí, mana'ls feina, que si no, et mataran! Llavors el noi va manar:

–Despedregueu tots aquests prats!

I aquell munt d'homes petits, els manairons, van recollir totes les pedres d'aquells prats i les van col·locar a la vora, fent una tartera de rocs. En acabar la feina, varen tornar a dir:

–Què farem, què direm!

El Martí els va dir:

–Torneu tots dins del canut!

I els follets es van ficar dins.

La Veva va continuar vigilant els porcs, i el noi va portar el canut al seu amo, que va preguntar:

–No l'has pas obert, oi?

–No –va mentir el noi.

Segons expliquen els padrins més vells, els manairons neixen la nit de Sant Joan de la flor de la falguera, que és quan és prou madura i cauen les llavors. Si cauen a terra es malmeten i simplement resulten matèria orgànica, però si algú al punt de la mitjanit els recull en un canut, d'agulles o de diners, esdevenen manairons, una espècie

de follets propis del Pirineu.

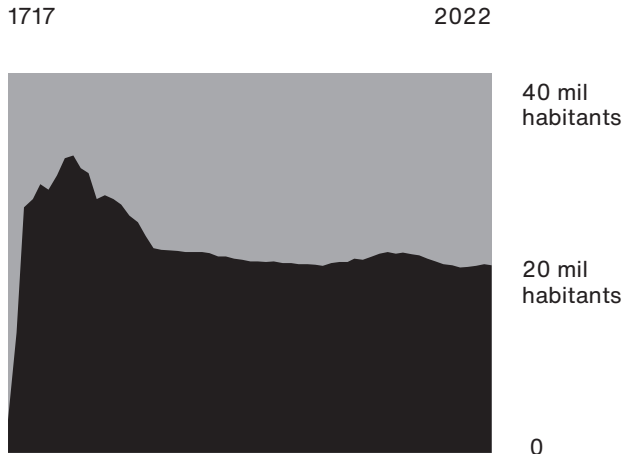
En tornar cap a casa, després de passar el rierol, l'amo va veure sorprès el tarter de rocs i va saber que el Martí havia obert el canut i, per tant, que havia descobert el seu autèntic valor. Es va estranyar que no l'haguessin matat, perquè els manairons, sinó els manen feina, maten la persona que els ha fet sortir del seu canut. L'amo es va enfadar molt en veure que el Martí i la Veva havien descobert el secret del seu gran poder i els va despatxar tots dos. I és que, sovint, desobeir una ordre acaba malament!

GARRIGUES BAIXES I VALL DEL CORB

Petites valls i discrets turons allargassats acullen petits pobles en els seus vessants amb campanars o torres a la part més alta, camps d'ametllers florits, pinedes de pi blanc, bosquines de garric i brolles de romaní que formen una amalgama de colors, flaires i textures. La població —que no el poblament— és escassa, però el paisatge mai no s'ha deshumanitzat, des d'aquells primers pobladors que ens van deixar el seu testimoni en l'art rupestre immortalitzat en algunes balmes. L'autopista AP-2 i el tren d'alta velocitat seccionen el paisatge. Les terrasses de pedra seca, algunes amb cabanes de volta (la majoria del segle XIX) i moltes amb murs prominents, segueixen sostenint oliveres, vinyes, cereals de secà i, a voltes, també alguna granja. El monestir de Vallbona de les Monges n'és protagonista i forma part de la reconeguda ruta del Cister.

EVOLUCIÓ DE LA POBLACIÓ.
Mentre la població de l'àmbit territorial de Ponent i la de Catalunya ha anat augmentant al llarg dels darrers segles, la comarca de les Garrigues manté una població més o menys estable, amb tendència a la baixa durant els darrers cinquanta anys. Aquest fet es reproduceix a bona part de les comarques rurals de Catalunya.

Garrigues

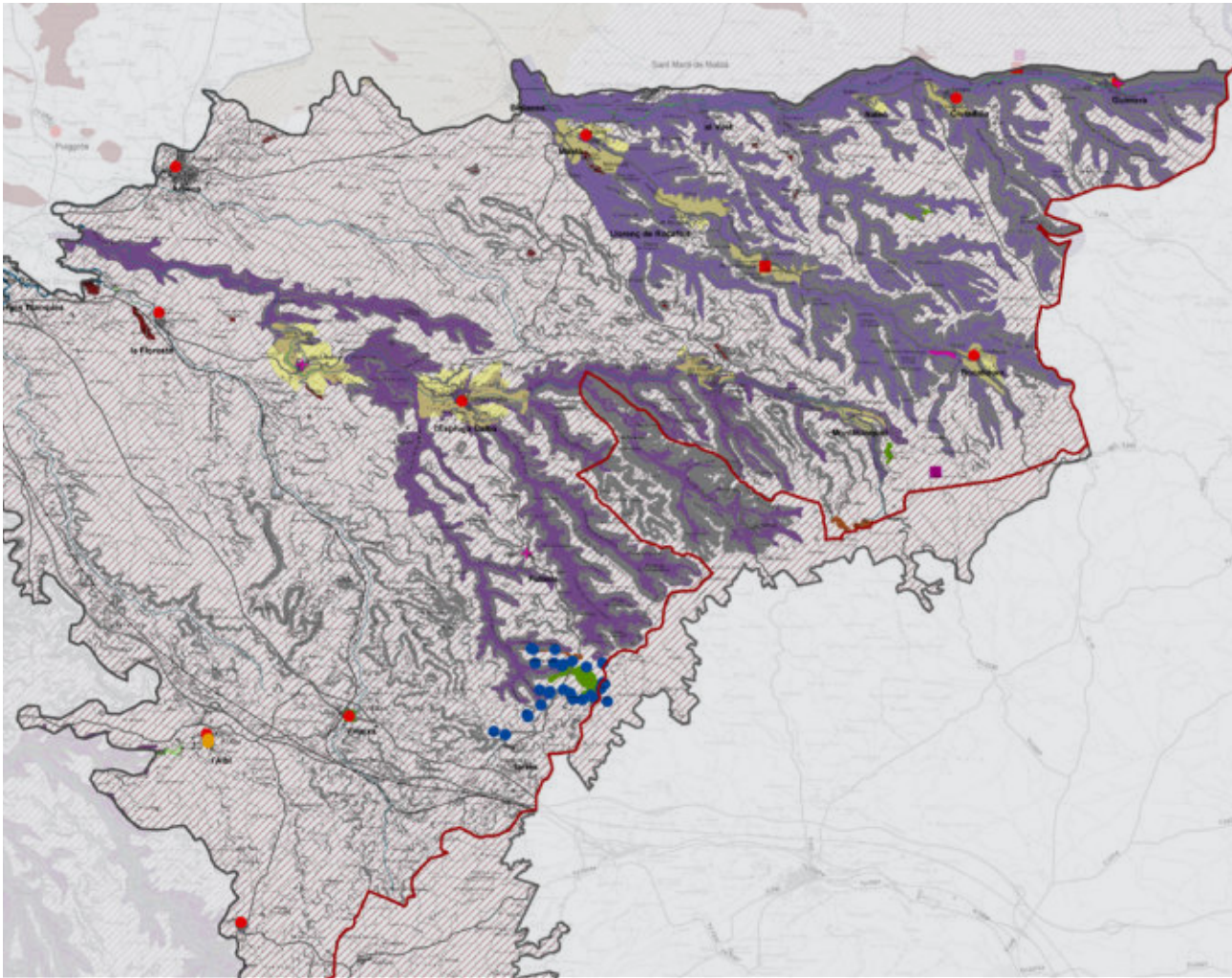
Ponent

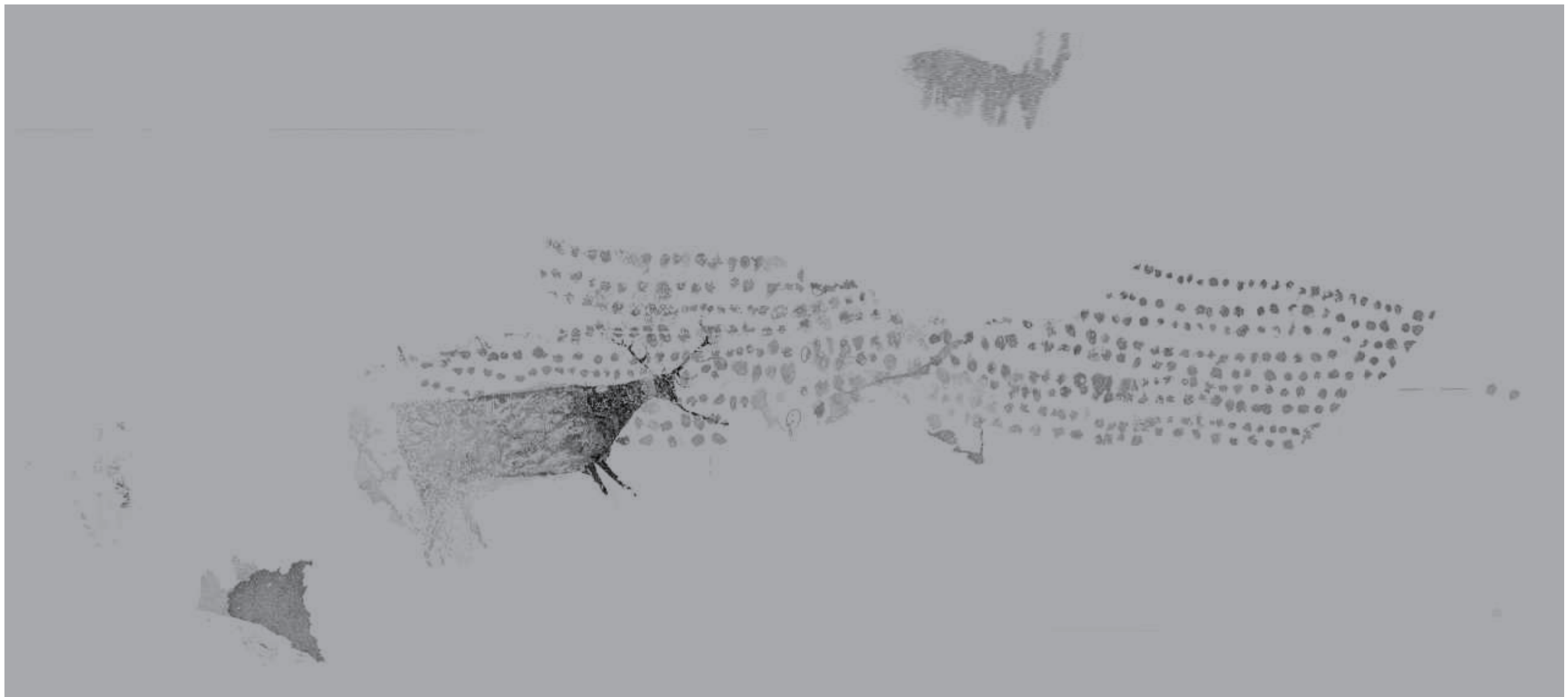

Catalunya

MAPA DE VALORS ESTÈTICS DEL CATÀLEG DE PAISATGE DE LES TERRES DE LLEIDA.
El Catàleg identifica aquest paisatge estructurat per una successió de valls i turons allargassats que combinen les terres agrícoles d'ametllers, oliveres i vinya amb pinedes de pi blanc, bosquines de garric i brolles de romaní, i on les poblacions estan disposades als vessants. Les valls del riu Corb i de la Femosa són les més singulars.

← Dades extretes a partir dels Censos de població i dels Padrons municipals d'habitants de l'Institut d'Estadística de Catalunya (Idescat).
↓ Observatori del Paisatge de Catalunya.

CALC D'ART RUPESTRE DE LA BALMA DELS PUNTS. En aquest paisatge destaca la presència de coves que contenen pintures de l'art rupestre de la Mediterrània, declarades patrimoni de la humanitat per la UNESCO. La balma dels Punts, situada al municipi de l'Albi, conserva mostres de l'art llevantí i de l'art esquemàtic, de cromatisme vermell. Entre els motius llevantins que dominen tota l'escena mitjançant agrupacions punctiformes, hi destaca la figura de l'esquerra, un cervol de 32 centímetres de llarg. A la part superior també hi destaca un quadrúpede de 17,5 centímetres que pertany a l'art esquemàtic.

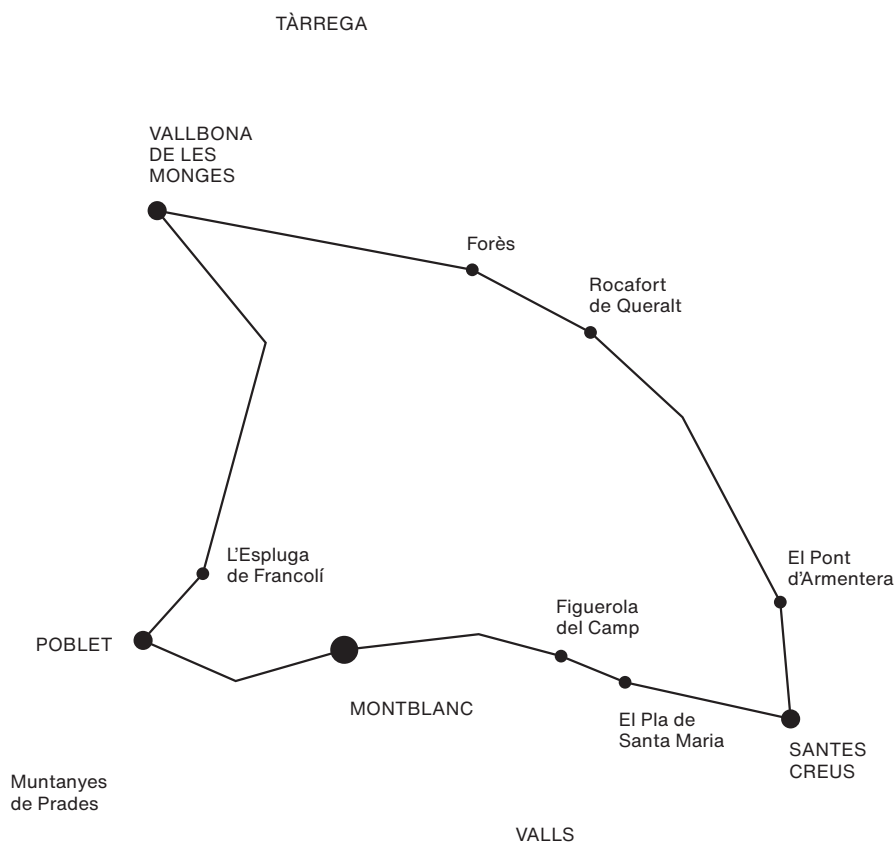
↑ Ramon Viñas Vallverdú, 1995.
Documentació del Servei de Patrimoni
Arqueològic i Paleontològic
de la Generalitat de Catalunya.

→ Fragment del vídeo *L'Olivera, terra i gent*, cedit per la cooperativa L'Olivera.

COOPERATIVA L'OLIVERA. A Vallbona de les Monges, l'any 1974, va néixer una iniciativa cooperativista, transformadora i inclusiva anomenada L'Olivera, emmarcada en allò que a Europa es coneix com a agricultura social (*social farming*), dedicada al cultiu de vinyes i oliveres i a la producció i comercialització de vins i olis ecològics. Com manifesta aquesta cooperativa, «L'Olivera és un projecte que es vol col·lectiu i inclusiu, fet de moltes mans i moltes veus, com pedres de diferents mides construeixen un marge de pedra seca. Un paisatge humà que va encaixant pedres irregulars, persones diferents, per tal de construir un projecte sòlid, pedra a pedra, persona a persona. Una construcció orgànica, una obra coral amb un objectiu compartit: el d'interpretar la terra posant en joc els valors propis, els que ens dona el nostre entorn més immediat, apostant per fer més amples les vores des d'on reinventem el món que somiem.»

RUTA DEL CISTER. Vallbona de les Monges és una petita vila que té l'origen en un monestir de l'ordre del Cister, que esdevingué el cenobi femení més important de la Corona d'Aragó. Actualment, el monestir s'engloba dins la reconeguda Ruta del Cister. Aquesta ruta transcorre per les comarques de l'Alt Camp, la Conca de Barberà i l'Urgell a través de l'itinerari GR-175, i enllaça els monestirs cistercencs de Santes Creus, Poblet i Vallbona de les Monges.

↑ Disseny basat en el mapa
La Ruta del Cister, Editorial Piolet.

→ Conreus arboris de secà distribuïts
en terrasses a prop de Maldà. Jordi Bas.

→ Fons de vall amb conreus d'oliveres
a prop de Cervià de les Garrigues.
Observatori del Paisatge de Catalunya.

CONREUS EN FONS DE VALL. La combinació de conreus resseguint els fons de vall amb els vessants aterratsats, sovint amb murs de pedra seca, és una de les principals característiques del paisatge de les Garrigues Baixes i la Vall del Corb. Els murs no coincideixen amb el nivell superior de les terrasses, sinó que en sobresurten i funcionen com petites preses que retenen i garanteixen el millor aprofitament de l'aigua i dels nutrients sòlids que transporta. El paisatge de les Garrigues també destaca per l'abundància de pedreres, i això ha implicat que al llarg de la història hi hagués molts mestres picapedrers, tot i que avui dia pràcticament no n'hi ha.

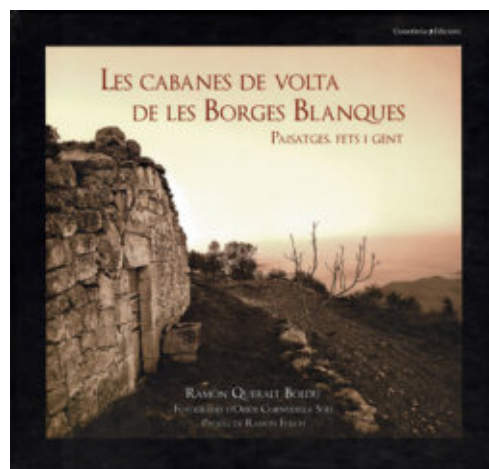

CONREUS D'AMETLLERS I CABANES DE VOLTA A LES GARRIGUES. Les cabanes de volta, majoritàriament pròpies del segle XIX, són construccions de pedra seca que tenien per objectiu principal protegir els animals de la intempèrie i se seguien utilitzant fins als anys 60 del segle XX amb la mateixa funció. A les Garrigues es calcula que hi ha unes 1.300 cabanes de volta.

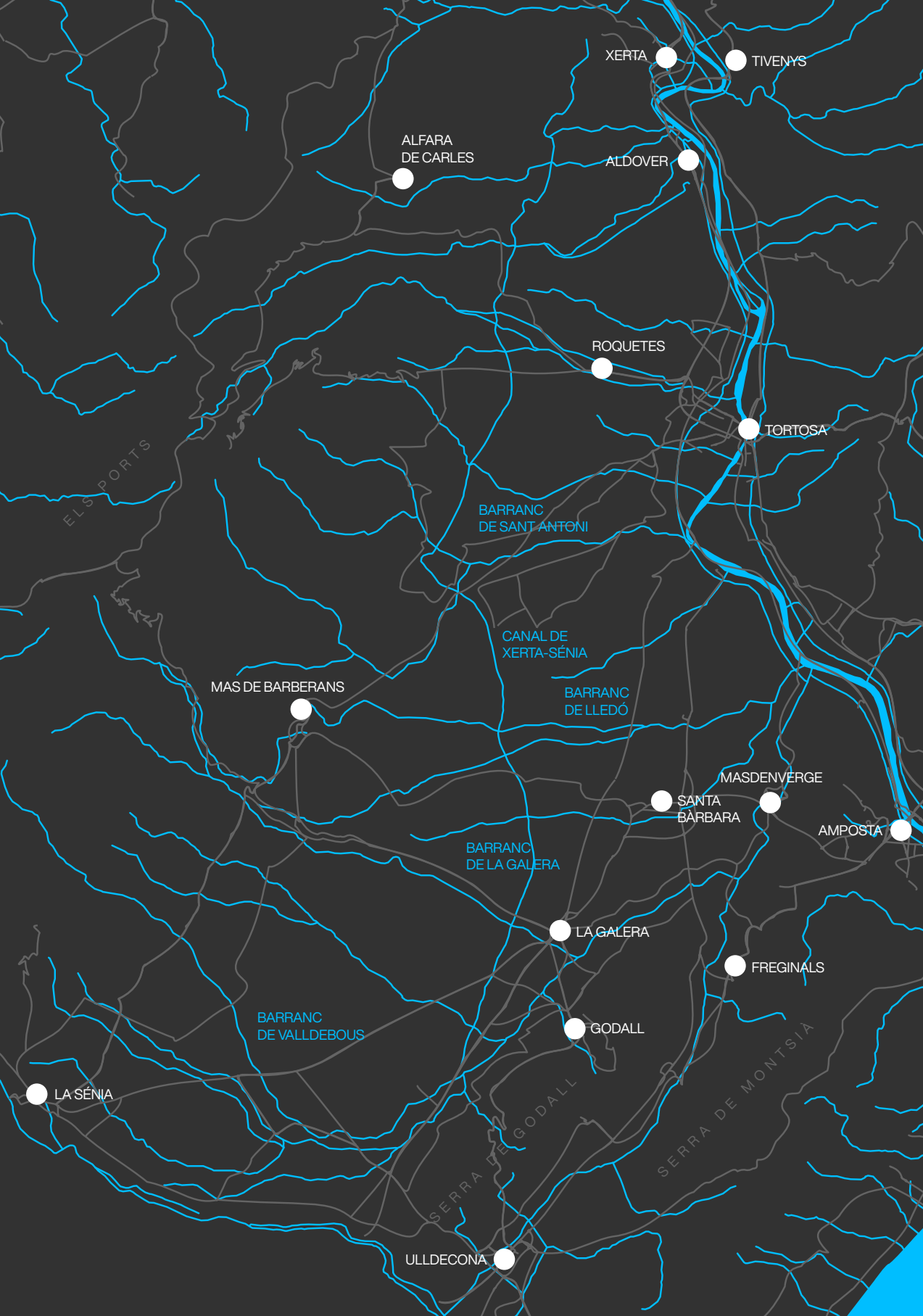
→ Fragments dels vídeos de Sara Boldú Botam. Artistes amb tractor.

↓ *Les cabanes de volta de les Borges Blanques* de Ramon Queralt Boldú amb fotografies d'Oriol Cornudella Solé, Cossetània Edicions, 2008.

PLANA DEL BAIX EBRE MONTSIÀ

Paisatge de l'oli per excel·lència que ocupa una plana curullada fins a l'últim racó d'oliveres centenàries —i algunes de mil·lenàries—, vinya, cereals i horta, amb molts de cítrics i puntejada per garrofers en els límits de les finques, només interrompuda per un munt de barrancs plens de vida que baixen de les capçaleres dels Ports, visible des d'arreu. El renovat canal Xerta-Sénia travessa la plana de nord a sud i n'ha de millorar la productivitat. Masos, casetes i una densa xarxa de camins ramaders (lligallos) i d'estructures de pedra seca encara amb un elevat valor productiu doten aquest autèntic mar d'oliveres d'una forta identitat.

XARXA HÍDRICA I DE CAMINS. En aquest paisatge destaquen els nombrosos barrancs que hi ha, la major part dels quals tenen les capçaleres al Port i desguassen, directament o indirectament, a l'Ebre, travessant tota la plana. Perpendicularment al traçat dels barrancs, hi ha el canal de Xerta-Sénia construït al segle xx. Va ser projectat per dur aigua a Castelló, però no va funcionar mai, tot i que actualment està en procés de restauració i ampliació. Aquesta xarxa hídrica es combina amb els traçats lineals de les vies de comunicació, la majoria de les quals són carreteres estretes, construïdes al mateix nivell de la plana i amb uns nusos d'enllaç entre elles molt simples.

← i ↓ Institut Cartogràfic i Geològic de Catalunya (ICGC).

EL BARRANC DE LA GALERA AMB EL MOSAIC DE CONREUS D'OLIVERES I CÍTRICS PROPERS. Els murs de pedra seca fan de partició entre dues propietats.

TIPUS DE VALONES O TRONES PER PROTEGIR
LES OLIVERES. L'any 2021 l'Organització de les
Nacions Unides per a l'Alimentació i l'Agricultura
(FAO) va reconèixer les valones o trones de pedra
seca com un dels Sistemes Importants del Patrimoni
Agrícola Mundial (SIPAM).

↓ Mancomunitat
Taula del Sénia / Joan Safont.

→ Mancomunitat
Taula del Sénia / Noa Wu.

← *Oliveres, Tortosa, 1927.*
Roberto Escoda Valldepérez.
Diputació de Tarragona. Museu
d'Art Modern. Arxiu Fotogràfic.
Fotografia de Lila Alberich.

↓ Observatori del Paisatge
de Catalunya.

OLIVERES I GARROFERS. El conreu de l'olivera és un referent cultural per a la població local i per a la de les Terres de l'Ebre en general. La zona més extensa i ben conservada d'oliverars és al pla de la Galera, des de la Sénia fins a la serra de Godall, passant pels vessants dels Ports fins a arribar més al nord dels Reguers, a prop de Tortosa. El garrofer també hi té una importància estructural i visual, atès que, encara que és una espècie secundària dins dels conreus d'oliveres, se'n diferencia perfectament pel canvi de colors que representa —el contrast dels colors de les seves fulles, d'un verd fosc i brillant a l'anvers i més pàl·lid al revers, és ben evident—, per l'aspecte visual i perquè de tant en tant interromp les fileres ordenades d'oliveres amb la funció principal de delimitar les finques.

Plana amb una de les concentracions de barraques de pedra seca més grans de Catalunya, encerclada per la muntanya mediterrània omnipresent, com la serra de Miramar, solcada de vinyes, ametllers, avellaners i oliveres que componen al llarg de l'any una autèntica simfonia de colors, olors i textures que han inspirat fotògrafs, escriptors i pintors de tots els temps. El campanar de Valls té un fort simbolisme i és visible des d'arreu. Recs, molins, pous, basses i fonts traspuen un intel·ligent aprofitament de l'aigua al llarg de la història, interromputs sovint per algunes àrees industrials que taquen la plana.

LA RUTA DE LA CAPONA. L'any 2003 es va crear la Ruta de la Capona, situada al municipi del Pla de Santa Maria. Es tracta d'un dels primers itineraris de Catalunya dissenyat específicament per conèixer la diversitat de construccions de pedra seca. Entre aquestes construccions, destaca el Cossiòl del Soleta, dissenyat per recollir aigua de pluja i que es caracteritza per tenir una columna central d'on surten quatre arcades en forma de palmera.

El recorregut es complementa amb un quadern didàctic adreçat a escoles i instituts que inclou tretze parades als diferents elements de la ruta.

01

02

03

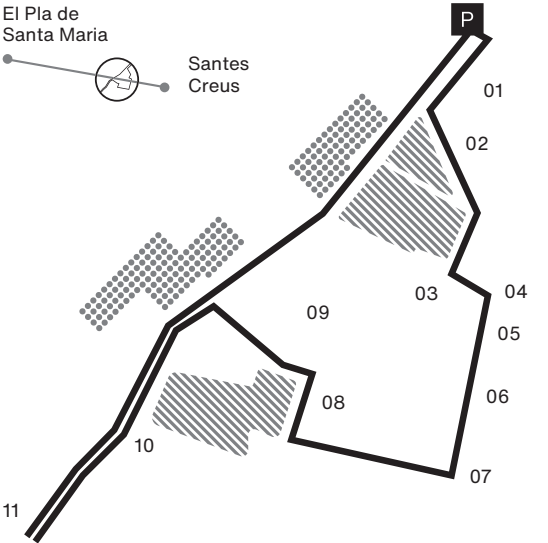
04

05

06

07

08

09

10

11

- 01. Barraca de doble estança. Elena Milà Fortuny
- 02. Barraca de l'era de la Capona. Elena Milà Fortuny
- 03. Barraca de la Capona. Elena Milà Fortuny
- 04. Cisterna. Elena Milà Fortuny
- 05. Cossiòl de la Capona. Elena Milà Fortuny
- 06. Arneres. Elena Milà Fortuny
- 07. Mas de la Capona. Elena Milà Fortuny
- 08. Barraca de l'Augé. Elena Milà Fortuny
- 09. Barraques de Cal Graueta. Elena Milà Fortuny
- 10. Cossiòl del Soleta. Cultura i Paisatge / Carles Fargas
- 11. Barraca de les oliveres. Elena Milà Fortuny

↑ Alt Camp de Tarragona des
del coll de Lilla, 1961. Jaume Mercadé
i Queralt. Museu de Valls.

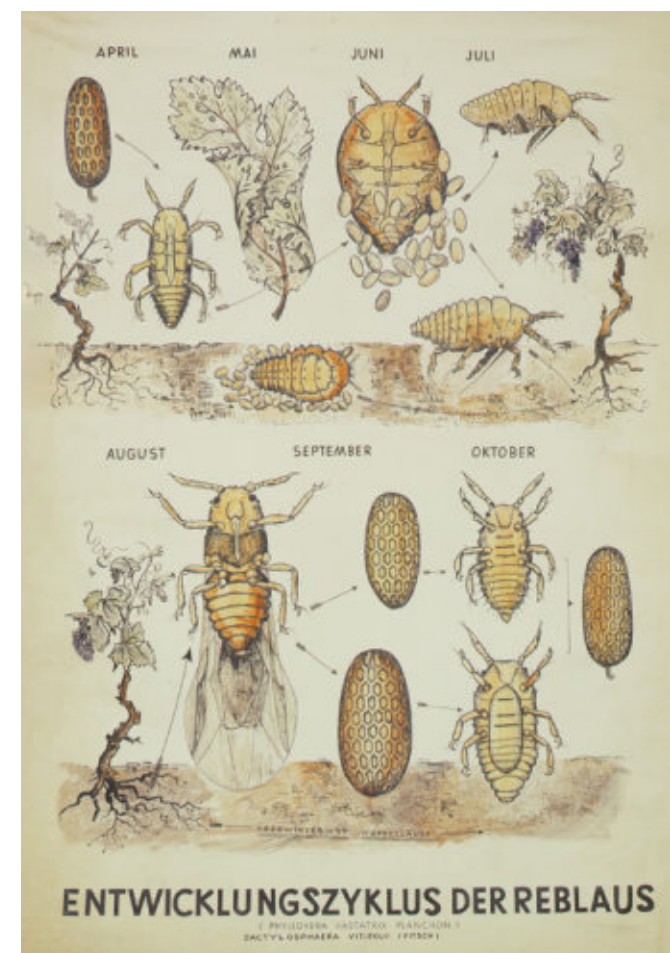
VALLS, AMB L'EMBLEMÀTICA SERRA DE MIRAMAR COM A TELÓ DE FONS. Valls concentra bona part dels habitants i de l'activitat industrial de la Plana de l'Alt Camp.

↓ Rafael López-Monné.

→ Autor desconegut. Institut de Biologia de la Universitat Humboldt de Berlín / Wikimedia Commons.

CICLE DE DESENVOLUPAMENT DE LA FIL·LOXERA, 1880. La fil·loxera és un paràsit dels ceps originari d'Amèrica del Nord que en provoca la mort. A partir de la meitat del segle XIX es va estendre per Europa i va destruir moltes vinyes del país, tot desencadenant una greu crisi social i econòmica i un important èxode rural.

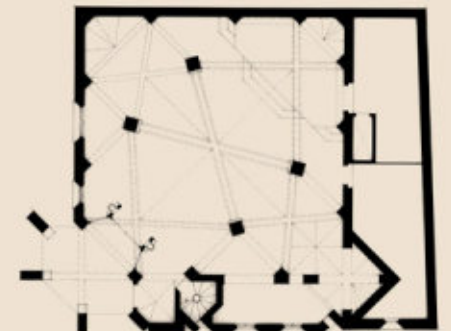
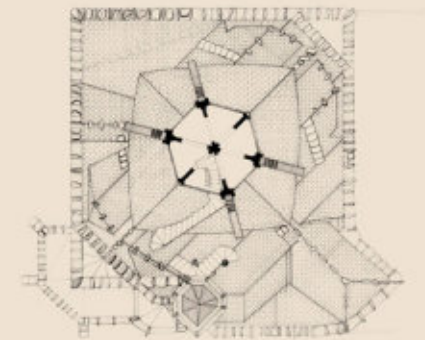
VISTA GENERAL DE VALLS DURANT LA SEGONA MEITAT DEL SEGLE XX. El campanar de Valls, el més alt de totes les esglésies parroquials de Catalunya, és un dels principals referents visuals de la Plana de l'Alt Camp i un excel·lent punt d'observació del paisatge de tot el Camp de Tarragona.

ESGLÉSIA DEL SAGRAT COR A VISTABELLA, DE JOSEP M. JUJOL. Jujol es va inspirar en els acabats dels murs de pedra seca del paisatge agrícola de la Plana de l'Alt Camp per coronar les arestes de l'església utilitzant la mateixa pedra.

← Família Cuyàs. ICGC, fons Família Cuyàs RM (RF.14645).

↓ Alamy.

→ Grup Studi. Josep M. Jujol i Gibert. Església del Sagrat Cor de Vistabella, 1918-1924. © Col·lecció d'Aixecaments. Arxiu Històric del Col·legi d'Arquitectes de Catalunya.

El blau intens d'una mar sempre a la vista combinat amb una tramuntana que no perdona i una ancestral pedra nua, grisa i negra, configuren un paisatge enigmàtic que mai deixa impassible. El seu magnetisme va remoure la sensibilitat d'artistes universals que van saber copsar la màgia d'un paisatge tel·lúric afaïçonat per milers de margers anònims des d'èpoques megalítiques i que emergeix amb tota nitidesa després dels recurrents incendis forestals. És un territori fronterer que ha vist passar exiliats de sud a nord, i de nord a sud; també contrabandistes i migrants de tota mena. En definitiva, terra de pas i, per això mateix, excel·lent metàfora d'una contemporaneïtat complexa i heterogènia.

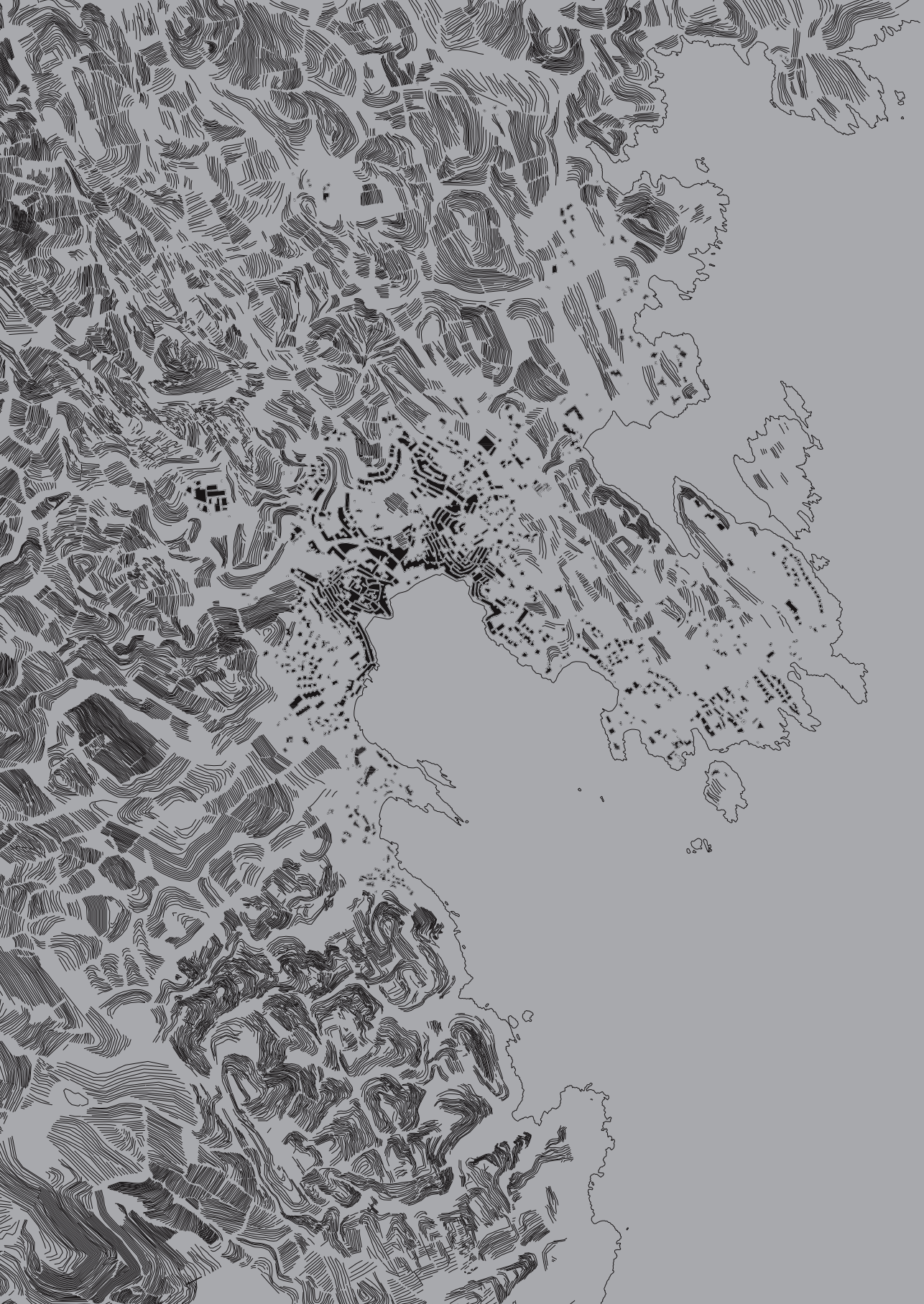
«Els voltants de Cadaqués formen un dilatat, vastíssim pedruscall. És una mineralogia aclaparadora, d'un aspecte cataclísmic i descarnat. El paisatge seria horrible si la gent, generacions i generacions d'homes obscurs, no haguessin ordenat el país en un immens jardí de pedres. Aquest jardí té un ordre: les terrasses superposades mantingudes per parets seques. Sobre aquestes terrasses, les oliveres tenen un verd clar, aeri, platejat. Arran de terra, a la primavera, hi ha una mica d'herba verda.»

En un petit món del Pirineu
Josep Pla

MEMORIAL PASSATGES. Memorial que Dani Karavan va realitzar entre 1990 i 1994 a Portbou en homenatge al filòsof Walter Benjamin amb motiu del 50è aniversari de la seva mort. Està situat al costat del singular cementiri de Portbou, on hi ha la tomba del filòsof. En l'essència de l'obra hi conflueixen un munt d'elements materials i immaterials de gran rellevància paisatgística de la zona, com la tramuntana, el cel, les pedres, el cap de Cervera, la frontera, el tren, les oliveres del camí de ronda (un arbre utilitzat reiteradament per Karavan com a signe de resistència de l'ésser humà i de reconciliació) o els xiprers del cementiri.

↑ Fragments del vídeo *Guided tour to Passages. Homage to Walter Benjamin by Dani Karavan*, 2014. Associació Passatges de Cultura Contemporània.

MAPA DE LES TRAVESSERES DE PEDRA SECA AL TERME MUNICIPAL DE CADAQUÉS. Descobreix la disposició de la seva estructura territorial i revela així la veritable forma d'una geografia humana.

EL PAISATGE DEL CAP DE CREUS. El paisatge del Cap de Creus és un contrast entre vessants urbanitzats, terrasses de vinya i espais forestals que amaguen els murs de pedra seca on, antigament, s'hi havia conreat. Els colors gris i negre dels afloraments rocosos tenen una textura i un cromatisme que contrasten amb el blau del mar.

← *Tesi doctoral Arquitectures espontànies, reflexions sobre constants en arquitectura: la península del Cap de Creus, una topografia en el temps*, pàg. 280, Antoni Gironès Saderra, doctor en arquitectura - UPC, 2016.

→ Platja de Canyelles, Roses.
Dennis van Zuijlekom.

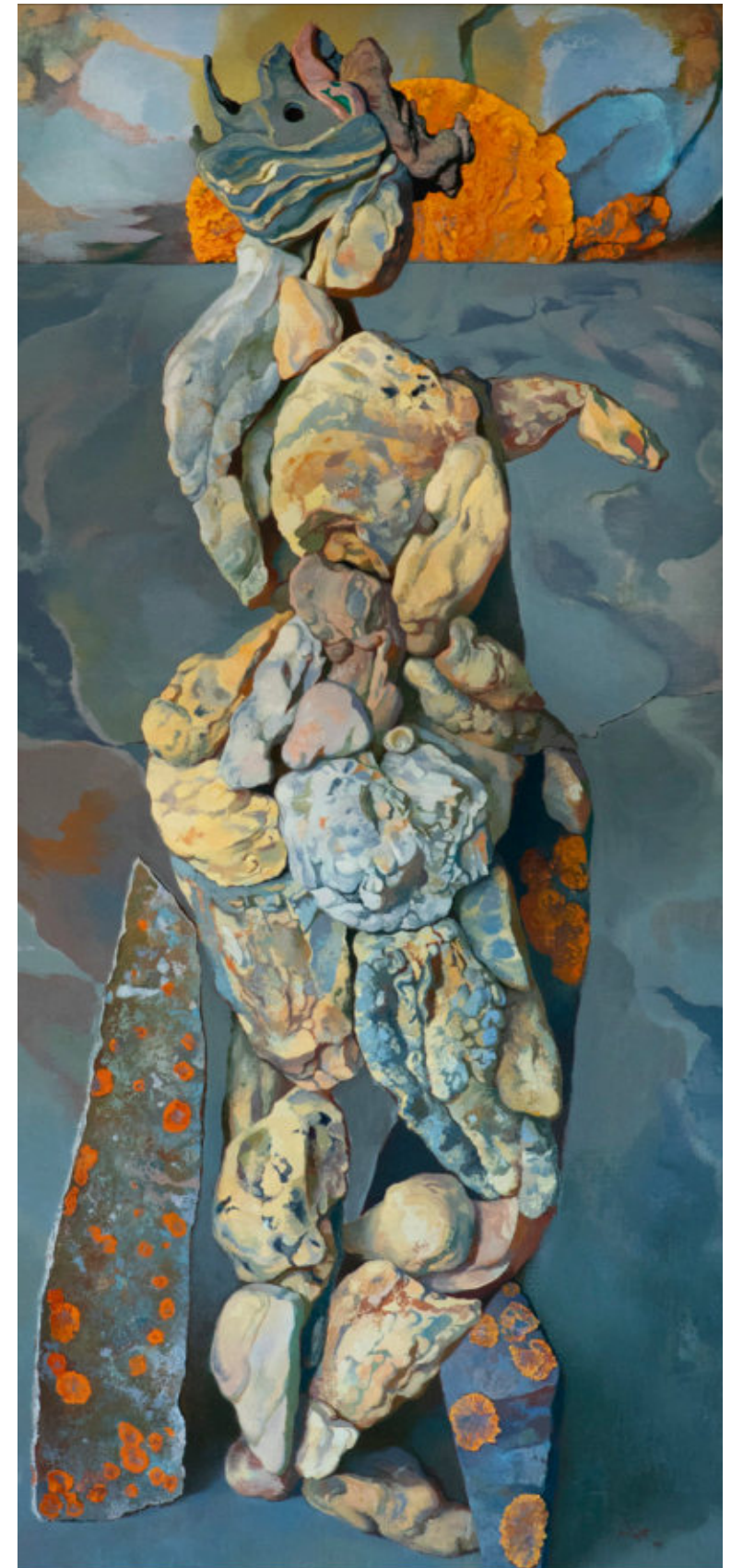
→ Port d'en Joan, Colera. Joan Sorolla.

ANTONI PITXOT. Les pedres van ser una gran font d'inspiració per a l'obra d'Antoni Pitxot, que les feia servir per construir tota mena de figures.

→ *L'eclipsi*, 2005. Antoni Pitxot.
Fotografia de Pedro Madueño.

← *Antoni Pitxot al seu estudi*,
Cadaqués, 1975. ©Tony Keeler.

TERRASSES DE PEDRA SECA I CANALS PER EVACUAR L'AIGUA DE PLUJA. Els elements construïts amb pedra seca al Cap de Creus són molt variats, des de camins i carrerades fins a recs, passant per travesseres, clapers, fites i barraques. Al llarg d'alguns recs naturals, com en els de la fotografia, es van aixecar parets de pedra seca per poder canalitzar el volum d'aigua quan hi havia fortes precipitacions. D'altra banda, es van col·locar pedres laminars en els pendents més costeruts per empedrar camins i carrerades. També s'empraven sovint acumulacions de pedres de base cilíndrica i es formava una petita torre en la delimitació dels límits de propietat dels terrenys.

CERVERA DES DE LA CARRETERA QUE CONDUEIX AL COLL DELS BELITRES, MARÇ DE 1939. La pedra seca va ser testimoni mut de l'exili republicà durant la Guerra Civil.

↑ Antoni Campañà.

← *La pedra seca al cap de Creus* de JENAR FÈLIX FRANQUESA amb fotografies de ROBIN TOWNSEND, Brau edicions, 2023.

→ Bombers de la Generalitat de Catalunya.

INCENDI DEL CAP DE CREUS DE L'ANY 2021. Entre el 16 i el 18 de juliol de 2021 les flames van calcinar 415 hectàrees entre el Port de la Selva i Llançà, 402 hectàrees de les quals formaven part del Parc Natural del Cap de Creus. El foc va posar al descobert una bona part de les antigues feixes construïdes amb pedra seca que s'enfilaven muntanyes amunt i que antigament van servir per plantar-hi vinyes i oliveres. Cal destacar que el 1860 les feixes de vinyes arribaven fins al cim de les muntanyes i s'aprofitava fins al racó més remot per plantar-hi ceps, fins que la fil·loxera va acabar deixant-les en desús a partir de 1879. Fou el paisatge que va inspirar Josep Maria de Sagarra a escriure el conegut poema «Vinyes verdes vora el mar.»

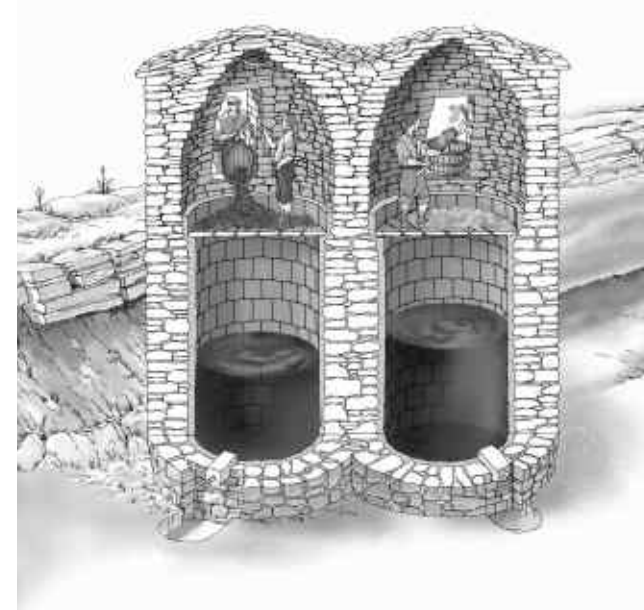
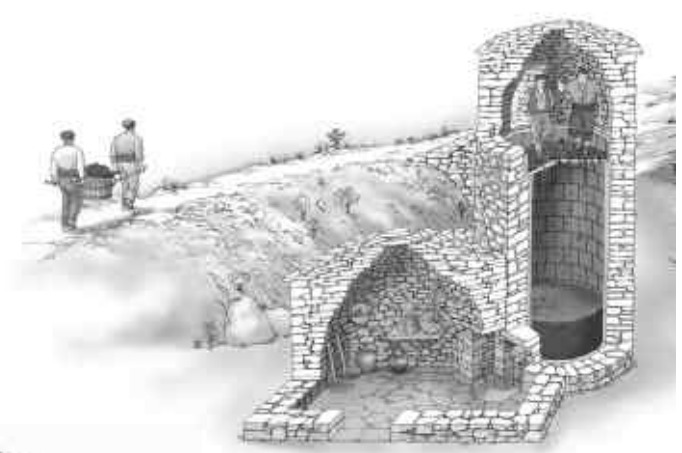
SANT LLORENÇ DEL MUNT I L'OBAC - EL CAIRAT

País dels conglomerats vermells, amb cingleres coronades per planes o moles i penya-segats farcits d'agulles sovint emboirades que desperten la imaginació del qui les contempla, i que han inspirat històries i llegendes fantàstiques. Canals, barrancs, coves i balmes solquen el muntanyam encaixat entre cingleres que s'obre a una plana bagenca de masies encara conreada. Mura, Talamanca i Rocafort presideixen aquest espectacle geològic de reconeixement internacional. A partir del segle XVIII el conreu de la vinya va deixar empremta afaïçonant amb pedra seca tots els vessants avui convertits en bosc i en nombroses cabanes i tines espectaculars a peu de la vinya de la vall del Flequer, que actualment reviu com a conjunts amb valor històric, estètic i productiu.

TINES DE PEDRA SECA. A les valls del Montcau, als municipis de Talamanca, Mura, el Pont de Vilomara i Rocafort, hi ha més d'un centenar de tines de pedra seca. Els conjunts de la vall del Flequer són els més destacables. Les característiques muntanyoses van propiciar la necessitat de construir feixes i situar les tines a peu de vinya per emmagatzemar el most i el raïm i estalviar així al pagès el feixuc transport del raïm per corriols de muntanya fins a la masia, que, a més, era un procés lent i car. Les tines són dipòsits generalment cilíndrics, construïts amb pedra i morter de calç, folrats de dins amb cairons o rajoles vidriades, i amb una falsa cúpula de pedres planes. Es van construir aprofitant el pendent del terreny, i permetien descarregar el raïm per dalt i trepitjar-lo damunt un brescat de fusta per fer-lo baixar a través d'un forat a la pedra que feia d'aixeta a dins la barraca. L'any 2018, tretze conjunts de tines van ser declarades Bé Cultural d'Interès Nacional pel Govern de la Generalitat.

TINES I BARRAQUES DESPRÉS DE L'INCENDI DEL PONT DE VILOMARA I ROCAFORT DE L'ANY 2022. L'incendi, que va cremar més de 1.700 hectàrees, va fer aflorar una gran quantitat de murs, tines i barraques de pedra seca que es trobaven enmig d'espais forestals que antigament havien estat conreats.

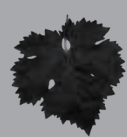
↑ Il·lustracions que mostren el funcionament d'aquestes tines.
© Jordi Ballonga.

← Tina a peu de vinya del celler Abadal, situada a la vinya Arboret, on actualment es comercialitza el vi homònim.
Observatori del Paisatge de Catalunya.

← Jordi Griera Cors.

VARIETATS DE RAÏM DE LA DO PLA DE BAGES.
Entre les varietats de raïm cultivades, la picapoll,
autòctona d'aquest territori, és la més representativa.

CABERNET
FRANC

CABERNET SAUVIGNON

CARINYENA

CHARDONNAY

GEWÜRZTRAMINER

MACABEU

MERLOT

PICAPOLL

PINOT NOIR

SAUVIGNON BLANC

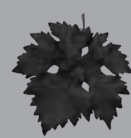
SUMOLL

SYRAH

TEMPRANILLO
ULL DE LLEBRE

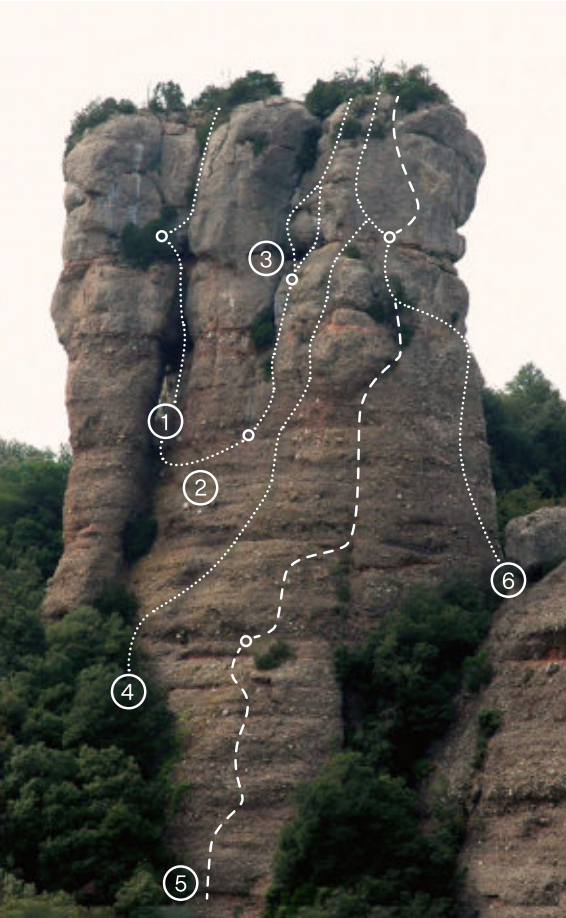

← Consell Regulador
de la Denominació
d'Origen Pla de Bages.

EVOLUCIÓ DEL NUCLI DE TALAMANCA I EL SEU ENTORN. Si comparem les imatges de diversos anys, d'una banda, hi destaquen les terrasses agrícoles que han quedat abandonades i que són ocupades per boscos, i, de l'altra, s'hi pot observar un creixement urbà més dispers a l'oest del nucli.

← Institut Cartogràfic i Geològic de Catalunya (ICGC).
→ santllors.com

VIA D'ESCALADA DEL MORRAL DEL DRAC. Les agulles i moles són freqüents en aquest paisatge i la pràctica de l'escalada hi és habitual. Algunes d'aquestes formacions van originar nombroses llegendes que van quedar cristal·litzades en obres poètiques durant la Renaixença, com ara la del drac que els sarraïns haurien deixat prop del Morral del Drac i que finalment va ser ferit pel comte Guifré. Les agulles i moles formen part del Parc Natural de Sant Llorenç del Munt i l'Obac, un dels espais naturals protegits més antics de Catalunya, i del Geoparc Mundial Unesco de la Catalunya Central.

PANORÀMICA DE TERRASSA AMB EL PARC NATURAL DE SANT LLORENÇ DEL MUNT I L'OBAC AL FONTS. La proximitat d'una gran ciutat com Terrassa ha tingut incidències en aquest paisatge, tant pel que fa a la freqüentació de l'espai per desenvolupar-hi activitats de lleure com per la presència de diverses urbanitzacions. Els relleus conglomerats de Sant Llorenç del Munt són referències visuals per als habitants tant de Terrassa com de Sabadell.

EL BANDOLER PEROT ROCAGUINARDA. Aquest paisatge eminentment forestal era territori de bandolers com Perot Rocaguinarda, cap dels nyerros i immortalitzat per Cervantes al Quixot.

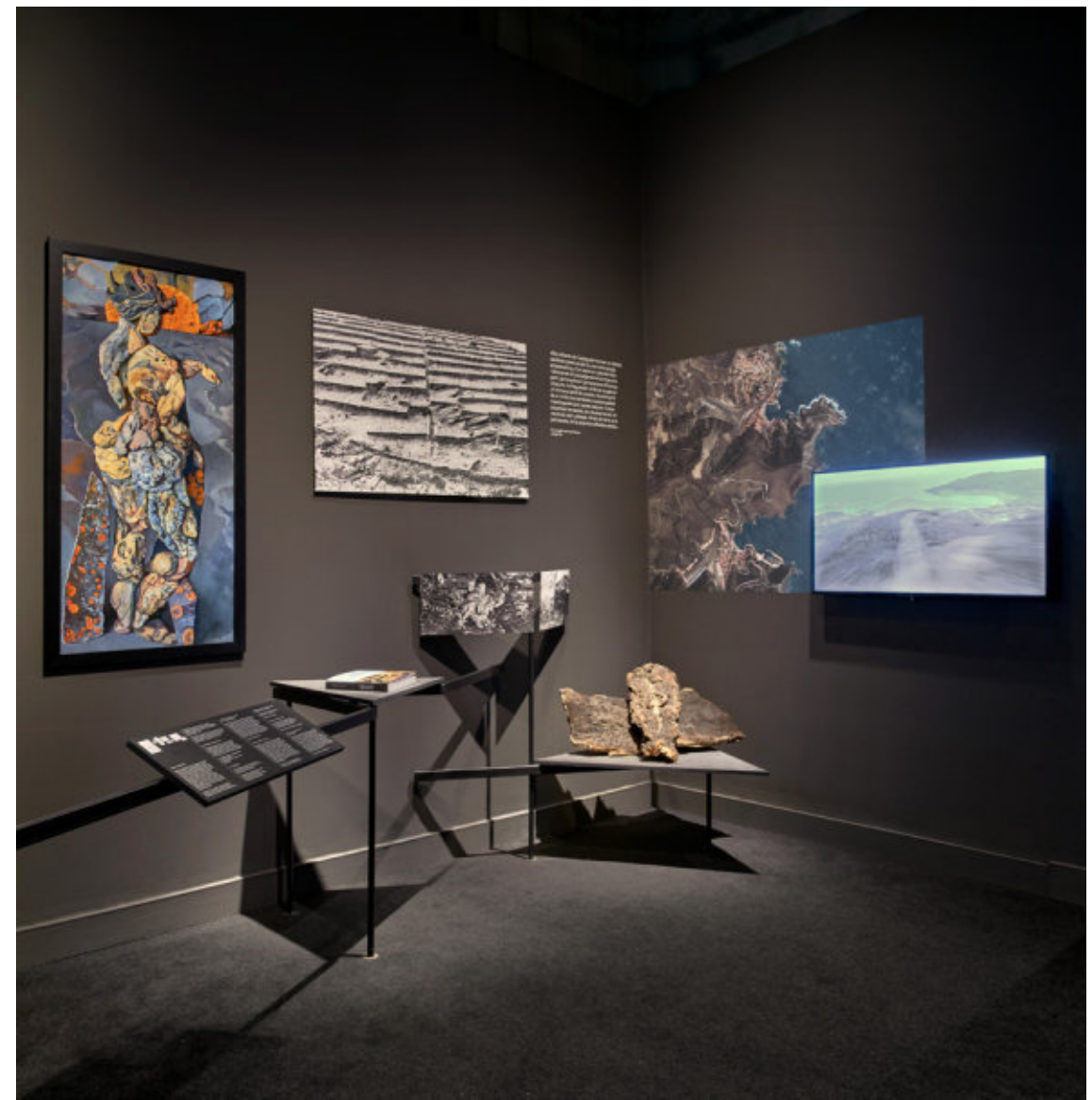

← Francesc Muntada.

↑ Alamy.

↑ José Hevia

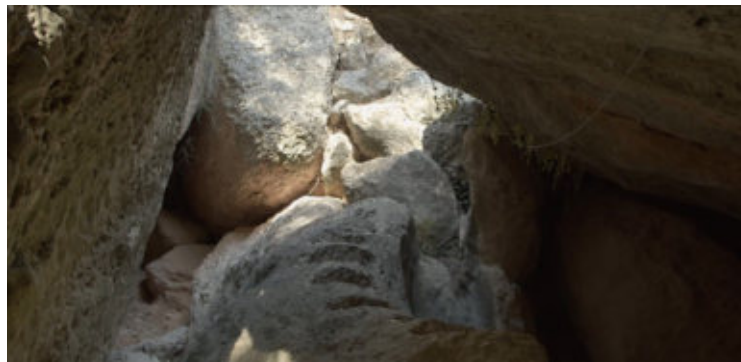
LES PEDRES

La pedra seca és una tècnica mil·lenària i universal d'aparellar pedres de manera acurada i artesanal, sense cap material d'unió, que permet aixecar estructures diverses. Milers i milers de construccions, de tipologia, dimensions i usos molt variats, afaïçonen la major part dels paisatges rurals catalans. Si bé algunes d'aquestes construccions van ser bastides per mans expertes, la majoria ho van ser per les dels mateixos habitants del món rural, començant sempre per la paret, element bàsic que modula tot el paisatge i base per construir estructures més complexes. Amb un esforç incommensurable, un coneixement exhaustiu de cada lloc i una constància pètria, terrenys inicialment pedregosos i erms han esdevingut camps de cultiu, prats i pastures.

Avui, la pedra seca no representa només un dels trets més característics dels nostres paisatges i un llegat patrimonial extraordinari, sinó que és, sobretot, un autèntic pou d'inspiració i un testimoni excepcional dels valors que tant ens serviran per fer front als desafiaments del món actual: reciclatge, reutilització, resiliència, proximitat, humilitat, cooperació, estalvi... i tants i tants d'altres dels quals anem més aviat escassos.

Potser per això és tan esperançador constatar l'interès creixent de la societat envers aquesta tècnica mil·lenària i els paisatges que se'n deriven. No és tan sols el fet que la UNESCO l'hagi declarat Patrimoni Cultural Immaterial de la Humanitat, cosa ja per si mateixa prou rellevant, sinó que a tort i a dret neixen iniciatives ciutadanes, acadèmiques i científiques que en reclamen la recuperació i el reconeixement, així com nous àmbits de formació professional, com les escoles de margers.

ARREU
NATURAL
RECURS
MESTRATGE
DIVERSA
TRAÇA
RESPECTE
VIGENT

Cada matí el sol entra per la porta del cel.

Les pedres, el treball del temps.

El temps geològic.

El temps de les generacions.

El paisatge és un llibre.
La pedra és l'escriptura on llegim el temps.

Les pedres, el teixit del temps.

LA PACIÈNCIA DE LES MANS. Elias Canetti, a propòsit de la paciència de les mans, deia: «La veritable grandesa de les mans rau en la seva paciència. Els processos de la mà, tranquils i compassats, han creat el món en el qual voldríem viure, [...] representen l'esforç rítmic de molts, del qual no queda res, excepte aquest monument indestructible.»

Observar el paisatge del Priorat per filmar-lo era sentir com generacions i generacions d'homes, dones i infants van escriure en el temps amb les seves mans, mentre van anar construint els marges de pedra seca que delimiten parcel·les i camins. Van aixecar cabanes de pastors, van fer bancals de plantació i cultiu, aljubs, petits refugis, etc., tot un esforç rítmic i una experiència de generacions per escriure en els nostres paisatges.

El paisatge és un llibre. Mentre filmàvem al Priorat els marges de pedra seca —seguint la reconstrucció dels murs dels terrenys de la Júlia i en Joan Viejobueno a la Figuera—, pensàvem que construir murs de pedra seca és també llegir el temps geològic que està escrit a les pedres, per reescriure aquell temps altre cop en la naturalesa. Les pedres, memòria del temps geològic i alineades a les parets, passen a escriure la història de les generacions, el temps d'aquells que construeixen els seus murs mitjançant aquest pacient treball de les mans.

És el paisatge una manera de mirar? Què resta d'aquesta memòria dels llocs? Què significa observar un paisatge? Ens fèiem aquestes preguntes mentre col·locàvem la càmera i el so per seguir la construcció del mur o per contemplar aquell paisatge com un manuscrit del temps. També la literatura, la poesia o el cinema ens poden fer sentir, recordar, que els llocs no són un decorat, sinó que estan construïts per la naturalesa juntament amb les mans, el treball i la memòria de generacions. La pèrdua del paisatge —ahora que la interrupció de rius i camins— és també una pèrdua de la memòria, de les possibilitats i del saber de la mirada. El paisatge és una construcció cultural, un treball de generacions: camins, senders, llindes, murs de pedra..., que mentre existeixin ens permetran recordar i imaginar altres vides, llegir i comprendre què és l'espai que ens conté.

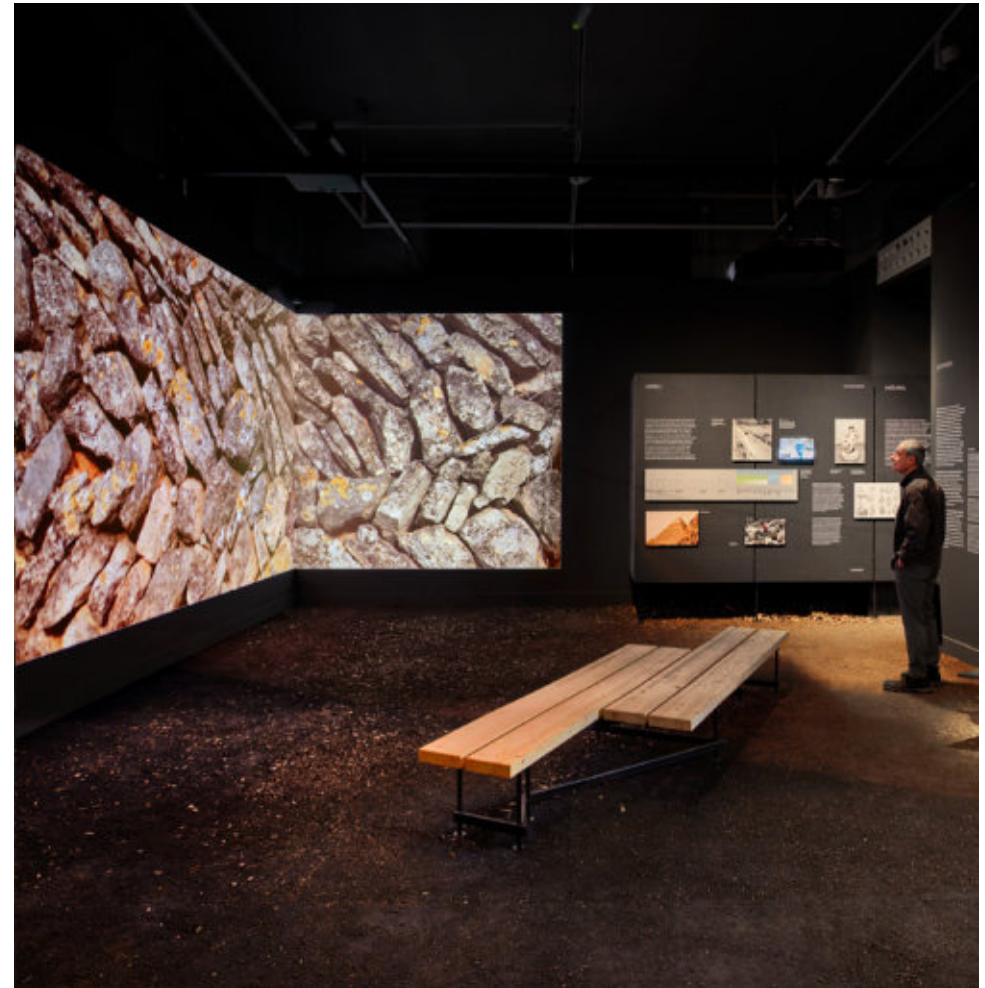
El paisatge està escrit.
La pedra, l'escriptura on llegim el temps.
La pedra, l'escriptura del temps geològic.
El paisatge és un llibre.
La pedra, memòria del temps.
Les pedres, teixit del temps.
Les pedres, el treball del temps.
Les pedres, el cultiu del temps.
La pedra, la casa del temps.
La pedra, la memòria del temps.

Mercedes Álvarez

ESCRIURE EN EL TEMPS

Realització i guió: Mercedes Álvarez
Localitzacions i guió: Arturo Redín
Direcció de fotografia: Núria Roldós A.E.C
So: Bernat Fortiana
Muntatge i coordinació postproducció: Núria Esquerra
Ajudant de fotografia: Román Cadafalch
Correcció de color : Toni Anglada (ESTUDIO DELA)
Agraïments: Julia Viejobueno, Joan Viejobueno,
Juan Fernando Robles, Irene Perelló, Pere Prats,
Roser Vernet i Màster en Documental de Creació, UPF
Producció: Mercedes Álvarez
Durada: 8 min 30 s.

→ José Hevia

ARREU

La pedra és universal, disponible i abundant en una gran part dels paisatges del planeta. Amb orígens i característiques físiques i cromàtiques tan diverses, els paisatges que se'n deriven són extraordinàriament variats. A la costa, a la plana o a la muntanya, al nostre país i a la Mediterrània, des de la prehistòria fins avui, allà on hi ha hagut pedra les poblacions l'han fet servir. Des de l'eina domèstica més primitiva fins a les construccions més monumentals, la pedra ha acompanyat la humanitat... i la segueix acompanyant, ara amb nous usos, noves tipologies constructives, nous projectes arquitectònics i atractives creacions artístiques.

PIRÀMIDES DE GIZEH, EGIPTE. Des de la prehistòria fins avui, allà on hi ha hagut pedra les poblacions l'han fet servir.

TARTERA GRANÍTICA A PROP DE L'ESTANY DE L'ORRI, A LA Cerdanya. La pedra és abundant en una gran part dels paisatges del planeta.

↑ Jordi Queralt

← Mstyslav Chernov
(CC BY SA 3.0)

JOAN MIRÓ RECOLZAT EN UN MUR DE PEDRA SECA a Mont-roig del Camp, segurament durant una de les seves estades al Mas Miró. Els paisatges de la pedra seca han estat font d'inspiració d'artistes.

FAUNO BARBERINI, escultura de marbre d'època hel·lenística, restaurada per Bernini al segle XVII. Actualment es troba a la Gliptoteca de Munic. La pedra ha estat un material utilitzat per a la creació d'obres d'art.

↑ Joaquim Gomis, 1946. Fons Gomis. Dipositat a l'Arxiu Nacional de Catalunya ©Hereus de Joaquim Gomis. Fundació Joan Miró, Barcelona 2023

→ Jordi Queralt

EINES DE PEDRA DEL
MOSTERIA. Època
prehistòrica corresponent
al paleolític mitjà.

ENTREVISTA A EUDALD CARBONELL I ROURA. Doctor en Geologia del Quaternari per la Universitat Pierre i Marie Curie (París VI) i en Geografia i Història per la Universitat de Barcelona (UB). Des del 1991, és catedràtic de Prehistòria de la Universitat Rovira i Virgili (URV). Ha dirigit nombroses excavacions en jaciments europeus i africans, de les quals destaca, sobretot, la tasca que ha fet al capdavant del jaciment prehistòric d'Atapuerca, un dels més importants del món.

«La pedra coexisteix amb l'evolució de la intel·ligència i la socialització dels humans en el paisatge. Els humans hem utilitzat la pedra des de fa més de 3,5 milions d'anys per fer les eines. I amb aquestes eines hem estat caçadors i recol·lectors, i ens hem anat humanitzant. Per tant, la pedra ha estat essencial per a la nostra evolució.

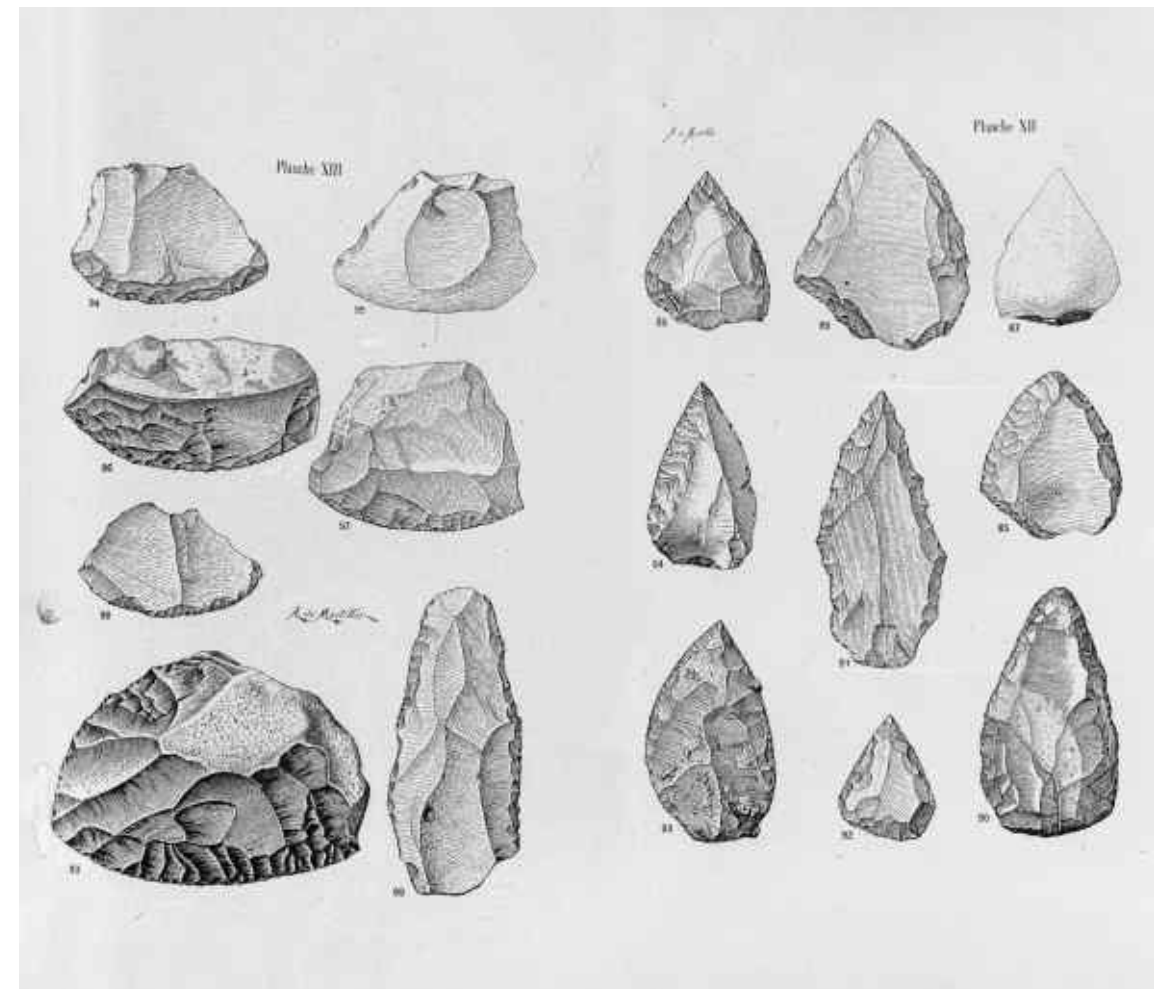
Però no només hem utilitzat la pedra per fer eines. Des de fa uns 8.000-15.000 anys, aquestes pedres les vam fer servir per construir, per alçar parets i murs, per fer cabanes i tota mena de llocs on poder preservar la nostra vida, on poder desenvolupar les activitats domèstiques i també les espirituals. Hem aixecat temples i esglésies. Tot això es va començar fent amb pedra, pedra seca, de tots els tipus de materials de totes les èpoques geològiques.

Podríem dir que hi ha dos elements fonamentals que ens han fet intel·ligents: el llenguatge i tallar les pedres per fer eines. Això seria la base de la nostra evolució. I podríem dir, en general, que la pedra és la matèria primera més important i la que ens ha permès ser intel·ligents, però també la que ens ha permès ser conscients.

Per tant, tallar la pedra, apilar-la, amuntegar-la, fer que generi espais per poder sobreviure a l'entorn, per poder-se protegir del mal temps, per poder dur a terme rituals, per poder fer tota mena d'accions, és la base de l'evolució humana.»

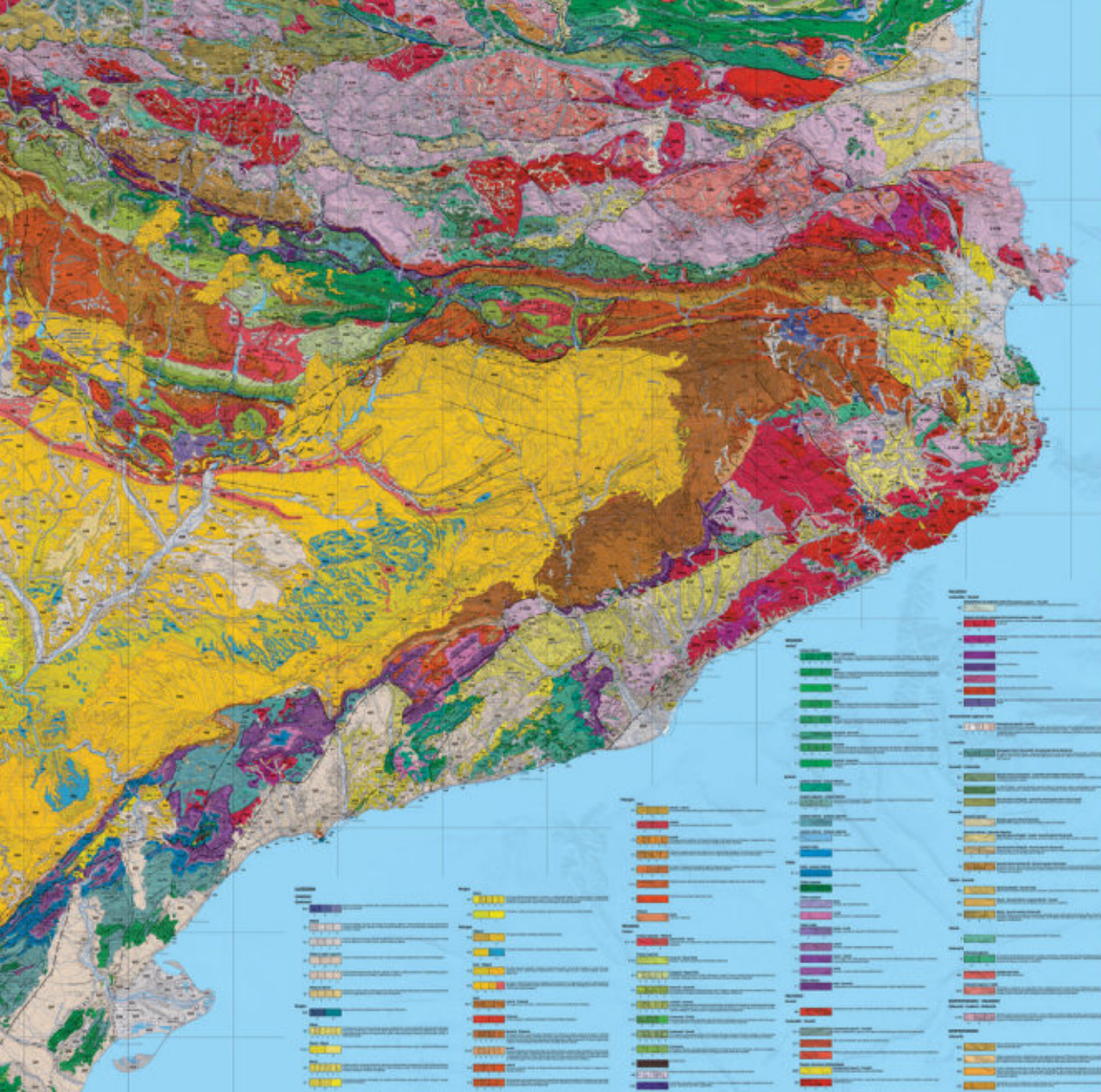
↑ Fragment de l'entrevista
a Eudald Carbonell i Roura
© Generalitat de Catalunya

→ Gabriel i Adrien de Mortillet, 1903.
Musée préhistorique.
París: Schleicher Frères & Cie.
Fotografat: C. Ruckert (CC BY 4.0)

NATURAL

La pedra és un material natural d'origen mineral, sòlid, inorgànic i inert, no contaminant i reutilitzable de manera repetida. La pedra prové sempre de la roca mare, de la qual es desprèn naturalment, i és arrencada i acumulada per l'acció de fenòmens naturals o bé és extreta per l'ésser humà. Les rompudes, la llaurada i el despedregament de terres per fer-les cultivables subministren una part important de la pedra que, posteriorment, bé en l'estat original, bé lleugerament retocada, permetrà afaïçonar el paisatge. Neta, local i perdurable, sense processos ni transformacions industrials, amb tota mena de formes i dimensions, la pedra seca és present en la major part dels nostres paisatges.

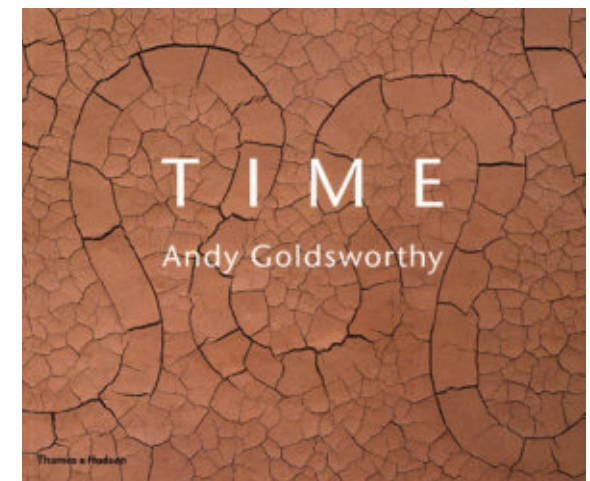

MAPA GEOLÒGIC DE CATALUNYA 1:250.000.
L'extraordinària diversitat orogràfica de Catalunya, visible en forma de relleus contrastats i paisatges molt diversos, té també l'equivalent des del punt de vista geològic: hi afloren les roques representatives o resultants dels processos geològics dels darrers 550 milions d'anys. La diversitat d'afloraments rocosos i, sobretot, de pedregam és la font de proveïment de l'arquitectura de la pedra seca, del material amb el qual els homes i les dones han aixecat i aixequen les construccions utilitàries o artístiques més variades. La pedra es converteix, així, no només en l'empremta cultural de cada comunitat en cada racó del país, sinó en el testimoni dels tipus litològics sobre els quals cada comunitat ha dut a terme la seva activitat. Aquesta diversitat geològica tan extraordinària es tradueix en un gran nombre de dureses, formes, textures, colors i tonalitats de les pedres, que singularitzen els paisatges. Basalts, granits, calcàries, gresos, margues, pissarres, guixos, dolomies, conglomerats i altres tipus de roques, amb totes les seves variacions de gra o de color, determinen una extensa paleta de fàbriques i colors. El temps, la vegetació i els animals s'encarreguen d'afegir-hi noves pàtines i, sobretot, vida.

↑ Institut Cartogràfic i Geològic de Catalunya (ICGC).

→ *Suolo come paesaggio: nature, attraversamenti e immersioni, nuove topografie*, a cura de Luigi Latini i Simonetta Zanon, Fondazione Benetton Studi Ricerche-Antiga, 2022.

→ *Time* d'Andy Goldsworthy, 2000.

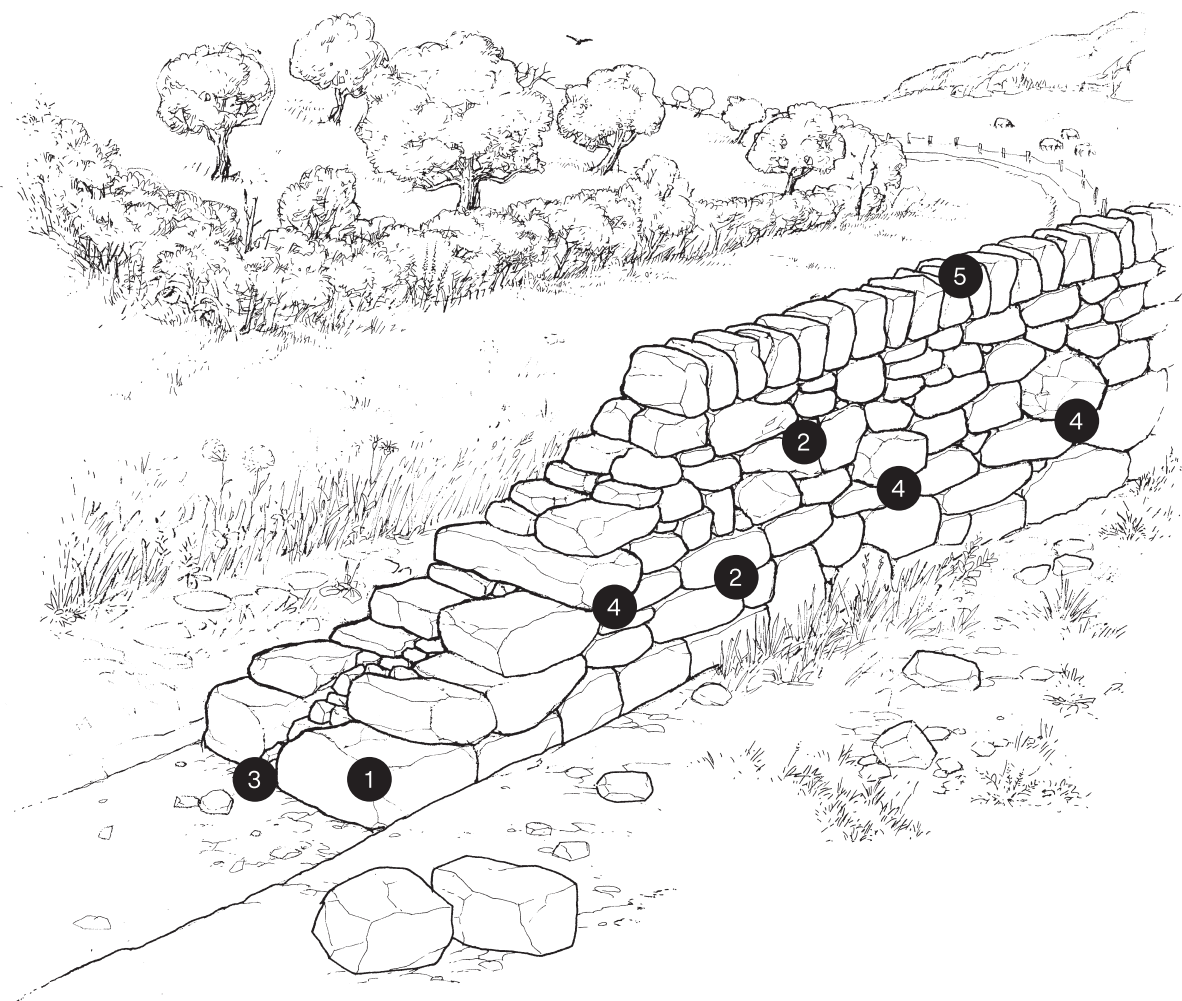

RECURS

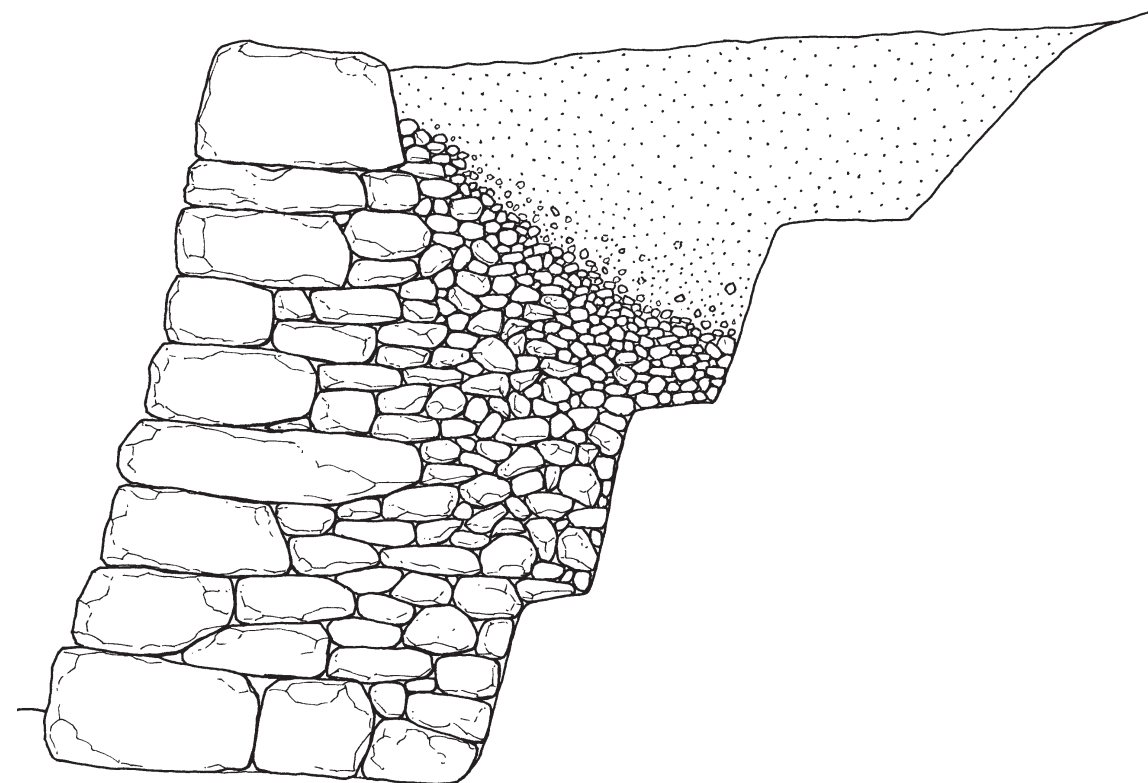
Fruit de la necessitat, l'enginy i la creativitat, del pedregam n'hem fet un recurs: allò que inicialment era un problema s'ha convertit en la solució. De terrenys pendents, pedregosos, impracticables o erms, la pedra seca n'ha fet terrasses i bancals viables per a l'agricultura i la ramaderia. Amb la pedra seca també s'han traçat camins i dreceres, tant per al bestiar com per als éssers humans, i fins i tot s'ha emprat per conduir i emmagatzemar l'aigua. Amb la pedra els humans hem creat una tècnica i un sistema constructiu universal i intemporal, fiable i basat en la geometria i la gravetat, que permet imaginar i bastir construccions de tipologia, dimensions i usos molt variats: des d'una modesta trona d'olivera fins a una cabana més o menys complexa. I si sempre ha estat un recurs, ara ho és molt més, escassos com anem de materials nobles, no contaminants i de proximitat.

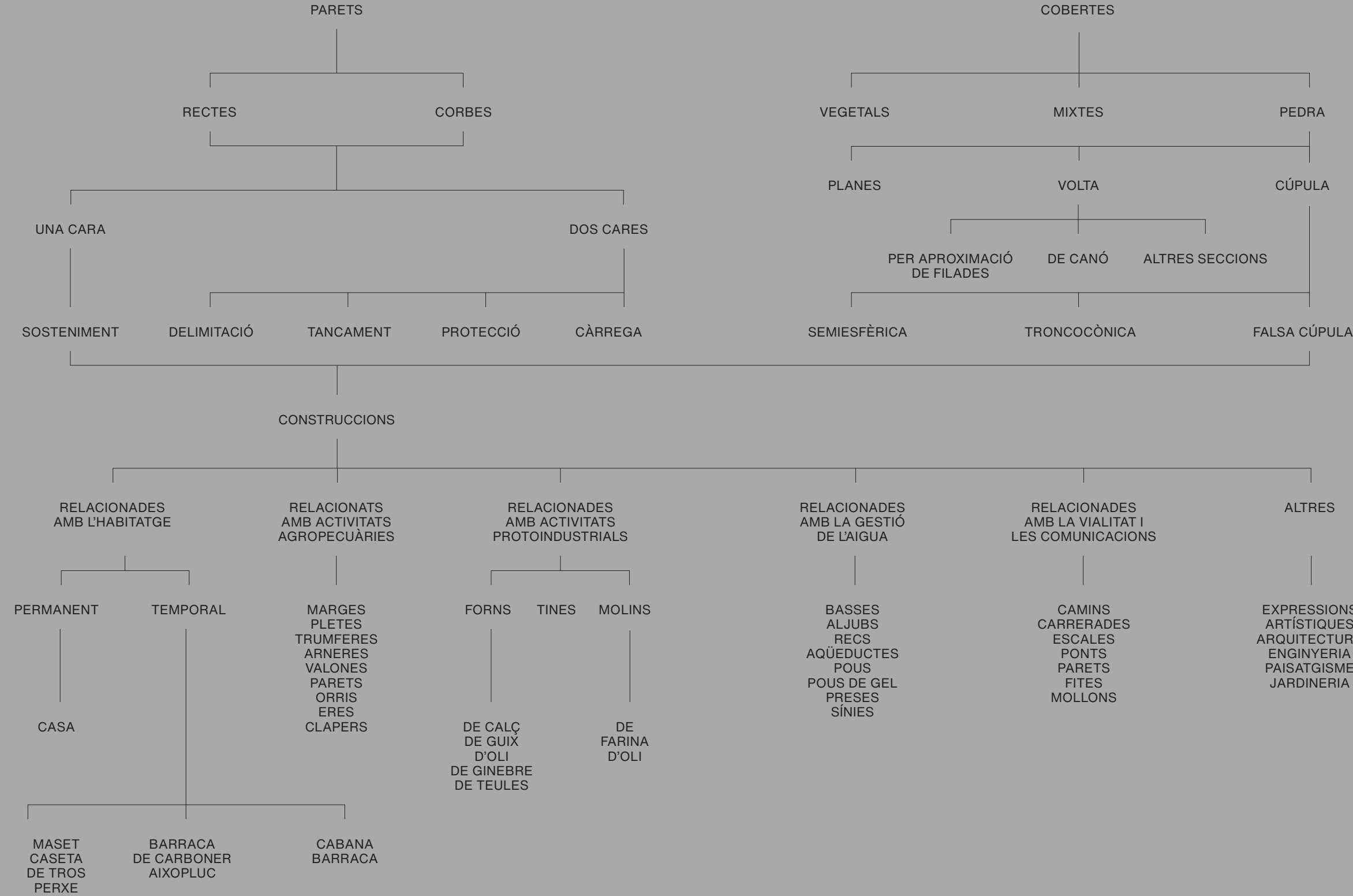
ESTRUCTURA D'UNA PARET DE PEDRA SECA:

1. Pedres de fonament
2. Pedres de construcció
3. Reble d'ompliment
4. Pedres de traves
5. Pedres de coronament

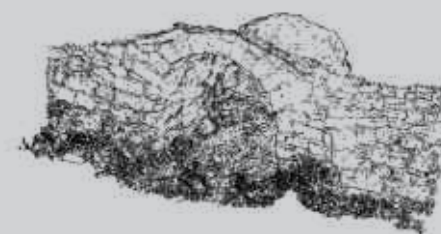
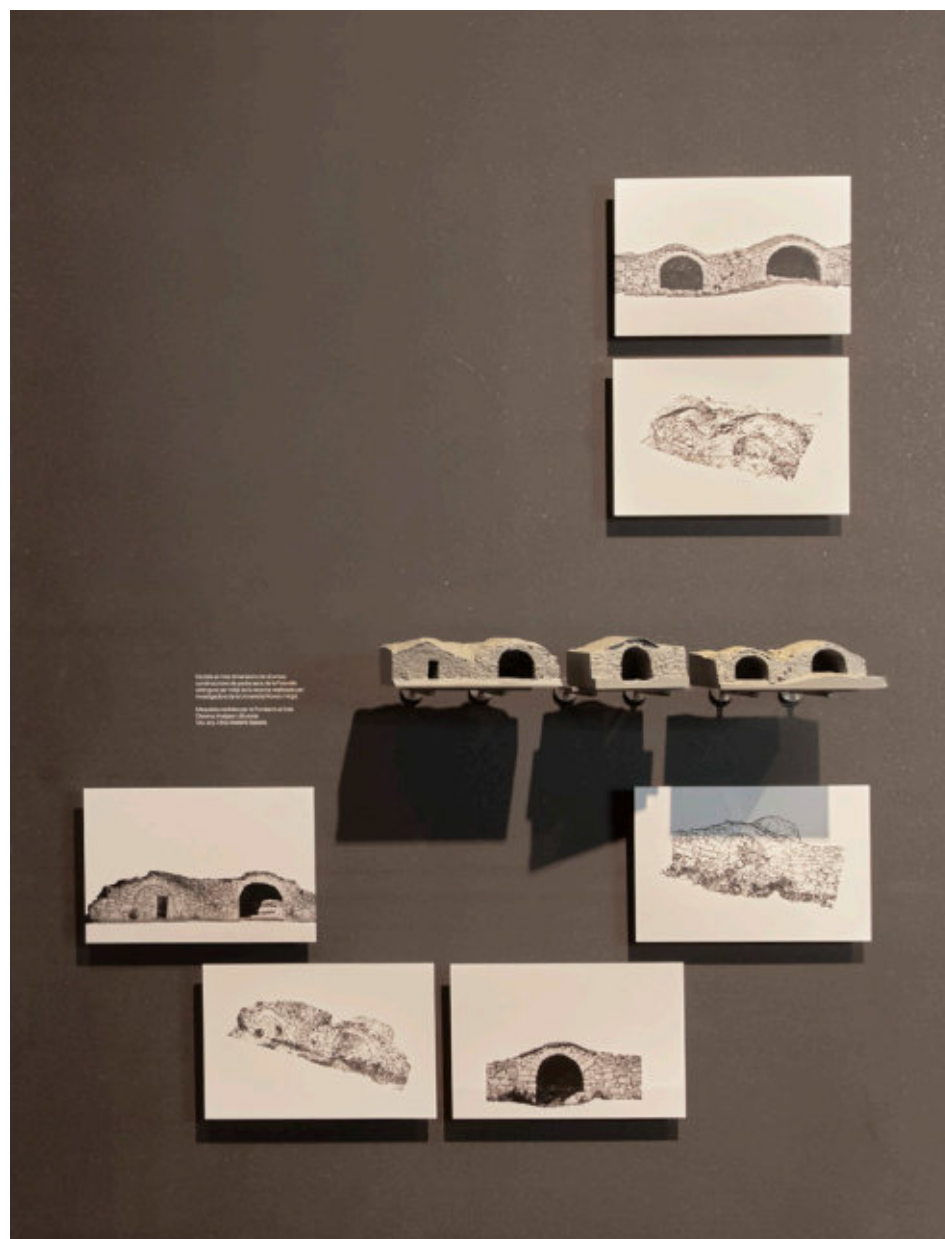

MARGE DE CONTENCIÓ.
Marge de contenció ben omplert
i amb un drenatge de filtratge
que permet evacuar l'aigua a
l'exterior.

MODELS EN TRES DIMENSIONS DE
DIVERSES CONSTRUCCIONS DE PEDRA
SECA de la Fatarella obtinguts per mitjà
de la recerca realitzada per investigadors de
la Universitat Rovira i Virgili.

↑ Maquetes cedides per la
Fundació el Solà
Disseny, imatges i dibuixos:
Dra. arq. Cèlia Mallafrè Balsells

← José Hevia

MESTRATGE

El que pot semblar una mena d'apilament de pedres, és molt més que això. En la pedra seca, cada pedra, cada gest, cada mirada, cada decisió, cada funció, cada tipologia i cada dimensió duu al darrere experiència, destresa, coneixements transmesos de forma tradicional o reglada, i un lèxic riquíssim que dona nom a eines, maneres de fer, aparells diversos, parts i pedres específiques de cada tipologia, tot ric de matisos locals. Es tracta d'una tècnica i d'un sistema constructiu que permet resoldre una gran quantitat i varietat d'exigències de les comunitats rurals, des de fa segles. A punt d'extingir-se com a professió, els margers estan renovant l'ofici i les seves aplicacions.

ENTREVISTA A GATANO BLANCH GIRONÉS I JORDI COLAT. Gatano Blanch és fill de la Fatarella, pagès, va aprendre a apanyar pedra ajudant els pares a arreglar els marges del seu tros. Als anys vuitanta del segle xx treballà a la Brigada de l'Ajuntament de la Fatarella, i més tard va muntar la seva pròpia empresa dedicada a la pedra seca, sense deixar mai de fer de pagès. Amb la Fundació el Solà ha impartit nombrosos cursos de formació i ha participat en la recuperació de nombroses construccions de pedra seca. Abans de jubilar-se, ha pogut transmetre els seus coneixements a Jordi Colat, que continua l'empresa que va fundar.

«Gatano: Jo em definiria com a pagès i margenador, o les dues coses a la vegada, pel fet que margenar o col·locar pedra en sec era una feina més dels pagesos. De fet, tots els pagesos sabien col·locar pedra en sec. Sabien fer màrgens, sabien fer cabanes, enjubs, tota mena de construcció de pedra seca. Era una feina més de la terra. Com ho era llaurar, esporgar, arplegar el fruit, perquè els màrgens són una part important de la mateixa terra.

Jordi: Soc el relleu del Gatano. Durant la setmana em dedico a fer marges i els caps de setmana soc pagès. Com em definiria? Doncs margenador i pagès alhora.

Gatano: En el paisatge que tenim a la Fatarella, si no fos pels màrgens, la terra no es podria cultivar. Són imprescindibles. Molts termes de Catalunya o del món són abruptes i tenen molta pedra. Llavors, si els pagesos no haguessen optat per col·locar les pedres, hauria sigut impossible treballar la terra. Les generacions que han construït el patrimoni que tenim de pedra seca, tant dones com homes pagesos, van fer un esforç increïble per sobreviure, perquè s'arrencava la garriga, s'arrasava, per poder fer terreny cultivable, per poder viure, per poder menjar.

És una feina que per a aprendre-la l'has de fer. I que la persona que en sap més que tu et digui: «No, aquesta pedra no la fiquis així. Col·loca-la al revés, que et quedarà millor». Perquè la pedra no és totxana o obra vista, que tota és igual i ho vas col·locant; és igual que agarres una totxana o una altra, totes et quedaran igual. La pedra, no. La pedres, les col·loques totes, però cada una ha d'anar al seu lloc, no totes van bé a tots els llocs.

Naltros ho hem après dels que han vingut davant nostre. Jo recordo que fins als tretze anys vaig anar al col·legi i després ja vaig ser pagès. I una feina més del camp era fer màrgens.

Jordi: Tot i que amb mon pare també havíem fet alguns marges, jo bàsicament ho he après de Gatano i de la gent gran que treballava amb ell. I a base de col·locar pedres, és com se n'aprèn. És el teu ofici.

Gatano: A part de reconstruir els màrgens que queien, també se'n feien de nous, perquè es guanyava terreny al bosc per a poder cultivar més. Realment, el patrimoni mundial de pedra seca l'han format els pagesos i els ramaders.

Era una feina que es transmetia de pares a fills, com totes les altres. El que passa és que actualment, per diverses causes, la cadena s'ha trencat. El conreu de la terra, sobretot en zones on cultivar és molt pesat i és molt difícil produir, es va abandonant. Llavors, la transmissió de saber fer màrgens s'ha trencat.

Jordi: La Fundació El Solà ha impartit molts cursos.

Gatano: Té un reconeixement molt important en el tema de la pedra en sec. Això ha estat gràcies a l'esforç de molta gent, sobretot de la Fundació, del seu president, Titus, i de les persones que han col·laborat amb ells perquè tirés endavant. Cada any, i en fa més de vint, han impartit cursos de formació. Aproximadament, hi han passat entre 400 i 500 persones.

De mercat, n'hi ha, i un s'hi pot guanyar bé la vida. És una feina agraïda, és maca, però exigeix esforç físic.»

CONSTRUCCIÓ D'UN MUR DE PEDRA SECA PAS A PAS

«Des del Museu de Camins, explicarem com es construeix un mur de pedra seca. En aquest cas, construirem un mur de nou.

El primer pas per alçar aquest mur serà sanejar la zona, que vol dir picar-la per aconseguir una base plana i sòlida sobre la qual construir de nou.

Després, el que farem serà clavar dues estakes o barres de ferro i lligar una corda de punta a punta de les estakes per marcar l'inici de la paret, que és on col·locarem les primeres pedres per fer la base. Buscarem pedres contundents i de cares planes. Quan posem una pedra, mirarem que la cara de fora sigui bona, llisa i sense gaires protuberàncies; que la de dalt sigui ben plana, i que s'assenti bé a terra. I per acabar-la d'assentar bé, la falcarem amb llores, per evitar que es pugui moure en un futur.

Fins ara hem col·locat la primera línia amb pedres més grosses i bones i les hem falcat per darrere perquè quedin al mateix nivell. El pas següent serà agafar pedres no tan bones per omplir la part posterior del mur, que s'anomena reble. A partir d'aquí, anirem aixecant tot el mur per files fins a arribar a l'alçada on començarem la coronació. Una norma important a seguir és fer-ho a trencadets: una pedra en xafa dues, i dues en xafen una.

La coronació pot ser de diferents tipologies. Segons les pedres que tinguem, en farem una o una altra. En aquest cas, durem a terme dos acabaments diferents: un amb blocs i l'altre amb pedres verticals o crestallera. Les pedres de coronació han de ser grosses i contundents, perquè així els animals i les inclemències que afectin la part alta del mur no ens faran caure les pedres. A més, ens interessa molt que pressionin fort cap a sota per consolidar tot el mur. Un cop col·loquem l'última línia del mur, el darrer pas serà tasconar. Per fer-ho, agafarem pedres xiques i omplirem tots els forats frontals picant-hi sense gaire força, i ens assegurarem que quedi tot ben sòlid.»

↑ Sites classés des vignobles de la Côte Vermeille. Guide pratique et de recommandations, publié par Conseil d'Architecture d'Urbanisme et d'Environnement el 2009.

← Fragments del vídeo de Com construir un mur de pedra seca pas a pas. Museu de Camins

DIVERSA

El gran nombre de contextos i exigències als quals des de sempre dona resposta la pedra seca, ha conferit a aquest sistema constructiu una extraordinària capacitat per adaptar-se a cada lloc i a cada necessitat, generant una gran diversitat de solucions i tipologies, sovint per resoldre problemes similars. La multitud d'homes i dones que amb les seves mans han bastit i mantenen molts dels paisatges del nostre país, ha contribuït de manera decisiva, amb la seva destresa, atreviment i creativitat, a fer que les construccions de la pedra seca fossin diverses i plenes d'elements i matisos diferenciadors. A aquesta rica paleta d'expressions funcionals, cal afegir-hi el capital biocultural indestruïble i associat a cada comunitat en cada bocí de país, que amb un munt de noms i accents posa vida a la pedra.

DIVERSITAT DE PAISATGES. Els murs de pedra seca poden generar una gran diversitat de paisatges. En zones planes, són útils per delimitar finques; en zones en pendent, generen espai per conrear, i també són un element clau per delimitar camins.

01. Camí del barranc de Biniaraix, a Mallorca.

02. Conreus d'olivera en terrasses a les Borges Blanques.

03. Murs que delimiten les finques a punta Nati, Menorca.

01

02

03

→ Emilio Vaquer.

→ Sara Boldú Botam.
Artistes amb tractor.

→ Joan Martínez.

DIVERSITAT CONSTRUCTIVA. La mateixa tècnica constructiva de la pedra seca permet l'aixecament de murs de maneres diverses depenent del tipus de pedra i de les necessitats.

01. Mur amb les pedres col·locades planes i coronat amb rastell, en el qual la darrera filada està formada per pedres situades en vertical.

02. Mur amb les pedres col·locades en diagonal.

03. Mur sense coronament.

01

02

03

→ Mancomunitat
Taula del Sénia / Noa Wu.

→ Mancomunitat
Taula del Sénia / Noa Wu.

→ Observatori del Paisatge de Catalunya.

AFEIXAR v. tr. 1. Disposar un tros de terra en feixes (DCVB). *Bages, Gironès.

AUBELLÓ m. 1. Canal o conducte subterrani de pedra seca per canalitzar aigües sobreres d'un terreny. *Mallorca, comarques gironines. → Paraula relacionada amb: albelló, eixugador, ralla, ratlla.

BARRACA f. 1. Construcció destinada a guardar les eines o aixoplugar els pagesos i animals. → Paraula relacionada amb: barraqueta, barracó, cabana, cabanya, borda, borja, caseta de pedra, catxerulo, catxerutet, cova, claper, perxe.

BUFADOR m. 1. Petit nínxol de figura quadrangular que serveix per mantenir frescos el cànir, l'aigua, etc, dins la barraca. Aquest efecte s'aconsegueix per la filtració d'aire a través del gruix dels murs en sec o a través de cúmuls d'escòries quan es construeix sobre terrenys volcànics. El DCVB recull aquest tipus de cavitats d'origen volcànic a Olot i diu que els cellers de moltes cases en tenen per conservar les viandes a l'estiu. *Olot. 2. Escletxa subterrània d'origen geològic que surt a l'exterior a no gaire distància del mar. Es percep per les bufades d'aire que expel·leix, produïdes per la força del mar, que és on neix. *Menorca.

CARTRÓ m. 1. Cistell o cabàs per portar pedruscall petit, terra, patates o altres coses. *Castelló, Andorra, Durro, Conca de Tremp, Vilalba dels Arcs, Fraga, Tamarit, Ribera de Cinca, Tortosa, Maestrat. → Paraula relacionada amb: esportí, esportim, cabàs, cabassa, banasta, cofa, senalla, cove.

CLAPER m. 1. Piló de pedruscall que s'extreu d'un terreny de conreu i que s'amuntega en un racó o que es diposita darrere d'una paret construïda amb aquesta finalitat. *Empordà, Mallorca, Balears, Olot, Osona. 2. Tros de terra molt pedregós. *Catí, Menorca. 3. Barraca de pedra seca. Curiosament només s'anomenen així a Pratdip ja que als pobles del costat s'anomenen barraques (Mont-roig del Camp) o coves (Colldejou). *Pratdip. → Paraula relacionada amb: cloper, dipòsit, galera.

COCÓ m. 1. Forat o armari fondo arran de terra, a l'interior d'una barraca, emprat per desar les eines llargues. 2. Forat al centre de les cisternes per poder pouar quan hi ha poca aigua. *Castelló. 3. Clot natural obert en la roca dins el qual es posa aigua quan plou o quan hi arriba la mar. Podia ser ampliat i cobert amb pedres per reduir l'evaporació. *Balears.

CORONA f. 1. Part elevada central que s'aprecia des de l'exterior d'una barraca de pedra i que permet tancar la cúpula. 2. Filada construïda amb pedres més o menys rectangulars, col·locades damunt la rasant. És l'acabat del mur i té una funció més aviat estètica. *Banyalbufar. → Paraula relacionada amb: igualada, coberta, filada de dalt, encadenat.

COSSIOL m. 1. Cisterna, dipòsit fet amb pedres i cobert de volta per recollir l'aigua de la pluja. Normalment el dipòsit o pou s'excava a la mateixa roca i després es repassa amb morter. Tota la part

externa es cobreix amb una volta de pedra seca estratègicament col·locada per tal de protegir-la. *El Pla de Santa Maria. → Paraula relacionada amb: aljub, anjub.

DESPEDREGAR v. tr. 1. Treure les pedres de les terres de conreu per facilitar-hi l'agricultura. *Cervera, Olot. → Paraula relacionada amb: espedregar, esbancar.

ENSOLSIDA f. 1. Part d'una construcció de pedra en sec que, pel pas del temps, l'acció de l'aigua o per qualsevol altra causa, ha caigut. → Paraula relacionada amb: escombra, desmunt, enderrossall, ensulsiada, esbaldrec, esboldrec, esportell, portell, portell d'assagadors, pany de marge, solsidea.

ESTIRÀS m. 1. Tronc en forma de forca o i grega amb travessers al damunt per transportar pedres amb tracció animal. *Castelló, les Borges Blanques. → Paraula relacionada amb: carriot, tiràs, tirassa, tirapedres, estirapedres, ròssec, arrossec, tirasses.

LLIGALLO m. 1. Camí ramader; faixa de terreny comunal que serveix per a passar-hi els ramats de bestiar que de la part baixa de l'Ebre van a pasturar a la muntanya (DCVB). *Tortosa. → Paraula relacionada amb: Lligall.

MARGENADOR m. 1. Persona que es dedica a fer marges o parets de pedra seca. *Castelló, Bages, Priorat, terres de l'Ebre, Balears. → Paraula relacionada amb: mestre de cases, segarreta, barracaire, paredador, margener, marger, margeter, parettaire, paretsecaire, mestre marger, marjaire, cerdà, barraquer.

PEDRA CALAR f. 1. Tipus de pedra calcària, de textura fina i color que pot variar entre blanc, gris o negre. Apareix en bancs irregulars entre terres argiloses anomenats fiters. *La Terra Alta.

RASTELL m. 1. Paret de pedra seca, feta d'algunes filades de pedres grosses i bastida en forma vertical o atalussada, per detenir l'aigua que baixa pels costers i evitar que s'endugui la terra. 2. Paviment de carrer fet amb pedres de pissarra encastades verticalment en el sòl. *Cadaqués. 3. Tècnica de coronament d'un mur amb pedres col·locades en vertical o lleugerament inclinades. 4. Col·locació de pedres planes en posició vertical o una mica ajagudes, en una mateixa filada o pany. → Paraula relacionada amb: plec de llibre, rastrell, rastellada, enrastrellat.

VALONA f. 1. Marge o paret circular de poca alçada fet al voltant d'alguns arbres, sobretot oliveres. Aquest sistema permet que l'arbre disposi de més terra i faciliti el seu arrelament. *Tortosa. → Paraula relacionada amb: embró, rogle, trona.

VOLADÍS m. 1. Filada de pedres planeres abans de començar la coberta, habitual en les barraques del Bages. És col·locada amb un lleuger pendent cap a l'exterior per a una millor evacuació de l'aigua de la pluja. *Bages.

TRAÇA

La pedra seca és un llegat immens creat i acumulat durant segles amb l'esforç tenaç d'homes i dones per tal de convertir o adequar el medi físic en terrenys ordenats i productius, tant per a l'agricultura com per a la ramaderia, o per aixecar construccions útils o simbòliques, contribuint a crear un mosaic agroforestal de terres fèrtils i resilients. D'aquesta manera, la pedra seca ha dibuixat i ha ordenat una bona part dels nostres paisatges. Aquest traçat minuciós i aquesta transformació del paisatge, singularitzats a cada lloc per la geologia, la topografia, els recursos hídrics, el clima, la demografia i l'estructura de la propietat, ha creat vincles profunds i fortes identitats entre cadascun d'aquests trossos de país i les comunitats que els habiten, convertint els paisatges de la pedra seca en el seu patrimoni de referència, en una part essencial de la seva identitat i, alhora, en un gran capital col·lectiu.

MOSAIC AGRARI DE LA CONCA DE BARBERÀ, caracteritzat pels conreus de la trilogia mediterrània, cereals, olivera i vinya, i una notable diversitat de construccions de pedra seca que es troben arreu d'aquest paisatge.

↓ Sara Boldú Botam.
Artistes amb tractor

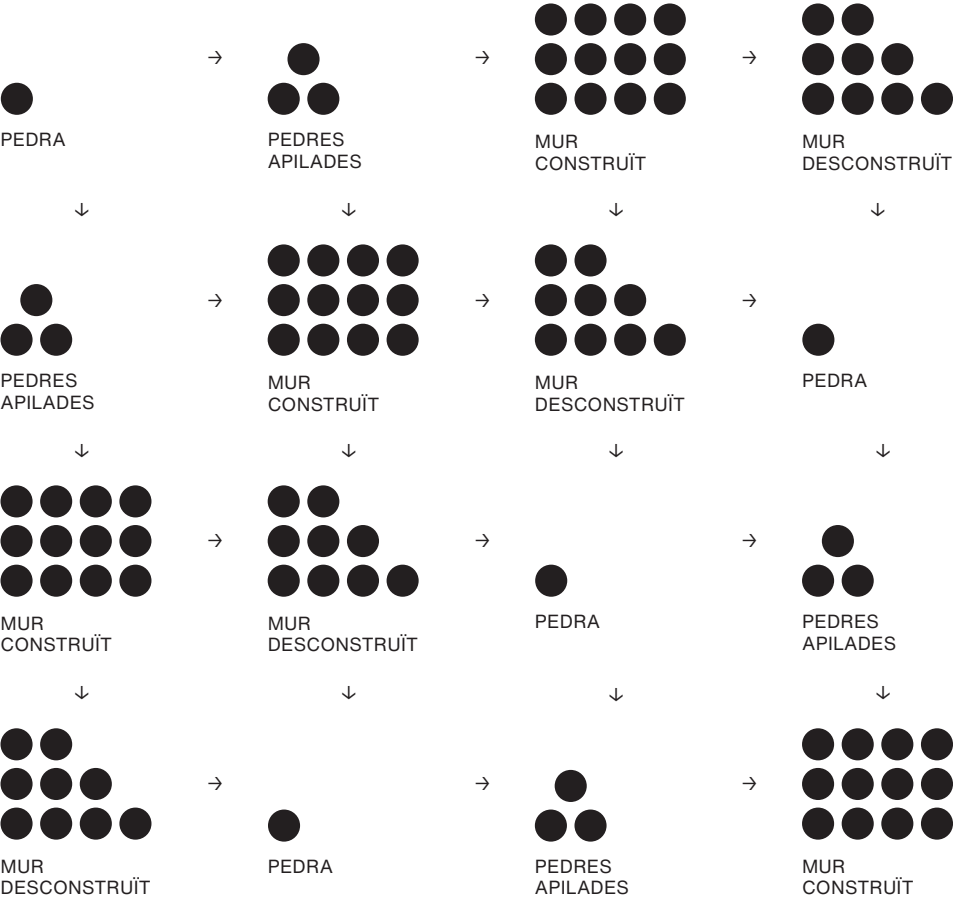
PAISATGE TRANSFORMAT.
La traça dels murs de pedra
seca és evident en molts
paisatges de Catalunya.

↑ Murs de pedra seca al cap de Creus.
Josep Ignasi Oms

RESPECTE

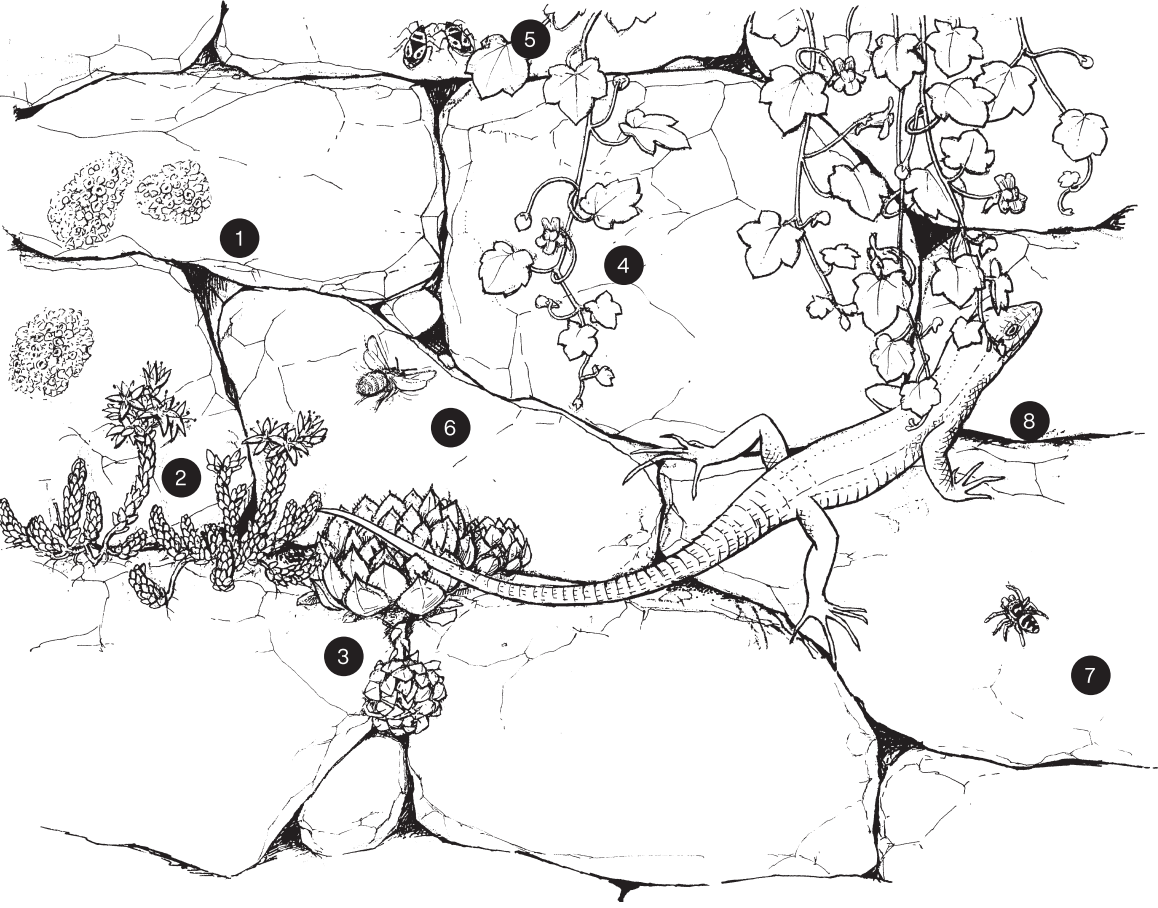
La pedra seca no sostreu res al lloc ni hi abandona tampoc res. Recull el pedregam, un recurs que cada indret li ofereix, l'endrega i no el mou del lloc. És eficaç i eficient i no genera cap mena de residu. En aquest procés circular, senzill i estalviador de recursos i energia, la pedra seca, sustentada en un coneixement exhaustiu de cada bocí de terra, regala al paisatge un munt de valors afegits a cost ambiental zero: protecció contra l'erosió del sòl, augment de la retenció de dipòsits sòlids i de nutrients, millora de la regulació higromètrica i tèrmica dels sòls, i creació, a les juntes, de nínxols per a comunitats animals i vegetals. Tot això incrementa la biodiversitat i contribueix a la creació d'extenses i complexes xarxes de connectors biològics.

CICLE DE VIDA DE LA PEDRA SECA. Les pedres que configuren les construccions de pedra seca són un material reutilitzable de manera infinita.

A LES PARETS DE PEDRA SECA HI VIUEN UNA MULTITUD DE PLANTES I ANIMALS:

1. Líquens
2. Crespinell
3. Matafoc
4. Picardia
5. Poll de moro
6. Abella constructora
7. Aranya saltadora (Saltícid)
8. Sargantana roquera

«LA REHABILITACIÓ DE MARGES DE PEDRA SECA HA PERMÈS PROTEGIR DE L'EROSIÓ EL 54 % DEL SÒL RÚSTIC A LES BALEARS.

En els darrers cinc anys, el Govern ha invertit nou milions d'euros en actuacions destinades a la conservació i restauració d'aquest patrimoni agrícola.»

Ara Balears
29/10/2020

«RESTAURAN BALATES EN CABO DE GATA PARA FRENAR LA EROSIÓN DE LOS SUELOS Y RETENER CARBONO.

Ayuda a frenar la pérdida y el empobrecimiento del suelo. Secuestran dióxido de carbono y regulan los ciclos de agua.»

Diario de Almería
14/11/2021

«MONTSERRAT LLUITA CONTRA L'EROSIÓ DE LA MUNTANYA AMB MURS DE PEDRA SECA.»

La Vanguardia
26/11/2020

«DANS LES MURS EN PIERRES SÈCHES DE HAUTE-LOIRE, IL Y A LE GÎTE ET LE COUVERT POUR LA BIODIVERSITÉ.

Trésor patrimonial et environnemental, les murs en pierre sèche sont encore présents en Haute-Loire. La Ligue pour la protection des oiseaux présente les arguments de cette construction ancestrale.»

L'éveil
18/05/2022

«PIEDRA SECA, EL MEJOR REFUGIO PARA TODO TIPO DE ANIMALES.

En las paredes de piedra seca, muchas de ellas centenarias, se refugian multitud de mamíferos, reptiles y aves. Crece también al resguardo la vegetación.»

El diario rural
26/04/2021

VIGENT

La pedra seca continua mantenint intactes totes les seves qualitats, que avui estan sent revaluades perquè donen una resposta a molts dels reptes ambientals que té plantejats la humanitat. La capacitat secular per generar tota mena d'estructures i solucions permeten a la pedra seca formar part de projectes contemporanis i futurs. Confiant-li nous reptes, tant en l'aspecte del manteniment com de la creació, la pedra seca representa una sortida professional digna i inclusiva per a sectors i segments molt variats. El temps per obtenir una formació bàsica per encarar treballs de dificultat baixa i mitjana no és excessivament llarg i la inversió per començar com a emprenedor és relativament petita, atès que el que un margener necessita per començar a treballar és poc i senzill. Avui, la pedra seca segueix traçant oportunitats i imaginant els paisatges del futur.

↓ Xandra Troyano. La pedra seca com a motor de desenvolupament econòmic i social. Olot: Associació per al Desenvolupament Rural Integral de la Zona Nord-Oriental de Catalunya (ADRINOC), 2018.

NIT DE PEDRA SECA. Projecte artístic que convida a acostar-se a les construccions de pedra seca, captar-ne la bellesa i la humil majestuositat, preguntant-se i proposant noves mirades sobre el seu ús.

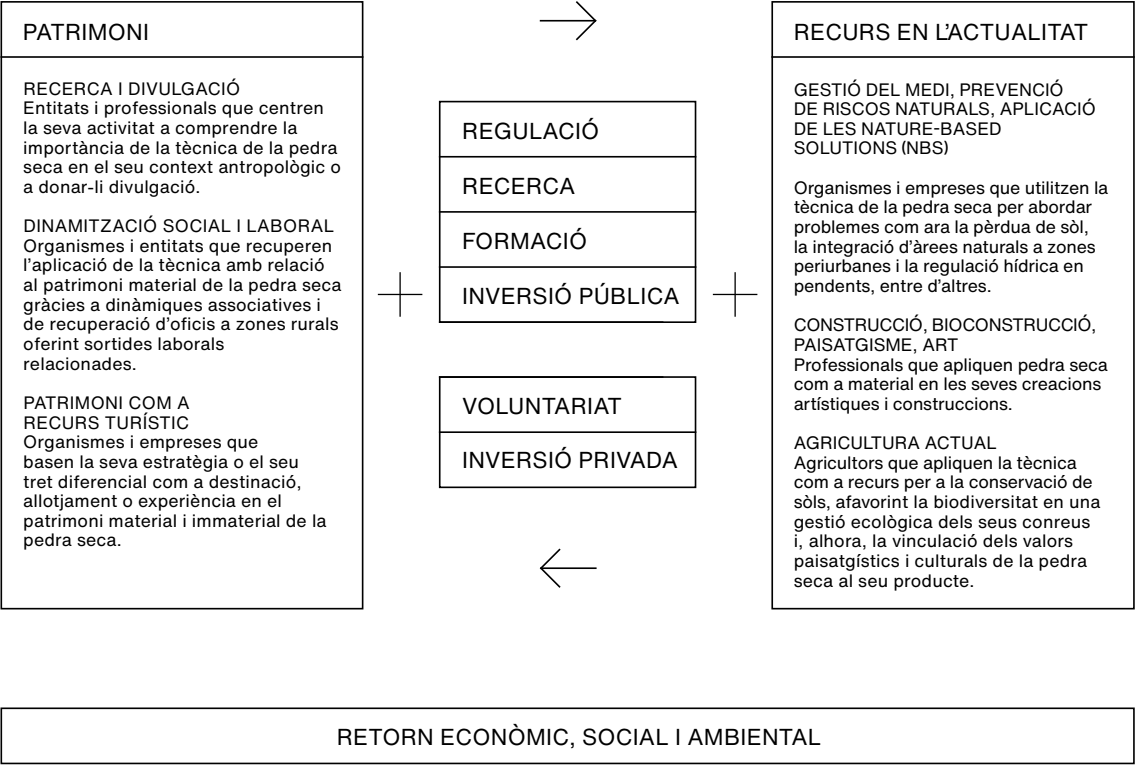
↓ Alexia Lleonart

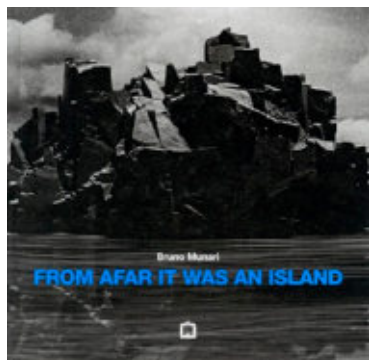
→ Asier Gogortza

→ *Nit de la pedra seca*, editat per Francina Cirera i Ricard Espelt i publicat per InLoft (Copons) el 2022.

ESQUEMA DE SINÈRGIES DEL SECTOR DE LA PEDRA SECA

← *From afar it was an island*
de Bruno Munari, 1971.

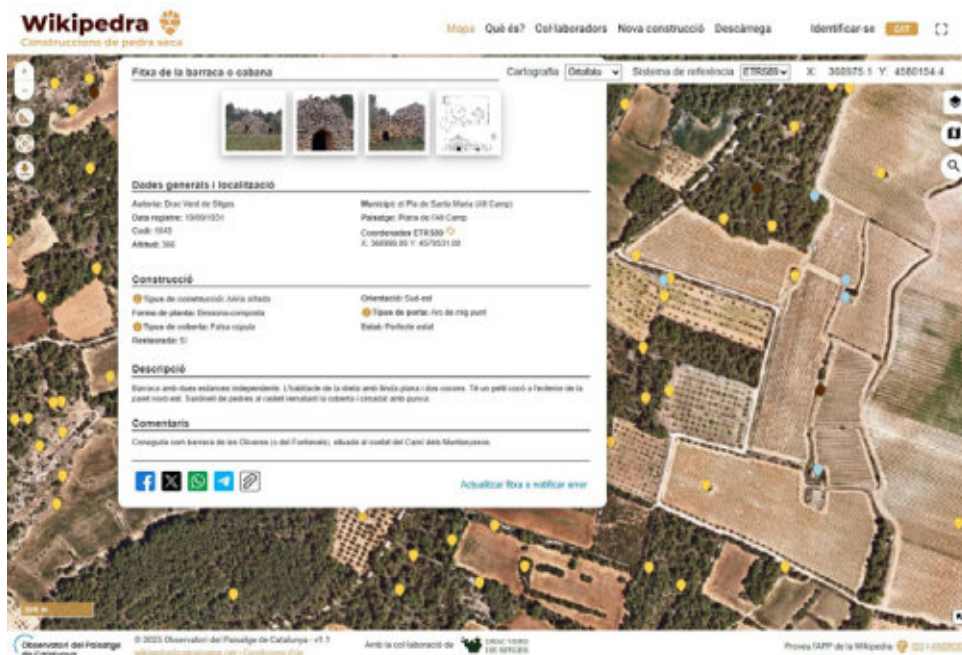
↓ Fragments del vídeo *Conservació
de bancals a la vinya*, del programa
«Veu pròpia» de Penedès Televisió.

→ Fragments del vídeo de
l'entrevista a Rebecca Clopath.
Realització: Joan Reguant.

MONTOMBRA. Projecte col·laboratiu entre els
cellers penedesencs Can Ràfols dels Caus i Mas
Candí que té com a objectiu la recuperació d'antics
bancals de pedra seca per conrear-hi vinya, en una
zona com el Garraf, eminentment forestal.

ENTREVISTA A REBECCA CLOPATH. Xef del
restaurant Biohof Taratsch, situat al poble de Lohn,
a Suïssa, a 1.600 metres d'altitud, serveix als seus
comensals fusta, pedres comestibles, insectes
i altres productes propis dels Alps suïssos, tot
connectant i fent conèixer el paisatge, la història
i la cultura a través del que serveix.

ASSOCIACIÓ PER LA PEDRA SECA I L'ARQUITECTURA TRADICIONAL (APSAT). Entitat nascuda l'any 2011, engloba 36 entitats i 17 persones a títol individual que treballen per la conservació i la difusió de la pedra seca a Catalunya. Des de l'any 2002 fins al 2025, la Coordinadora d'Entitats de la Pedra Seca (APSAT des de 2011) ha organitzat 13 trobades de pedra seca dels territoris de parla catalana (pedrasecaarquitecturatradicional.cat).

WIKIPEDRA. Base de dades col·laborativa sobre construccions de pedra seca, impulsada per l'Observatori del Paisatge de Catalunya l'any 2011, amb la col·laboració del Grup Drac Verd de Sitges, la qual creix únicament a partir de les contribucions dels ciutadans. Hi ha inventariades més de 39.000 construccions, que corresponen a barraques o cabanes, forns de calç i rajoles, construccions per a l'emmagatzematge d'aigua, murs i altres estructures, i es complementa amb mapes, fotografies i fitxes. Wikipedra inclou l'emplaçament de cada construcció i en descriu l'estat de conservació, la tipologia i les característiques arquitectòniques. Actualment, té més de 650 col·laboradors i 5 voluntaris que validen que la informació sigui correcta. La base de dades és utilitzada pels tècnics de l'Administració en àmbits com el patrimoni cultural, l'urbanisme, el turisme, l'agricultura o el medi ambient, i també en el camp de la recerca universitària, com a recurs educatiu o en l'àmbit artístic.

S'hi pot accedir mitjançant el web wikipedra.catpaisatge.net, i també amb l'aplicació mòbil desenvolupada per l'Associació per al Desenvolupament Rural Integral de la Zona Nord-Oriental de Catalunya (ADRINOC), que permet fer l'inventari i la consulta de construccions sobre el terreny.

↑ Portal web de la Wikipedra (wikipedra.catpaisatge.net).

→ Branko Orbanic.

PATRIMONI RECONEGUT. L'any 2018, la candidatura internacional «L'art de la pedra seca: coneixements i tècniques», presentada per 8 estats europeus —Croàcia, Xipre, França, Grècia, Espanya, Itàlia, Eslovènia i Suïssa—, va ser inclosa en la Llista representativa del patrimoni cultural immaterial de la humanitat de la UNESCO. Per commemorar aquesta declaració, el Departament de Cultura de la Generalitat i l'APSAT van organitzar una exposició itinerant per divulgar la tècnica constructiva de la pedra seca i el patrimoni associat, que ja s'ha pogut veure en 89 poblacions.

A Catalunya, hi ha 4 conjunts de construccions de pedra seca reconegudes amb la figura de bé cultural d'interès nacional (BCIN), de la Llei 9/1993, de 30 de setembre, del patrimoni cultural català, en la categoria de zona d'interès etnològic (ZIE), atorgada per la Generalitat de Catalunya. A escala local, fins ara un centenar d'ajuntaments catalans han atorgat un règim de protecció a més de mil construccions, normalment mitjançant la declaració d'aquestes construccions com a béns culturals d'interès local (BCIL), de la Llei del patrimoni cultural català.

Mereixen un homenatge els milers i milers d'homes i dones que amb les mans i només amb pedra, i amb un esforç extraordinari, han convertit els paisatges més inhòspits, des del mar fins a la muntanya, en terres viables i productives per al conreu i la ramaderia. Com també totes les persones que, des de diferents orígens i sectors, persisteixen en la tasca per revalorar aquest immens llegat i per preservar i transmetre la tècnica, els coneixements i els valors de la pedra seca.

01. Barraques de pedra seca de Mont-roig del Camp. Mont-roig del Camp (Baix Camp). Any de declaració: 2016.

02. Tines enmig de les vinyes de les valls del Montcau. Mura, el Pont de Vilomara i Rocafort i Talamanca (Bages). Any de declaració: 2018.

03. Construccions de pedra seca d'abastament i explotació d'aigua a Torrebesses. Torrebesses (Segrià). Any de declaració: 2022.

04. Forns d'oli de ginebre de Riba-roja d'Ebre. Riba-roja d'Ebre (Ribera d'Ebre). Any de declaració: 2025.

↑ Diploma de la UNESCO que reconeix l'art de la pedra seca com a Patrimoni Cultural Immaterial de la Humanitat.

→ Barraca del Jaume de la Cota. Esther Baragalló.

→ Tines del Pla de les Generes. Maria del Agua Cortés.

→ Aljub del Ribot. Mario Urrea.

→ Forn de Mariano Balances. José Blanch / Wikimedia Commons.

01

02

03

04

LES
VEUS

Molts dels paisatges de la pedra seca es troben a les àrees rurals més marginals, aquelles que primer van patir les conseqüències del despoblament massiu de les dècades de 1960 i 1970. Aquest fet va implicar l'abandó de l'activitat agrària, l'envelliment de la població, la manca de relleu generacional i l'increment exponencial de la massa forestal, amb el corresponent risc d'incendis i la pèrdua de patrimoni material i immaterial. Són paisatges de la pedra seca fràgils, perquè també ho és el món rural al qual pertanyen. La pèrdua del ric mosaic agroforestal tan típic de Catalunya arran de la reducció a la mínima expressió de l'agricultura familiar tradicional ha relegat a un paper encara més residual les estructures en pedra seca que suportaven i afaïonaven aquests paisatges.

Amb tot, estan apareixent moltes iniciatives de repoblament i revitalització del món rural que, de retruc, també afavoreixen la recuperació d'uns paisatges de la pedra seca que havien arribat a un pas de l'extinció i d'uns coneixements que, precisament ara, en el context en què vivim, poden ser d'una vàlua extraordinària. Set mirades i experiències ben diverses ens ajuden a entendre aquests nous valors i perspectives per als paisatges de la pedra seca, que no només es revitalitzen, sinó que es reinventen a partir de la seva incorporació a l'obra nova, mostrant així com és de vigent i útil aquesta tècnica ancestral.

→ Entrevistes a Antoni Gironès Saderra, Eva Bonet Baqué, Gemma Cots Tallada, Joan Vaqué Sans, Marc Talavera Roma, Roger Solé Coromina, Rosa Cerarols Ramírez. Realització: Creueta 119. © Generalitat de Catalunya

MT: MARC TALAVERA ROMA

Doctor en Biologia. President del Col·lectiu Eixarcolant, entitat sense ànim de lucre que treballa per la recuperació de les plantes silvestres comestibles i les varietats locals com a eines a partir de les quals es puguin transformar els sistemes agroalimentaris, per fer-los més locals i sostenibles, i per promoure pobles i paisatges vius, com el de la pedra seca.

MT: Quan anem per la carretera, si observem al nostre voltant, serem conscients de la gran diversitat i riquesa de paisatges que tenim a Catalunya. Som uns privilegiats. Des de Barcelona fins a Lleida, pugem cap al Pirineu, baixem cap a les Comarques Gironines, agafem l'eix transversal cap a la Catalunya Central i ens dirigim, després, al Camp de Tarragona i al Delta de l'Ebre. En tot aquest trajecte haurem vist desenes d'unitats paisatgístiques diferents. Cada unitat vol dir cultura, vol dir possibilitats de cultius diferents i vol dir, també, uns elements que les fan singulars.

Si mirem el nostre entorn, podem dir que tenim un paisatge en blanc i negre que ha perdut la major part dels seus colors. I això és així perquè hem perdut la majoria de cultius i d'elements que el conformaven: els ametllers, les oliveres, els marges de pedra seca, les cabanes, les franges d'arbres que hi havia al costat d'un camp, o aquells arbres senyorials situats al mig d'un gran camp i que servien de refugi per al ramat. I això fa que aquest paisatge sigui menys funcional, menys divers, menys bonic i també més sensible, per exemple, als grans incendis forestals.

JV: Quan arriba la fil·loxera al Priorat i arrasa tota la vinya, es produeix un gran canvi demogràfic. D'aquest canvi de finals del segle XIX, encara ara n'estem pagant les conseqüències. Érem 30.000 habitants i ara en som 9.286, segons l'últim cens. Si, a més a més, tenim un índex d'envelliment a molts municipis del 30 % o el 35 %, i una població activa d'unes 4.000 persones, el recurs més escàs ja no és l'aigua, sinó les persones. Si no hi ha gent que conreï, que surti cada dia al tros, perdem el mosaic.

En la perspectiva dels últims vint anys, hi ha hagut un retrocés en l'activitat agrària, malgrat que la vinya hagi repuntat. Però els ametllers han disminuït i l'oliver s'ha mantingut... Hi ha certs cultius que s'han perdut, però no té a veure tan sols amb l'estructura agrària, sinó també amb el despoblament.

I les causes del despoblament són diverses. No n'hi ha només una. Per exemple, la raó fonamental del despoblament està relacionada amb el fet que hem d'intentar diversificar l'economia. Ara, al Priorat, tens feina, no hi ha atur. Hi ha atur estructural, hi ha 296 persones en atur. Però pots treballar al tros, als cellers, en turisme, una mica a les brigades dels ajuntaments, però poca cosa més.

JV: JOAN VAQUÉ SANS

Llicenciat en Economia per la Universitat de Barcelona (UB), especialitat en econòmica regional. Postgraduat en Desenvolupament Local per la UB i pel Col·legi de Politòlegs. President de l'entitat Prioritat, impulsora de la candidatura a la UNESCO «Priorat-Montsant-Siurana, mosaic mediterrani de paisatge cultural agrícola.»

EB: A la Segarra, la realitat és que són pobles, en la major part dels casos, de segona residència. És a dir, hi ha un moment que tota la gent, pràcticament en massa, marxa cap al Vallès o a Barcelona. I llavors als pobles es queden els hereus, que són els que portaran aquestes finques agrícoles.

JV: Els recursos que necessitem per poder desenvolupar-nos no només són l'aigua i l'energia; també ens calen persones. Si no hi ha persones, tota la resta de què estem parlant no té sentit. Per això necessitem recursos de qualitat, serveis de qualitat i del primer món. El desequilibri territorial camp-ciutat o litoral-interior és molt agreujat, i la tendència és que continuï accentuant-se.

EB: A més a més, hi ha un moment que el paisatge principal de la Segarra és la vinya. Però l'Administració dona subvencions per arrancar-la i plantar cereal. I aquí, *al tanto!* Perquè la vinya fixa població. El cereal no en fixa. La vinya, l'oliver i l'ametller són cultius que ajuden a consolidar la població perquè necessitem mà d'obra per tirar-los endavant.

MT: El fet que el paisatge sigui en blanc i negre i hagi perdut part dels seus colors és el reflex de la transformació del sistema agroalimentari. Hem passat d'un model basat en la sostenibilitat, en la proximitat, en moltes produccions diferents i molt diverses, a un model agroindustrial: qui fa cereals, en fa molts i qui fa oliveres, en fa moltes. Per tant, hi ha un lloc on es produeix molta quantitat d'un sol tipus d'aliment.

EB: EVA BONET BAQUÉ

Pagesa de tradició. Forma part del Celler Comalats, juntament amb el seu germà Eloi i la seva germana Núria. Viu a l'Ametlla de Segarra des de ja fa més de quinze anys, on sempre ha notat una gran sensació de refugi i de recolliment, acompanyada de paisatges de pedra seca carregats de memòria. Lluita pel paisatge i el patrimoni de la Segarra.

RC: A casa nostra, al principi del segle xx, quasi el 40 % de la població es dedicava a tasques del primer sector: agràries i ramaderes. Actualment, al segle xxi, només ho fa un 1,5 % de la població. Al llarg d'aquest camí, les activitats vinculades a l'agricultura i a la ramaderia s'han transformat: hem passat d'activitats extensives a intensives, però també molta gent ha deixat de treballar en aquests sectors per passar a l'industrial i de serveis. La implicació paisatgística d'això és l'abandonament del territori que tradicionalment havia estat agrícola. Si abandonem camps de conreu i no els cultivem, sabem que al cap de poc temps apareixeran matolls. I al cap de pocs anys, tindrem uns boscos joves, bàsicament de pi, que són un polvorí. El 70 % de la superfície, ara mateix, són boscos joves que, en el marc de l'emergència climàtica i d'un context de sequera, produiran la combinació perfecta perquè es cremi gran part del nostre territori en focs de sisena generació.

JV: Amb el canvi climàtic, la tendència és que hi hagi grans incendis forestals que agafen la seva pròpia dinàmica, on bombers i protecció civil no poden actuar perquè és difícil abordar masses forestals molt contínues. El mosaic agroforestal el que fa és fraccionar això. Tenim diversos exemples a la comarca on l'estratègia ha sigut deixar que el foc avancés cap a un conreu perquè allí el podien controlar, i així intentar evitar que l'incendi agafi força, virulència, i que hagin de delimitar una zona tan gran que diguem: «Doncs hem de cremar 20.000 hectàrees». Per evitar-ho, és fonamental aquest mosaic, aquesta fragmentació.

Des del punt de vista de la prevenció d'incendis, és més important que l'agricultura sigui viva que no pas llogar una brigada que netegi, que desbrossi i que faci treballs forestals. Perquè aquesta funció ja la fa l'agricultura. I perquè l'agricultura sigui viva, el pagès s'ha de poder guanyar la vida en aquesta petita escala. Qui fa aquesta funció són les petites parcel·les, aquests trossos que conformen el mosaic agrari.

EB: Ara que es parla tant dels focs d'última generació, és imprescindible que les terres estiguin cultivades i que, per tant, al darrere hi hagi famílies pageses. Les parets de marge, les cabanes de voltes, però sobretot les parets de marge, ajuden a definir aquestes petites parcel·les. Estan fetes en llocs estratègics.

MT: En el moment en què es passa a produir molta quantitat d'un sol producte, calen grans extensions per obtenir aquestes ametlles, aquests cereals o aquestes patates. Això fa que aquell model pagès tradicional, en què una sola casa feia una mica de tot i massa de res, desaparegui. I aquí és quan comencen a fer nosa els marges de pedra seca, els ametllers que estaven en un bancal o aquells camins estrets, perquè la maquinària necessària per a les grans produccions és poc compatible amb aquests elements singulars del paisatge.

RC: La pedra és estructural i estructurant dels nostres territoris, i també d'aquells que, d'alguna manera, han estat més resilients, però, alhora, són més pobres, més marginals, més abandonats, més allunyats dels espais més dinàmics econòmicament. I això ho hem d'entendre com un llegat, com un patrimoni i com un valor per ell mateix, per ser conscients d'on venim i que realment la pedra explica molt on som i el que som.

JV: És una agricultura sobre pedra en la qual aquesta pedra ha sortit del mateix lloc on ara hi ha conreu. Si estàs a la zona central del Priorat, on hi ha llicorella, trobaràs marges de pissarra. Si te'n vas a la zona de més amunt del Montsant, veuràs marges de calcària. Si te'n vas a un altre lloc, trobaràs marges de roques roges i gresos. Els marges no estan fets sempre amb el mateix tipus de pedra. Estan fets amb la pedra que trobes al lloc. A més, la pedra compleix tots els paràmetres de la sostenibilitat, la proximitat i la circularitat. No és un tema romàntic, és una qüestió d'utilitat pràctica.

Per a nosaltres és fonamental la pedra seca per un motiu: com que estem parlant de llocs que són costeruts —nosaltres en diem *costers*—, la necessitem per evitar l'erosió i per facilitar-hi l'accés. Per tant, la pedra seca forma part intrínseca d'aquest tipus de cultius. Si no fos per la pedra seca, hi hauria escorrenia de l'aigua, el sòl perdria matèria orgànica en un lloc on ja hi ha poca matèria orgànica. I, a part d'això, ens afavoreix molt la biodiversitat, perquè dintre d'aquests marges viuen insectes.

RC: ROSA CERAROLS RAMÍREZ

Geògrafa docent a la Facultat d'Humanitats de la Universitat Pompeu Fabra (UPF) i membre del Grup de Recerca en Geohumanitats. Ha treballat en els camps del patrimoni material i immaterial i és una bona coneixedora dels paisatges de la pedra seca de la Catalunya interior. Membre fundadora del projecte multidisciplinari Konvent de creació artística i foment del territori.

GC: GEMMA COTS TALLADA

Filòloga, periodista, impulsora i responsable del Museu de Camins, un projecte des del qual es recupera i es difon el conjunt de la xarxa de camins històrics i el patrimoni cultural i natural de la Vall de Siarb (Pallars Sobirà). La recuperació de marges de pedra seca i d'altres estructures també de pedra seca (empedrats, llobateres, cabanes, etc.) és una de les tasques més destacades que fa el Museu de Camins.

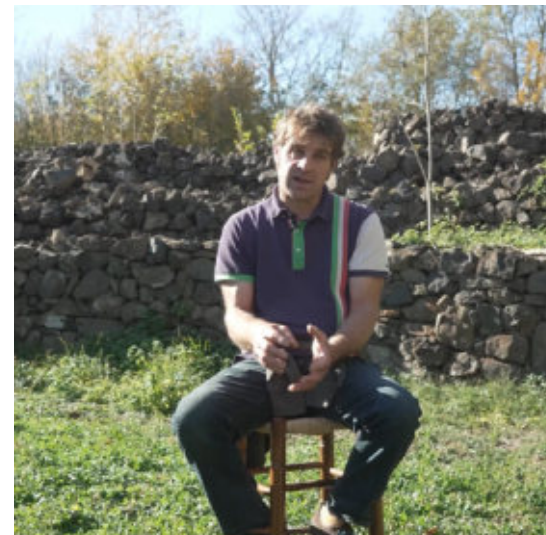
GC: En els camins antics que anem recuperant ens trobem construccions de pedra seca. Són majoritàriament murs de pedra que el que fan és separar els trossos de prats o de boscos, i senyalitzar, marcar o delimitar el camí. Perquè el camí és aquell espai públic pel qual tothom pot passar; no és de ningú, és de tothom.

Els murs de pedra seca permeten, d'una banda, delimitar i, de l'altra, reforçar els prats que hi ha adjacents. Una altra de les funcions que tenen els murs és la d'anivellar, escalar el terreny pendent que trobem a muntanya. Així, aquests murs de pedra seca es construeixen per fer el terreny recte i poder-hi cultivar.

També tenim els camins empedrats, que servien perquè, en un terreny fangós o erosionat, l'animal pogués transitar-hi millor i s'evitaven accidents, caigudes o desperfectes.

RS: La pedra seca és un sistema constructiu tan bo que té moltes adaptacions. Es pot treballar en el món rural i en l'arquitectura tradicional, o es pot incorporar a l'arquitectura contemporània. Això vol dir que amb pedra seca es poden fer coses que no s'han fet fins ara, si la persona que ho fa té els coneixements adequats per fer-ho. Per exemple, moltes parets de 4 o 5 metres que s'estan fent de formigó o d'escullera es podrien fer amb pedra seca.

TG: Des de la pràctica de construir l'habitar, podríem dir-li *arquitectura contemporània o arquitectura popular*, o qualsevol tipus de forma com habitem els nostres territoris. Per habitar construïm recessos exteriors i interiors, topografies, espais públics, etcètera. En aquest context, qualsevol referent pot ser aquell que d'alguna manera utilitzi les propietats de la pedra seca.

RS: ROGER SOLÉ COROMINA

Marger. S'inicià com a autodidacte en la pedra seca a Catalunya i, més tard, es va perfeccionar al nord d'Anglaterra, després a França i, finalment, a Suïssa. Fundador de l'empresa catalana La Feixa Pedra Seca, dedicada a tota mena de treballs amb pedra seca, tant en treballs de restauració com, sobretot, en treballs d'obra nova i contemporània. També imparteix cursos de formació. És cofundador de l'Associació Gremi de Margers de Catalunya (AGMC), creada el 2021.

RS: La tècnica de la pedra seca és una tècnica constructiva que, aplicada a l'arquitectura contemporània, és molt competitiva, tant en l'àmbit de l'execució de l'obra com econòmicament. El problema és el temps: com que és una tècnica lenta, calen més professionals per executar-la. El fet de necessitar més professionals vol dir que abans hem d'haver format gent, ja que ara realment som pocs a Catalunya que puguem fer obres estructurals o obres grans. Es requereixen molts coneixements. Per tant, hem de formar gent que en pocs anys estiguin preparats i que, en equips de 5, 10 o 15 persones, puguin fer obres grans.

TG: Voler folrar una tècnica constructiva contemporània amb un acabat de pedra seca és cartró pedra. No té cap sentit destinar els recursos a fer això. Ara bé, en un moment determinat podria haver-hi una llei urbanística que digués: tens una topografia molt accidentada, quan facis qualsevol hàbitat hauràs d'excavar, o la pedra que surti d'aquesta excavació és la que conformarà el teu hàbitat i allà es quedarà, i no s'enviarà a un abocador a 50 quilòmetres. Aleshores, amb aquella pedra pots fer una fulla de doble cara, que és estructural i acabat, i amb una ànima interior de formigó de calç de 10 o 15 centímetres. I així podries construir un mur de 80 cm a tancament d'aquell hàbitat, sigui de 25 metres quadrats, sigui de 80 metres quadrats, amb les seves relacions amb l'exterior. Això seria un ús contemporani amb la lògica que té la mateixa pedra com a material, en el cas d'aquí al cap de Creus amb la pissarra i la llicorella. Tota la resta no té cap tipus de sentit: és una nostàlgia mal entesa, i una energia consumida per crear simplement una imatge que és virtual.

RS: Durant anys s'han fet molts cursos, i el resultat era que no hi havia més professionals. Hi havia cursos i formacions, però els professionals érem sempre els mateixos. Des que vam començar a fer cursos regulats i certificats, ja hi ha gent que s'ha incorporat al mercat laboral en qüestió de dos anys. Per tant, aquest sistema funciona, com s'ha demostrat en els vint anys que porten fent-ho a França. L'únic que hem fet és adaptar-ho a la nostra manera de funcionar i al nostre entorn, i intentar que cada any es puguin incorporar nous professionals. Els altres cursos, més per a entusiastes i amants de la pedra seca, també han d'existir, perquè això també fomenta el coneixement, que la gent es trobi, que la gent en parli.

TG: ANTONI GIRONÈS SADERRA

Doctor arquitecte per la Universitat Politècnica de Catalunya (UPC) amb la tesi doctoral *Arquitectures espontànies, reflexions sobre constants en arquitectura: la península del cap de Creus, una topografia en el temps*. Professor agregat a la Universitat Rovira i Virgili (URV).

GC: L'avantatge més gran que creiem que aportem amb el treball amb voluntariat per recuperar camins antics, murs de pedra seca o empedrats és la sensibilització que es transmet al jovent, que entra en contacte amb aquesta realitat, amb aquest patrimoni, i s'emporta la importància que té la seva recuperació.

RS: Després del 2018, de la declaració de la UNESCO, l'Administració va començar a tenir més diners per fer obra pública amb pedra seca. I es va notar a tot el territori. Cada cop hi havia més feines que anys enrere no hi eren. També es va detectar que cada cop hi havia més cursos fets per «mestres margers que ningú sabia d'on havien sortit». Va ser el moment de dir: és ara o mai que hem de crear una associació de professionals per fer de guia, de referència, perquè la gent ens pugui demanar professionalment i tècnicament, com a assessors, com s'han de fer les coses.

TG: La pedra seca no està inclosa en la formació d'arquitectes i urbanistes en clau d'assignatures. I hi hauria de ser com una manera d'entendre la història, el sistema constructiu, etcètera. Puntualment, es toca en alguna assignatura optativa de patrimoni. Però crec que és fonamental entendre la lògica de com la nostra espècie ha fet servir els recursos d'una manera òptima i, a la vegada, amb una tècnica molt senzilla que respon a una societat d'un moment que potser en un futur ens hi tornem a apropar. Crec que estaria bé començar a fer pedagogia d'aquest sistema pel que podria venir en un futur.

EB: A la Segarra sempre hem lluitat molt per defensar el paisatge, perquè som conscients que en un futur potser n'hauríem de viure. Perquè la pagesia està desapareixent a marxes forçades, i perquè cada cop trobar gent jove i relleu generacional a les famílies de pagesos és més complicat. Per tant, el paisatge per a nosaltres és molt important.

TG: Si haguéssim d'ordenar aquest territori (que ja el tenim ordenat a partir dels recursos bàsics, com és la topografia, l'aigua i l'accessibilitat), i volguéssim fer-lo habitable amb nous hàbitats, aquests hàbitats haurien d'entendre la topografia preexistent, aquestes regles del joc preexistents, i adaptar-s'hi. I no imposar un model d'urbanització que ve de la ciutat i que d'alguna manera arrasaria i imposaria —i moltes vegades està imposant-se— sense sentit.

RC: Hem de donar segones oportunitats als nostres territoris. Hem de reciclar algunes de les pràctiques que han sigut mil·lenàries i que ens expliquen quina és la manera resilient d'habitar. I tot això és necessari també reinterpretar-ho i activar-ho des de les pràctiques més contemporànies, on la cultura, l'art, l'arquitectura, la fotografia i l'activisme tenen moltes coses a dir.

Aquells espais als quals s'ha posat l'etiqueta de marginals, perifèrics o abandonats tenen el potencial de poder tornar a ser centre, de deixar la perifèria. En aquest sentit, penso que l'art, que sempre és una punta de llança, vinculat a la reflexió de l'espai, ens pot ajudar a recuperar aquests elements històrics que poden ser molt moderns encara avui en dia. D'altra banda, l'art ens permet divulgar unes ruralitats i unes realitats que han estat, com si diguéssim, oblidades, posades en un calaix per «d'això, no en tornem a parlar.»

MT: Recuperarem el camp, recuperarem la pedra seca, recuperarem les varietats, si hi ha persones que poden viure dignament fent de pageses, i això passa per pensar què mengem i què hi ha darrere del que mengem, i quines polítiques agràries públiques impulsem.

POBLACIÓ TOTAL
DE CATALUNYA

POBLACIÓ RESIDENT EN MUNICIPIS
DE MENYS DE 5.000 HABITANTS
(% en relació amb la població total)

POBLACIÓ ACTIVA AGRÀRIA
(% en relació amb la població activa total)

7.780.479 h.

10 %

1,7 %

1.966.382 h.

55 %

44,6 %

2020

1900

↓ Font: Estadística sobre superfícies ocupades pels conreus agrícoles. Departament d'Acció Climàtica, Alimentació i Agenda Rural. Generalitat de Catalunya

SUPERFÍCIE AGRÍCOLA
(% en relació amb la superfície de Catalunya)

SUPERFÍCIE FORESTAL
(% en relació amb la superfície de Catalunya)

25,6 %

63,6 %

31,7 %

50,8 %

2022

1989

«I am not what I am,
I am what I do with my hands...»
Louise Bourgeois

Pila de pedres
Pedres per aparellar

Aparellar a mà
per un mateix

Pedres que són pell
Pell que és paisatge

Pedres que són
paisatges persistents

TRADUCCIONES

LA PIEDRA SECA,
UN LEGADO PATRIMONIAL VIVO

Mientras empezaba a escribir esta pequeña aportación para el catálogo de la exposición «Dos piedras. Paisajes persistentes», se fue la luz. Apagón general. Al cabo de un rato se me acabó la batería del portátil. Dejé el ordenador, pensando que se trataría de un pequeño problema de corta duración, y decidí hacerme una infusión mientras se solucionaba, pero no había caído en que la cocina tampoco funcionaría, ni el hervidor de agua ni ningún aparato que necesitara electricidad. El teléfono también entró en un letargo inquietante, hasta el punto de llegar a la incomunicación total. «Sin electricidad —pensé—, por mucha tecnología y por muchas comodidades que nos brinde la vida moderna, todo se paraliza».

«Dos piedras. Paisajes persistentes» se inauguró en el Palau Robert cuando yo ni tan siquiera formaba parte del Govern de la Generalitat. Como directora general de Difusión no puedo, así pues, atribuirme maternidad alguna sobre su idea, concepción y realización, pero naturalmente estoy muy contenta de su éxito, y también de su larga itinerancia.

La piedra seca, como otras realidades que provienen del pasado y de la cultura popular, es un claro ejemplo de tecnología preindustrial que se ha creído obsoleta mil veces, que se ha menospreciado y enterrado antes de tiempo en reiteradas ocasiones y que, aun así, siempre ha reflotado, hasta el punto de ser reconocida, gracias a la obstinación de unas cuantas personas e instituciones varias, como Patrimonio Cultural Inmaterial de la Humanidad por la UNESCO, el 28 de noviembre de 2018.

El dossier de prensa de la exposición que entonces se entregó a los medios de comunicación insistía: «La piedra seca no representa solo uno de los rasgos más característicos de nuestros paisajes y un legado patrimonial extraordinario, sino que es, sobre todo, una auténtica fuente de inspiración y un contenedor excepcional de aquellos valores que tanto nos servirán para hacer frente a los desafíos del mundo actual. La técnica de la piedra seca es un ejemplo de sostenibilidad con múltiples posibilidades constructivas de presente y de futuro, viables y compatibles con la lucha contra el cambio climático».

Daba vueltas a todo esto mientras esperaba en vano que volviera la electricidad. Gracias a la técnica de la piedra seca, es posible idear y realizar un montón de construcciones que no necesitan ni mortero, ni electricidad, ni combustible ni, muy a menudo, transportes pesados de materiales. Construcciones de uso agrícola, despensas, cabañas, obras de tipo urbanístico, delimitaciones de propiedades o de caminos, y un largo etcétera de posibilidades. En un momento de gran inquietud por el calentamiento global, en un contexto de saturación de líneas eléctricas y de grave contaminación atmosférica, aquí tenemos una técnica que optimiza los recursos, que no ensucia

y que no depende de nada más que de la voluntad y del talento humano para funcionar. Y que, esfuerzo aparte, no cuesta dinero.

En el Palau Robert de Barcelona inauguramos otra exposición, otra de esas que dan que pensar. En este caso, sobre la trashumancia, que llevaba por título «Transhumància. Camins que deixen petjada» («Trashumancia. Caminos que dejan huella»), y nuevamente nos invitó a reflexionar sobre la importancia de los oficios tradicionales y de las técnicas milenarias, sobre las lecciones que a menudo nos lega el mundo rural y sobre hasta qué punto deberíamos de estar atentos a todo lo que, a lo largo de los siglos, hemos ido aprendiendo y que, a veces, tendemos a olvidar.

Después de Barcelona, «Dos piedras. Paisajes persistentes» se instaló en Tortosa y, posteriormente, en la Espluga de Francolí. ¡Ojalá que siga viajando! Ojalá que sigamos prestigiando la piedra seca y recuperando ingenios, herramientas y técnicas del pasado para resolver problemas del presente. No ya para disponer de alternativas cuando se vaya la luz —¡que también!—, sino para enriquecer nuestro abanico de conocimientos y disfrutar del patrimonio en toda su plenitud.

Elisabet Valls Remolí
Directora general de Difusión
de la Generalitat de Cataluña

—

UNA HERENCIA MODERNA

Como las raíces de los árboles, miles de hectáreas de márgenes de piedra seca estructuran grandes regiones del paisaje de los Països Catalans. La modestia aparente de estos nervios pétreos nos recuerda, tozuda, la vida de las generaciones de campesinos y campesinas que utilizaron hasta el último palmo de tierra en valles y montañas para el cultivo, en el Penedès, la Conca de Barberà, l'Empordà o las orillas del Ebro... Un duro diálogo cotidiano con el ecosistema, ajeno y bastante desconocido aún en la Cataluña urbana, en el que la naturaleza era un recurso total que se cultivaba, cazaba, recogía, pastoreaba, talaba o del que se hacía carbón. De muy jovencita, andando por estos paisajes, he admirado bancales que, en la contemporaneidad de las estanterías llenas de alimentos en los supermercados, parecen heroicidades inverosímiles; márgenes levantados al borde de un barranco para poder recoger las almendras de literalmente cuatro árboles, ahora engullidos por el bosque; cabañas alejadas de los pueblos que dan testimonio de cómo vivían, durante semanas y con cuatro cosas, los jornaleros que iban al olivo. Un día, esa mañana, esa energía para domesticar la naturaleza, se dejó atrás, por obligación u oportunidad, y se convirtió en imprescindible para hacer grandes las ciudades catalanas. Desde entonces, pareció que la piedra seca quedaba olvidada entre el espesor del bosque

o el margen que empezaba a caerse al lado de un camino, entre campos donde las voces humanas son cada vez más escasas.

La exposición «Dos piedras. Paisajes persistentes» fue inaugurada en el invierno de 2023, producida por la Dirección General de Difusión y con el comisariado del Observatorio del Paisaje en el Palau Robert. Era una oportunidad para llevar a cabo la primera gran muestra que la Generalitat dedica a un legado, el arte de la piedra seca, que fue reconocido como Patrimonio Cultural Inmaterial de la Humanidad por la UNESCO el 28 de noviembre de 2018, en una candidatura de alcance mediterráneo. Nació del deseo de dar a conocer y reivindicar este patrimonio nacional surgido del campo. Resarcir un elemento identitario del relato negativo que abate al campesinado —interno y general—, en un momento en el que la brecha cultural, económica y social con la ciudad se ensancha. Zonas en las que la piedra seca está muy presente y el despoblamiento toca el hueso y se convierte en un problema de descontrol sobre el territorio, ya no solo de alcance local, sino de país, en múltiples frentes, como evidencia la crisis climática en relación con la gestión de los grandes incendios en bosques o la perspectiva de reducción de los recursos alimentarios durante el COVID-19. El paisaje se escogió como eje vertebrador, continente narrativo de una exposición que, ya durante su producción, mostró el gran interés que suscita el recurso, con voluntarios y aficionados por todas partes. Expresamente, buena parte de los territorios protagonistas son de interior, aquella enfermedad de país menos favorecido por el imaginario turístico y la atención gubernamental y que sufre especialmente el despoblamiento rural.

Lejos del pesimismo, la muestra no ha querido recrearse en las barracas caídas y ha evitado la mirada romántica que a menudo tenta a la ciudad. Por el contrario, sí que reflexiona sobre la evolución, el presente y el futuro de la actividad agraria, con voces diversas, críticas y activas. Ofrece una nueva mirada sobre la piedra seca y el ruralismo que la contiene, y contribuye a destacar su importancia histórica, pero sobre todo la indiscutible modernidad para nuevos usos económicos. Las construcciones de piedra seca son un valor para la mirada del turista, generadoras de nuevos nichos profesionales, una herramienta de ayuda a la gestión medioambiental, casa para animales, líquenes y plantas... Perpetuamente reciclable, es también un recurso constructivo sostenible en las manos creativas de bancaleros y arquitectos. La exposición ofrece una prueba de esta riqueza nacional enorme. Con gran éxito, ya la han visto miles de personas en Barcelona y en otros lugares del país, donde se cerraron acuerdos de itinerancia y actividades paralelas por un deseo explícito de llevarla a sitios donde la piedra seca es cotidiana; tanto, que a menudo nos hace olvidar que, al lado de las bodegas y las catedrales, gozamos de otra herencia aparentemente modesta, pero que también es historia en mayúsculas. Márgenes, cabañas, corrales, lagares, calzadas,

hornos, pozos o escaleras explican quién éramos, quién somos y las posibilidades de utilizar este legado para modular nuestro complejo presente.

Eva Pomares
Exdirectora general de Difusión
de la Generalitat de Cataluña

—

PAISAJES DE LA PIEDRA SECA,
PAISAJES PERSISTENTES

Cuando la directora general de Difusión del Departamento de la Presidencia, Eva Pomares, propuso al Observatorio del Paisaje de Cataluña, a principios de 2023, comisariar esta exposición, entendimos que teníamos delante una oportunidad única: concebir una muestra que hablase de los paisajes de Cataluña a través del mundo de la piedra seca, y hacerlo en un edificio tan emblemático y visitado como el Palau Robert era, sin lugar a dudas, una ocasión extraordinaria para desplegar una de las principales funciones del Observatorio: concienciar a la sociedad catalana sobre los valores de sus paisajes. Además, la iniciativa contaba con el apoyo del Departamento de Cultura.

Cataluña es un auténtico país de paisajes. Los ciento treinta y cuatro paisajes inventariados en los catálogos de paisaje muestran una diversidad sorprendente, y en muchos de ellos la piedra seca tiene un papel protagonista. Hay infinidad de paisajes modelados por esta técnica milenaria: paredes, cabañas, aljibes, entre tantas otras construcciones, estructuran y componen esta diversidad paisajística. Y, si salimos de Cataluña tanto por el norte como por el sur, volvemos a hallar paisajes repletos de piedra seca. De hecho, toda la Mediterránea está llena de ellos... y, en última instancia, buena parte del planeta. No es casualidad: la piedra seca es una técnica milenaria y universal, reconocida por la UNESCO, que en 2018 la inscribió en la lista representativa del patrimonio cultural inmaterial de la humanidad por haber conferido innumerables paisajes y valores materiales e inmateriales. ¡Con tan poco —solo piedra y sabiduría— se ha creado tanto!

Pero con la exposición también queríamos mostrar su cara más cruda: muchos de estos paisajes se han ido apagando con el despoblamiento masivo de las décadas de 1960 y 1970, que conllevó el abandono de la actividad agraria, el envejecimiento de la población, la falta de relieve generacional y el incremento exponencial de la masa forestal, con el consiguiente riesgo de incendios, la pérdida de patrimonio material e inmaterial y la desaparición del paisaje en mosaico que hoy echamos tanto de menos cuando nos enfrentamos a los grandes incendios forestales.

A menudo corremos el riesgo de ver estos paisajes como algo del pasado y tendemos a preservarlos por razones más bien nostálgicas. Nosotros quisimos huir de este enfoque: queríamos

mostrar la piedra seca y los paisajes que genera como realidades vivas, útiles y plenamente contemporáneas. La reivindicación de su vigencia y su persistencia (por eso el subtítulo de la exposición: *Paisajes persistentes*) es el gran mensaje de la muestra. Por este motivo presentamos nuevas prácticas que demuestran que esta técnica sigue siendo actual y necesaria: en arquitectura contemporánea, en ordenación del territorio y en una agricultura variada dedicada al cultivo de viñedo, olivos, almendros, avellanos, frutales, huerta o cereales.

Es emocionante comprobar como crece, día tras día, el interés por este arte ancestral: escuelas de bancaleros que recuperan el oficio adaptándolo a las necesidades actuales, iniciativas ciudadanas que reivindican este patrimonio, proyectos científicos y artísticos que le dan nueva vida. Queríamos que los visitantes salieran con esta idea: la piedra seca no es solo una técnica constructiva; es una forma de mirar el mundo desde la sencillez y la inteligencia colectiva, y, al mismo tiempo, un testigo excepcional de unos valores más necesarios que nunca a la hora de afrontar los retos actuales: reciclaje, reutilización, resiliencia, proximidad, humildad, cooperación, ahorro..., y muchos más de los que no vamos nada sobrados.

Gracias a todas las personas que han hecho posible esta exposición coral, empezando por el equipo del Palau Robert —con una mención especial a Eva Pomares, Abigail Martínez, Santi Rifà y Joaquina Torrero—, por creer desde el primer momento en el Observatorio y apostar decididamente por llevar los paisajes de la piedra seca de Cataluña al corazón de Barcelona durante más de cinco meses... y, hasta hoy, también a Tortosa y a l'Espluga de Francolí, conscientes de que es igualmente esencial visibilizar los paisajes de la piedra seca tanto en los espacios urbanos como en los lugares donde esta técnica configura unos paisajes cada vez más valorados por todo el mundo.

También queremos mostrar nuestro agradecimiento a Jordi Queralt, museógrafo, y a Sergi Opisso, diseñador, que fueron dos comisarios más a nuestro lado; al Instituto Cartográfico y Geológico de Cataluña (ICGC) por el apoyo y la complicitad, así como al resto de entidades y personas que aportaron fotografías y materiales o que aceptaron ser entrevistadas. También fue un lujo contar con la mirada sensible de la cineasta Mercedes Álvarez y de la artista Sara Boldú, que crearon obras específicas para la exposición.

Este catálogo y esta exposición son una invitación a mirar la piedra seca con otros ojos: no como un vestigio del pasado, sino como una lección tanto para el presente como para encarar el futuro, entendiendo sus nuevos valores y perspectivas y demostrando que esta técnica ancestral está, hoy, más viva que nunca.

Pere Sala, Jordi Grau, Joan Nogué y Joan Reguant
Comisarios

MANERAS DE MIRAR

«Paisajes persistentes», el subtítulo de la exposición, es un manifiesto, un manifiesto a favor del paisaje diverso, de aquel que se construye poco a poco y que reivindica la tradición y una manera de hacer, la artesana, que se ha transmitido generación tras generación usando lo que se tiene más a mano, la piedra; y las manos, el mirar, decidir y hacer. Una forma ancestral de construir el campo que se contrapone a las dinámicas temporales actuales.

Y desde Queralt Suau Studio construimos la narrativa de la muestra. Gracias al diálogo con el equipo comisarial, pudimos adentrarnos en este denso paisaje, entenderlo, ordenarlo y hallar la manera de llevarlo a la esfera pública. Una tarea enriquecedora y que hemos sentido profundamente alineada con nuestra forma de trabajar, por lo que hemos conseguido fundir la pasión con la profesión.

Esta forma de hacer se respira a lo largo de todo el recorrido de la muestra, un ejercicio que nos llevó a buscar cómo transmitir ideas complejas, fáciles de expresar verbalmente pero no tan evidentes en una lógica expositiva. Son un buen ejemplo de ello los paisajes: siete paisajes muy diferentes que tienen en común la piedra seca. El carácter de cada uno, que resulta de la acción de factores naturales y/o humanos y de sus interrelaciones, se explica a partir de fragmentos, que el visitante suma visualmente y que le permiten comprender el carácter de ese paisaje. Más allá de los detalles específicos de cada una de las partes, la tarea de museografía ha consistido en desplegar un itinerario que es un cambio de escala constante.

El mosaico de paisajes funciona como apertura, mostrando la diversidad y la complejidad de los paisajes de Cataluña, tanto si son zonas rurales como urbanas. Una mirada lejana donde ya se intuye la presencia silenciosa de la piedra seca.

El paso siguiente nos lleva a reducir la escala y a hablar concretamente de siete paisajes; paisajes que se muestran en su complejidad, que invitan a reconocer formas y lugares, lo que nos es cercano y lo que nos diferencia. Estos paisajes funcionan como curvas de nivel con contenido desplegado (mapas, diagramas, fotografías, literatura, obra plástica...) que los caracterizan individualmente. Al salir de estos paisajes, el pavimento cambia, empezamos a pisar hojas, y la sensación de campo aumenta. Una pieza cinematográfica de Mercedes Álvarez da un giro al espacio y nos lleva dentro de los paisajes del Priorat, haciéndonos sentir la naturaleza y la mano del bancalero. Esta pieza significa una nueva alteración en la escala, y una gran pizarra desarrolla los conceptos clave de la obra en piedra seca, des de «En todas partes», a «Diversa» o «Vigente». Este gesto constructivo aparece como un conocimiento transmitido a lo largo del tiempo, capaz de dar forma al territorio y de vincularnos a él.

Pero la narración no se detiene en la materia: incorpora voces y testimonios que hablan de vida,

de cultura y de la relación íntima con el paisaje. Este conjunto de voces construye una estructura coral que humaniza la experiencia y que nos habla del paisaje hoy.

Y, finalmente, el último cambio de escala: miramos la piedra fijamente. Cada grieta y cada textura revelan un universo infinito: dentro de un fragmento se esconde un paisaje entero. En una lógica casi fractal, la piedra se convierte al mismo tiempo en materia y objeto, territorio y paisaje. El recorrido invita, de este modo, a cambiar de escala constantemente, a descubrir el mundo dentro de cada trozo de naturaleza.

Y el epílogo de la exposición es una pila de piedras. Una imagen sencilla y llena de significados: es materia en estado puro, pero también potencialidad. A partir de esta puede construirse un muro, levantarse una cabaña o imaginarse un nuevo paisaje. Es un final abierto que retorna al visitante la capacidad de proyectar y de soñar; una metáfora de lo que es colectivo y de lo que espera manos y miradas para transformarse en futuro.

Queralt Suau
Museógrafo

INTRODUCCIÓN

La mayor parte de los paisajes rurales catalanes están formados por piedra seca. Y, si salimos de Cataluña y nos adentramos en el resto de los territorios de habla catalana, de nuevo nos encontraremos con muchos otros paisajes estructurados por piedra seca. De hecho, todo el Mediterráneo está lleno de ese tipo de construcción... y, en última instancia, buena parte del planeta. Esto es así porque la piedra seca es una técnica milenaria y universal que ha levantado miles y miles de kilómetros de paredes y de construcciones anónimas, de tipología, dimensiones y usos muy variados, que emergen a diestro y siniestro, algunas muy bien conservadas y otras en un estado más bien precario. Hoy en día, la piedra seca no representa solamente uno de los rasgos más característicos de nuestros paisajes y un legado patrimonial extraordinario, sino que es, sobre todo, una auténtica fuente de inspiración y un depositario excepcional de los valores que tanto nos servirán para hacer frente a los desafíos del mundo actual. Así pues, esta exposición pretende tanto mostrar la riqueza y diversidad de los paisajes formados por la piedra seca, como, sobre todo, reivindicar su vigencia y persistencia.

—

LOS PAISAJES

Cataluña es un país de paisajes. Uno de los rasgos más significativos es su extraordinaria diversidad de paisajes. Una orografía traviesa, un sinfín de microclimas y una intervención humana milenaria sobre el medio físico hacen de Cataluña uno de los países más diversos de Europa, y eso se pone de manifiesto gracias a los 134 paisajes que lo forman, tal y como se desprende de los catálogos de paisaje elaborados por el Observatorio del Paisaje de Cataluña.

Una pequeña muestra son los paisajes Altiplà de la Terra Alta, Solana del Baridà, Garrigues Baixes i Vall del Corb, Plana del Baix Ebre - Montsià, Plana de l'Alt Camp, Cap de Creus y Sant Llorenç del Munt i l'Obac - El Cairat. En todos ellos, la piedra seca tiene una presencia destacable, a menudo abrumadora, como sucede en la práctica totalidad del resto de paisajes. Tenemos un montón de paisajes hechos con piedra seca, en los que una fascinante riqueza de arquitecturas (muros, barracas, cabañas, entre tantas otras construcciones) modela y condiciona esa diversidad paisajística.

Y, si salimos de Cataluña y nos adentramos en el resto de territorios de habla catalana, de nuevo nos encontraremos con muchos otros paisajes llenos de piedra seca. Esto es así porque, de hecho, todo el Mediterráneo está lleno de ese tipo de construcción... y en última instancia buena parte del planeta: de ahí el valor universal de un sistema constructivo que ha dotado a infinidad de paisajes de valores productivos, históricos, ecológicos, simbólicos y estéticos; en definitiva, de valores materiales e inmateriales.

01 ALTIPLÀ DE LA TERRA ALTA

Paisaje de viñedos, olivos y almendros, exponente privilegiado de la trilogía mediterránea, ligeramente ondulado y suave, de hermosa armonía visual alterada por una densa red de líneas eléctricas de alta tensión y nuevos artefactos que generan electricidad. Bodegas modernistas atestiguan la riqueza de un viejo (y bello) paisaje agrario tupido de piedra de calar en forma de muros y cabañas de bóveda, la misma piedra que vivió y vio la batalla del Ebro, aún en el recuerdo en forma de trincheras, fosas y bombardeos. Auténticos «ríos de viñas» corren por el fondo del valle, resguardados del viento de arriba, también llamado cierzo o mistral.

P 29. Evolución del paisaje entre 1945 y 2022. En este paisaje destacan los cultivos de vid en el fondo del valle Major y en el barranco de Trufes, desde Batea y con continuidad con el Matarraña, en lo que pueden denominarse ríos de vid, una estructura que ha ido evolucionando y reduciéndose en los últimos setenta años, pero que aún se mantiene.

P31. Mosaico agrario y aerogeneradores en el Altiplà de la Terra Alta. Destaca la trilogía mediterránea tradicional, que viene a ser la combinación de vid, olivo y almendro. La trilogía mediterránea favorece una biodiversidad elevada, destaca por los cambios cromáticos estacionales y representa una muestra de paisaje agrario histórico con muestras importantes de arquitectura rural de piedra seca (márgenes, cabañas...). En la primera década del siglo xx, en este paisaje se instalaron numerosos parques eólicos, con la oposición de una parte de la población.

P 32. Bodega cooperativa de Gandesa. En la Terra Alta hay una gran cantidad de bodegas productoras de vino. Por su arquitectura, destacan las bodegas cooperativas modernistas, y uno de sus mejores exponentes es la de Gandesa, del discípulo de Gaudí Cèsar Martinell.

P 33. Ruinas del Poble Vell de Corbera d'Ebre. Corbera d'Ebre fue uno de los pueblos más afectados durante los bombardeos de la Guerra Civil de finales de julio de 1938. Las ruinas del Poble Vell son actualmente uno de los espacios más simbólicos de la Batalla del Ebro. Los 115 días que duró el combate (del 25 de julio al 16 de noviembre de 1938), junto con la represión de la dictadura franquista posterior, provocó un auténtico descenso de la población de los núcleos y un abandono progresivo de los cultivos.

P35. Vista panorámica de Gandesa (Terra Alta). Dibujo de la estrategia militar de la fuerza italiana de combate que dio apoyo al bando nacional durante la Guerra Civil. La ilustración identifica los montes, cimas, pueblos, caminos y poblaciones principales, y otros elementos que ayudan a interpretar el paisaje del Altiplà de la Terra Alta.

02 SOLANA DEL BARIDÀ

Paisaje de frontera entre estados cargado de leyendas y salpicado de cimas, rasos, mesetas, lagos, estanques, pequeños núcleos encaramados y valles profundos por donde corren arroyos que esquivan el granito y los bosques de pino negro para alimentar el río Segre. Una armónica arquitectura tradicional de piedra seca en granito o pizarra sigue en pie como testigo de un paisaje agrícola y ganadero que fue hegemónico durante siglos y que hoy nuevos pastores y productores de queso o carne se esfuerzan por mantener, mientras lo disfrutan los amantes del senderismo y del turismo de montaña. Una piedra seca que incluso disimuló refugios de la Guerra Civil: he aquí una estrategia de ocultación y de integración en el paisaje *avant la lettre*.

P 38. El Tossal Bovinar y la Tossa Plana de Lles vistas desde Lles de Cerdanya. Este paisaje acoge algunas de las cimas y de los fondos escénicos más emblemáticos que rodean la Cerdanya.

P 39. La ganadería y las segundas residencias. Las comarcas del Alt Urgell y la Cerdanya destacan por tener una ganadería de mucho peso, mayoritariamente extensiva, comparada con la del resto de Cataluña. Del mismo modo, la atracción del turismo de nieve hace que la importancia de las segundas residencias en estas comarcas sea mucho mayor que en el conjunto de Cataluña.

P 41. Antiguas vides del Pont de Bar estructuradas en terrazas. Antiguamente, una parte importante de las laderas estaban aterrazadas con muros de piedra seca, donde había cultivos varios, como la vid.

P42. Monolito SOLS034. Un monolito es una sección vertical de perfil de suelo que se conserva y se preserva en su condición natural. El monolito SOLS034 corresponde a uno de los tipos de suelo que hay en la Solana del Baridà, formado a partir de pizarras, base para las construcciones de piedra seca presentes en este paisaje, junto con el granito. La colección de monolitos del Instituto Cartográfico y Geológico de Cataluña (ICGC) consiste en una muestra representativa de la variedad de los suelos del Pirineo y el Prepirineo catalanes. El conjunto de monolitos expuestos en el Centro de Interpretación de Suelos del Pirineo (CISP) de Tremp, en diciembre de 2023, tiene cuarenta y dos ejemplares.

Monolito extraído del collado de la Bòfia (Bagà). Se trata de un suelo poco profundo, con buen drenaje y rico en materia orgánica, que da lugar a horizontes gruesos de materia orgánica con una descomposición lenta (Oi, Oe), seguidos de un horizonte de acumulación de materia orgánica (A). El perfil muestra un pequeño tramo con grava de roca meteorizada con poca matriz de suelo, con presencia de raíces que penetran el material rocoso.

La poca profundidad limita los usos agrícolas. Su uso ganadero contribuye al mantenimiento paisajístico y natural de la zona.

Desde el punto de vista geológico, son lutitas, pizarras, greses y conglomerados de edad del Carbonífero.

P 44. Entrada del búnker de la Roca de la Mel con recubrimiento de piedra. El diseño de los búnkeres siempre intenta integrarlos en el paisaje de cada lugar para que pasen desapercibidos. En este caso, la piedra utilizada para levantar muros y otras construcciones de piedra seca también fue útil para revestir algunos búnkeres de la organización defensiva de los Pirineos o Línea P, construida durante el régimen franquista.

P 45. El cercado de la Cerdanya desde el Tossal d'Isòvol. El cercado es la estructura más característica del paisaje agrícola de la llanura de la Cerdanya y los valles adyacentes. Esta disposición, en forma de malla ortogonal estructurada por los distintos viales, canales, líneas de árboles y parcelas, tiene sus orígenes en la época romana.

P 49. Pasos fronterizos. Los numerosos pasos fronterizos con Andorra y las historias de contrabando, huida y refugio durante los episodios bélicos de mediados del siglo xx también forman parte del imaginario colectivo.

P 50. Recreación de una lobera en funcionamiento. Las loberas, construcciones de piedra seca para atrapar a los lobos que amenazaban a los rebaños, estaban presentes en todo el paisaje pirenaico.

—

03 GARRIGUES BAIXES I VALL DEL CORB

Pequeños valles y discretas colinas alargadas albergan pequeños pueblos en sus laderas con campanarios o torres en la parte más alta, campos de almendros en flor, pinares de pino carrasco, monte bajo de coscoja y matorrales de romero que forman una amalgama de colores, aromas y texturas. La población —que no el poblamiento— es escasa, pero el paisaje nunca se ha deshumanizado, desde aquellos primeros pobladores que nos dejaron su testimonio en el arte rupestre immortalizado en algunas balmas. La autopista AP-2 y el tren de alta velocidad seccionan el paisaje. Las terrazas de piedra seca, algunas con cabañas de bóveda (la mayoría del siglo xix) y muchas con muros prominentes, siguen sosteniendo olivos, viñedos, cereales de secano y, a veces, también alguna granja. El monasterio de Vallbona de les Monges es protagonista de estos lares y forma parte de la afamada ruta del Císter.

P 54. Evolución de la población. Mientras la población del ámbito territorial de Ponent y de Cataluña ha ido aumentando a lo largo de los últimos siglos, la comarca de las Garrigues mantiene una población más o menos estable, con tendencia a la baja durante los últimos cincuenta años. Este hecho se reproduce en buena parte de las comarcas rurales de Cataluña.

P 55. Mapa de valores estéticos del catálogo de paisaje de Terres de Lleida. El catálogo identifica este paisaje, estructurado por una sucesión de valles y colinas alargadas que combinan las tierras agrícolas de almendros, olivos y vid con pinares de pino blanco, monte de carrasca y maleza de romero, y donde la población está dispuesta en las laderas. Los valles del río Corb y de la Femosa son los más singulares.

P56. Arte rupestre de la Balma dels Punts. En este paisaje destaca la presencia de cuevas que contienen pinturas del arte rupestre de la Mediterránea, declaradas patrimonio de la humanidad por la UNESCO. La Balma dels Punts, situada en el municipio de L'Albi, conserva muestras de arte levantino y de arte esquemático, de cromatismo rojo. Entre los motivos levantinos que dominan toda la escena mediante agrupaciones puntiformes, destaca la figura de la izquierda, un ciervo de 32 centímetros de largo. En la parte superior también se distingue un cuadrúpedo de 17,5 centímetros que pertenece al arte esquemático.

P 57. Cooperativa L'Olivera. En Vallbona de les Monges, en el año 1974, nació una iniciativa cooperativista, transformadora e inclusiva llamada L'Olivera, enmarcada en lo que en Europa se conoce como agricultura social (*social farming*), dedicada al cultivo de vid y olivos y a la producción y comercialización de vinos y aceites ecológicos. Como manifiesta esta cooperativa, «L'Olivera es un proyecto colectivo e inclusivo, hecho de muchas manos y muchas voces, igual que piedras de distintas medidas construyen un margen de piedra seca. Un paisaje humano que va encajando piedras irregulares, personas diferentes, para construir un proyecto sólido, piedra a piedra, persona a persona. Una construcción orgánica, una obra coral con un objetivo compartido: interpretar la tierra poniendo en juego los valores propios, los que nos da nuestro entorno más inmediato, apostando por ensanchar los bordes desde donde reinventamos el mundo que soñamos.

P 58. Ruta del Císter. Vallbona de les Monges es una pequeña población que tiene su origen en un monasterio de la Orden del Císter, que se convirtió en el cenobio femenino más importante de la Corona de Aragón. Actualmente, el monasterio queda englobado dentro de la reconocida Ruta del Císter. Esta ruta transcurre por las comarcas del Alt Camp, la Conca de Barberà y el Urgell a través del itinerario GR-175, y enlaza los monasterios cistercienses de Santes Creus, Poblet y Vallbona de les Monges.

P 59. Cultivos en fondos de valle. La combinación de cultivos resiguiendo los fondos de valle con las laderas aterrazadas, a menudo con muros de piedra seca, es una de las principales características del paisaje de las Garrigues Baixes i Vall del Corb. Los muros no coinciden con el nivel superior de las terrazas, sino que sobresalen de ellas y funcionan como pequeñas presas que retienen y garantizan el mejor aprovechamiento del agua y de los nutrientes sólidos que transporta. El

paisaje de las Garrigues también destaca por la abundancia de canteras, lo que ha implicado que a lo largo de la historia hubiera muchos maestros picapedreros, a pesar de que hoy en día prácticamente no hay.

P 60. Cultivo de almendros y cabañas de vuelta en Las Garrigues. Las cabañas de vuelta, mayormente propias del siglo XIX, son construcciones de piedra seca que tienen como principal objetivo proteger a los animales de la intemperie, y seguían utilizándose hasta los años sesenta del siglo XX con la misma función. En las Garrigues se calcula que hay unas 1.300 cabañas de vuelta.

—

04 PLANA DEL BAIX EBRE - MONTSIÀ

Paisaje del aceite por excelencia que ocupa una llanura rebosante hasta el último rincón de olivos centenarios —y algunos milenarios—, viña, cereales y huerta, con muchos cítricos y punteada por algarrobos en los límites de las fincas, solo interrumpida por un montón de barrancos llenos de vida que bajan de las cabeceras de Els Ports, visible desde todas partes. El renovado canal Xerta-Sénia atraviesa la llanura de norte a sur con el propósito de mejorar su productividad. Masías, casetas y una densa red de vías pecuarias (cañadas) y de estructuras de piedra seca aún con un elevado valor productivo dotan a este auténtico mar de olivos de una fuerte identidad.

P 65. Red hídrica y de caminos. En este paisaje destacan los numerosos barrancos que hay, la mayor parte de los cuales tienen las cabeceras en Els Ports y desguazan, directa o indirectamente, en el Ebro, atravesando toda la llanura. Perpendicularmente al trazado de los barrancos, está el canal de Xerta-Sénia construido en el siglo XX. Fue proyectado para llevar agua a Castelló, pero nunca funcionó, a pesar de que actualmente está en proceso de restauración y ampliación. Esta red hídrica se combina con los trazados lineales de las vías de comunicación, la mayoría de las cuales son carreteras estrechas, construidas al mismo nivel de la llanura y con unos nudos de enlace entre ellas muy simples.

P 65. El Barranco de la Galera con el mosaico de cultivos de olivos y cítricos cercanos. Los muros de piedra seca hacen las veces de partición entre dos propiedades.

P 67. Tipos de valonas o tronas para proteger los olivos. En el año 2021, la Organización de las Naciones Unidas para la Alimentación y la Agricultura (FAO) reconoció las valonas o tronas de piedra seca como uno de los Sistemas Importantes del Patrimonio Agrícola Mundial (SIPAM).

P 71. Olivos y algarrobos. El cultivo del olivo es un referente cultural para la población local y para la de las Terres de l'Ebre en general. La zona más extensa y bien conservada de olivares se sitúa en la llanura de la Galera, desde Sénia

hasta la sierra de Godall, pasando por las laderas de Els Ports hasta llegar más al norte de los Reguers, cerca de Tortosa. El algarrobo también tiene una importancia estructural y visual, puesto que, a pesar de que es una especie secundaria en relación con el cultivo de olivo, se diferencia de él perfectamente por el cambio de colores que representa —el contraste de los colores de sus hojas, de un verde oscuro y brillante en el anverso y más pálido en el reverso, es muy evidente—, por el aspecto visual y porque de vez en cuando interrumpe las hileras ordenadas de olivos, con la función principal de delimitar las fincas.

—

05 PLANA DE L'ALT CAMP

Llanura con una de las mayores concentraciones de barracas de piedra seca de Cataluña, rodeada por la montaña mediterránea omnipresente, como la sierra de Miramar, surcada de viñedos, almendros, avellanos y olivos que componen a lo largo del año una auténtica sinfonía de colores, olores y texturas que han inspirado a fotógrafos, escritores y pintores de todos los tiempos. El campanario de Valls tiene un fuerte simbolismo y se ve desde todas partes. Riegos, molinos, pozos, balsas y fuentes dejan traslucir un inteligente aprovechamiento del agua a lo largo de la historia, interrumpidos a menudo por algunas áreas industriales que motean la llanura.

P 74. La Ruta de la Capona. En el año 2003 se creó la Ruta de la Capona, situada en el municipio del Pla de Santa Maria. Se trata de uno de los primeros itinerarios de Cataluña diseñado específicamente para conocer la diversidad de construcciones de piedra seca. Entre estas construcciones, destaca el Cossiol del Soleta, diseñado para recoger agua de lluvia y que se caracteriza por tener una columna central de donde salen cuatro arcadas en forma de palmera.

El recorrido se complementa con un cuaderno didáctico dirigido a escuelas e institutos que incluye trece paradas en los diferentes elementos de la ruta.

P 78. Valls, con la emblemática sierra de Miramar como telón de fondo. Valls concentra buena parte de los habitantes y de la actividad industrial de la Plana del Alt Camp.

P 79. Ciclo de desarrollo de la filoxera, 1880. La filoxera es un parásito de las cepas originario de Norte América que provoca su muerte. A partir de mediados del siglo XIX se extendió por Europa y destruyó muchas vides del país, lo que desencadenó una grave crisis social y económica y un importante éxodo rural.

P 80. Vista general de Valls durante la segunda mitad del siglo XX. El campanario de Valls, el más alto de todas las iglesias parroquiales de Cataluña, es uno de los principales referentes visuales de la Plana del Alt Camp y un excelente punto de observación del paisaje de todo el Camp de Tarragona.

P 81. Iglesia del Sagrado Corazón en Vistabella, de Josep M. Jujol. Jujol se inspiró en los acabados de los muros de piedra seca del paisaje agrícola de la Plana del Alt Camp para coronar las aristas de la iglesia utilizando la propia piedra.

—

06 CAP DE CREUS

El azul intenso de un mar siempre presente, combinado con una tramontana que no perdona y una ancestral piedra desnuda, gris y negra, configuran un paisaje enigmático que nunca deja impasible. Su magnetismo removió la sensibilidad de artistas universales que supieron captar la magia de un paisaje telúrico cincelado por bancaleros anónimos desde épocas megalíticas y que emerge con toda nitidez tras los recurrentes incendios forestales. Es un territorio fronterizo que ha visto pasar exiliados de sur a norte, y de norte a sur; también contrabandistas y emigrantes de todo tipo. En definitiva, tierra de paso y, por eso mismo, excelente metáfora de una contemporaneidad compleja y heterogénea.

P 85. Memorial Pasajes. Memorial que Dani Karavan realizó entre 1990 y 1994 en Portbou, en homenaje al filósofo Walter Benjamin, con motivo del 50 aniversario de su muerte. Está situado al lado del singular cementerio de Portbou, donde se sitúa la tumba del pensador. En la esencia de la obra confluyen un montón de elementos materiales e inmateriales de gran relevancia paisajística en la zona, como la tramontana, el cielo, las piedras, el cabo de Cervera, la frontera, el tren, los olivos del camino de ronda (un árbol utilizado reiteradamente por Karavan como signo de resistencia del ser humano y de reconciliación) o los cipreses del cementerio.

P 87. Mapa de las travesías de piedra seca en el término municipal de Cadaqués. Descubre la disposición de su estructura territorial y revela así la verdadera forma de una geografía humana.

P 87. El paisaje del Cap de Creus. El paisaje del Cap de Creus es un contraste entre laderas urbanizadas, terrazas de viñedo y espacios forestales que esconden los muros de piedra seca donde, antiguamente, se había cultivado. Los colores gris y negro de los afloramientos rocosos tienen una textura y un cromatismo que contrastan con el azul del mar.

P 88. Antoni Pitxot. Las piedras fueron una gran fuente de inspiración para la obra de Antoni Pitxot, quien las usaba para construir todo tipo de figuras.

P 91. Terrazas de piedra seca y canales para evacuar el agua de lluvia. Los elementos construidos con piedra seca en el Cap de Creus son muy variados, desde caminos y cañadas hasta acequias, pasando por travesías, cantizales, mojones y barracas. A lo largo de algunas acequias naturales, como en las de la fotografía, se levantaron paredes de piedra seca para poder

canalizar el volumen de agua cuando había fuertes precipitaciones. Por otro lado, se colocaron piedras laminares en las pendientes más pronunciadas para empedrar caminos y cañadas. También se usaban a menudo acumulaciones de piedras de base cilíndrica y se formaba una pequeña torre con ellas para marcar los límites de propiedad de los terrenos.

P 92. Cervera desde la carretera que conduce al cuello de los Belitres, marzo de 1939. La piedra seca fue testigo mudo del exilio republicano durante la Guerra Civil.

P 93. Incendio del Cap de Creus del año 2021. Entre el 16 y el 18 de julio de 2021 las llamas calcinaron 415 hectáreas entre Port de la Selva y Llançà, 402 hectáreas de las cuales formaban parte del Parque Natural del Cap de Creus. El fuego puso al descubierto una buena parte de las antiguas terrazas construidas con piedra seca que subían montaña arriba y que antaño sirvieron para plantar viñedo y olivos. Cabe destacar que, en 1860, las terrazas de vid llegaban hasta la cima de las montañas y se aprovechaba incluso el rincón más remoto para plantar cepas, hasta que la filoxera acabó por dejarlas en desuso a partir de 1879. Fue el paisaje que inspiró a Josep Maria de Sagarra a escribir el conocido poema «Vinyes verdes vora el mar.»

—

07 SANT LLORENÇ DEL MUNT I L'OBAC - EL CAIRAT

País de conglomerados rojos, con riscales coronados por llanuras o muelas y acantilados rellenos de agujas a menudo nubladas que despiertan la imaginación de quien las contempla, y que han inspirado historias y leyendas fantásticas. Canales, barrancos, cuevas y grutas surcan el monte encajado entre riscales que se abre a una llanura de la comarca del Bages sembrada de masías y aún cultivada. Mura, Talamanca y Rocafort presiden este espectáculo geológico de fama internacional. A partir del siglo XVIII el cultivo de la viña dejó huella esculpiendo con piedra seca las laderas, hoy convertidas en bosque y en numerosas cabañas y tinas espectaculares a pie del viñedo del valle del Flequer, que actualmente reviven como conjuntos con valor histórico, estético y productivo.

P 96. Tinas de piedra seca. En los valles del Montcau, en los municipios de Talamanca, Mura y el Pont de Vilomara i Rocafort, hay más de un centenar de tinas de piedra seca. Los conjuntos del valle del Flequer son los más destacables. Las características montañosas propiciaron la necesidad de construir terrazas y situar las tinas a pie de viñedo para almacenar el mosto y la uva, y ahorrar, así, al campesino el pesado transporte de la uva por senderos de montaña hasta la masía, que, además, era un proceso lento y caro. Las tinas son depósitos generalmente cilíndricos,

construidos con piedra y mortero de cal, forados por dentro con ladrillos o baldosas vidriadas, y con una falsa cúpula de piedras planas. Se construyeron aprovechando el pendiente del terreno, y permitían descargar la uva por arriba y pisarla encima de un enrejado de madera para hacerla bajar, a través de un agujero en la piedra que hacía de grifo, hasta dentro de la barraca. En el año 2018, trece conjuntos de tinas fueron declarados Bien Cultural de Interés Nacional por el Gobierno de la Generalitat.

P 96. Tinas y barracas después del incendio del Pont de Vilomara i Rocafort del año 2022. El incendio, que quemó más de 1.700 hectáreas, hizo aflorar una gran cantidad de muros, tinas y barracas de piedra seca que se hallaban en medio de espacios forestales que antiguamente habían sido cultivados.

P 98. Variedades de uva de la DO Pla de Bages. Entre las variedades de uva cultivadas, el albillo, autóctona de este territorio, es la más representativa.

P 100. Evolución del núcleo de Talamanca y su entorno. Si comparamos las imágenes de varios años, por un lado, destacan las terrazas agrícolas que han quedado abandonadas y que son ocupadas por bosque, y, por el otro, puede observarse un crecimiento urbano más disperso al oeste del núcleo.

P 101. Vía de escalada del Morral del Drac. Las agujas y muelas son frecuentes en este paisaje, y la práctica de la escalada es habitual. Algunas de estas formaciones originaron numerosas leyendas que quedaron cristalizadas en obras poéticas durante la Renaixença, como la del dragón que los sarracenos habrían dejado cerca del Morral del Drac y que, finalmente, fue herido por el conde Guifré. Las agujas y muelas forman parte del Parque Natural de Sant Llorenç del Munt i l'Obac, uno de los espacios naturales protegidos más antiguos de Cataluña, y del Geoparque Mundial UNESCO de la Cataluña Central.

P 102. Panorámica de terraza con el Parque Natural de Sant Llorenç del Munt i l'Obac al fondo. La proximidad de una gran ciudad como Terrassa ha incidido en este paisaje, tanto por la frecuentación del espacio para desarrollar en él actividades de ocio como por la presencia de varias urbanizaciones. Los relieves conglomerados de Sant Llorenç del Munt son referencias visuales para los habitantes tanto de Terrassa como de Sabadell.

P 103. El bandolero Perot Rocaguinarda. Este paisaje eminentemente forestal era territorio de bandoleros como Perot Rocaguinarda, jefe de los «nyerros» e inmortalizado por Cervantes en *El Quijote*.

LAS PIEDRAS

La piedra seca es una técnica milenaria y universal de emparejar piedras de forma cuidadosa y artesanal, sin ningún material de unión, que permite levantar estructuras variadas. Miles y miles de construcciones, de tipología, dimensiones y usos muy diversos, configuran la mayor parte de los paisajes rurales catalanes. Si bien algunas de estas construcciones fueron construidas por manos expertas, la mayoría lo fueron por las de los propios habitantes del mundo rural, empezando siempre por la pared, elemento básico que modula todo el paisaje y base para construir estructuras más complejas. Con un esfuerzo inconmensurable, un conocimiento exhaustivo de cada lugar y una constancia pétrea, terrenos inicialmente pedregosos y yermos se han convertido en campos de cultivo, prados y pastos.

Hoy, la piedra seca no representa solamente uno de los rasgos más característicos de nuestros paisajes y un legado patrimonial extraordinario, sino que es, sobre todo, un auténtico pozo de inspiración y un testimonio excepcional de los valores que tanto nos servirán para hacer frente a los desafíos del mundo actual: reciclaje, reutilización, resiliencia, proximidad, humildad, cooperación, ahorro... y tantos y tantos otros de los que vamos más bien escasos.

Quizá por eso es tan esperanzador constatar el creciente interés de la sociedad por esta técnica milenaria y los paisajes que se derivan de ella. No es solo el hecho de que la UNESCO la haya declarado Patrimonio Cultural Inmaterial de la Humanidad, lo que ya de por sí es suficientemente relevante, sino que a diestro y siniestro surgen iniciativas ciudadanas, académicas y científicas que reclaman su recuperación y reconocimiento, así como nuevos ámbitos de formación profesional, como las escuelas de paredadores.

—

LA PACIENCIA DE LAS MANOS

Decía Elías Canetti, a propósito de la paciencia de las manos: «La verdadera grandeza de las manos está en su paciencia. Los tranquilos y acompasados procesos de la mano han creado el mundo en el que queríamos vivir..., representan el esfuerzo rítmico de muchos del que nada queda excepto este indestructible monumento.»

La experiencia de observar el paisaje del Priorat para filmarlo era sentir como generaciones y generaciones, de hombres, mujeres, niños y niñas, escribieron en el tiempo con sus manos, mientras fueron construyendo los márgenes de piedra seca que delimitan parcelas y caminos. Construyeron cabañas de pastores, hicieron bancales de plantación y cultivo, aljibes, chozos, etc.; todo ese esfuerzo rítmico y experiencia de generaciones para escribir en nuestros paisajes.

El paisaje es un libro. Mientras filmábamos en el Priorat los márgenes de piedra seca —siguiendo

la reconstrucción de los muros de los terrenos de Júlia y Joan Viejobueno en La Figuera—, pensábamos que construir muros en piedra seca es también leer el tiempo geológico que está escrito en las piedras, para reescribir ese tiempo otra vez en la naturaleza. Las piedras memoria del tiempo geológico y alineadas en las paredes pasan a escribir el tiempo de las generaciones, el tiempo de quienes construyen sus muros, mediante ese paciente trabajo de las manos.

¿Es el paisaje una forma de mirar? ¿Qué queda de esa memoria de los lugares? ¿Qué significa mirar un paisaje? Estas preguntas nos hacíamos mientras colocábamos la cámara y el sonido para seguir la construcción del muro o para observar ese paisaje como un manuscrito del tiempo. También la literatura, la poesía, el cine, pueden hacernos sentir, recordar, que los lugares no son un decorado, sino que están contruidos por la naturaleza junto con las manos, el trabajo, la memoria de generaciones. La pérdida del paisaje —junto con la interrupción de ríos y caminos— es también una pérdida de la memoria, de las posibilidades y el saber de la mirada. El paisaje es una construcción cultural, un trabajo de generaciones: caminos, senderos, lindes, muros de piedras, etc., que mientras existan podremos recordar e imaginar otras vidas, leer y comprender lo que es el espacio que nos contiene. El paisaje está escrito.

La piedra, la escritura donde leemos el tiempo.
La piedra, la escritura del tiempo geológico.
El paisaje es un libro.
La piedra, memoria del tiempo.
Las piedras, tejido del tiempo.
Las piedras, el trabajo del tiempo.
Las piedras, el cultivo del tiempo.
La piedra, la casa del tiempo.
La piedra, la memoria del tiempo.

Mercedes Álvarez

—

EN TODAS PARTES

La piedra es universal y abundante y está disponible en gran parte de los paisajes del planeta. Con orígenes y características físicas y cromáticas tan distintos, los paisajes que se derivan de ella son extraordinariamente variados. En la costa, en la llanura o en la montaña, en nuestro país y en el Mediterráneo, desde la prehistoria hasta hoy, allí donde ha habido piedra las poblaciones la han utilizado. Desde la herramienta doméstica más primitiva hasta las construcciones más monumentales, la piedra ha acompañado a la humanidad... y la sigue acompañando, ahora con nuevos usos, nuevas tipologías constructivas, nuevos proyectos arquitectónicos y atractivas creaciones artísticas.

P 116. Pirámides de Gizeh, Egipto. Desde la prehistoria hasta hoy, allá donde ha habido piedra las poblaciones la han usado.

P 117. Pedregal granítico cerca del lago del Orri, en la Cerdanya. La piedra es abundante en una gran parte de los paisajes del planeta.

P 118. Joan Miró apoyado en un muro de piedra seca en Mont-roig del Camp, seguramente durante una de sus estancias en Mas Miró. Los paisajes de la piedra seca han sido fuente de inspiración de artistas.

P 119. Fauno Barberini. Escultura de mármol de época helenística, restaurada por Bernini en el siglo XVII. Actualmente se encuentra en la Gliptoteca de Múnich. La piedra ha sido un material utilizado para la creación de obras de arte.

P 120. Entrevista a Eudald Carbonell i Roura. Doctor en geología del cuaternario por la Universidad Pierre y Marie Curie (París VI), y en geografía e historia por la Universidad de Barcelona (UB). Desde 1991, es catedrático de prehistoria de la Universidad Rovira i Virgili (URV). Ha dirigido numerosas excavaciones en yacimientos europeos y africanos, entre los que destaca, sobre todo, la tarea que ha llevado a cabo al frente del yacimiento prehistórico de Atapuerca, uno de los más importantes del mundo.

«La piedra coexiste con la evolución de la inteligencia y la socialización de los humanos en el paisaje. Los humanos hemos utilizado la piedra desde hace más de 3,5 millones de años para hacer las herramientas. Y con estas herramientas hemos sido cazadores y recolectores, y nos hemos ido humanizando. Por lo tanto, la piedra ha sido esencial para nuestra evolución.

Pero no solo hemos usado la piedra para hacer herramientas. Desde hace unos 8.000-15.000 años, estas piedras las utilizamos para construir, para levantar paredes y muros, para hacer cabañas y todo tipo de lugares donde preservar nuestra vida, donde poder desarrollar las actividades domésticas y también las espirituales. Hemos levantado templos e iglesias. Todo esto se empezó a hacer con piedra, piedra seca, de todos los tipos de materiales de todas las épocas geológicas.

Podríamos decir que hay dos elementos fundamentales que nos han hecho inteligentes: el lenguaje y tallar las piedras para crear herramientas. Esto sería la base de nuestra evolución. Y podríamos decir, en general, que la piedra es la materia prima más importante y la que nos ha permitido ser inteligentes, pero también la que nos ha permitido ser conscientes.

Por tanto, tallar la piedra, apilarla, amontonarla, hacer que genere espacios para poder sobrevivir al entorno, para poderse proteger del mal tiempo, para poder llevar a cabo rituales, para poder hacer todo tipo de acciones, es la base de la evolución humana.»

P 121. Herramientas de piedra del musteriense. Época prehistórica correspondiente al paleolítico medio.

NATURAL

La piedra es un material natural de origen mineral, sólido, inorgánico e inerte, no contaminante y reutilizable de forma repetida. La piedra proviene siempre de la roca madre, de la que se desprende naturalmente, y es arrancada y acumulada por la acción de fenómenos naturales o bien es extraída por el ser humano. El rompimiento, el labrado y el despedregado de tierras para hacerlas cultivables suministran una parte importante de la piedra que, posteriormente, ya sea en su estado original, ya sea ligeramente retocada, permitirá dar forma al paisaje. Limpia, local y perdurable, sin procesos ni transformaciones industriales, con todo tipo de formas y dimensiones, la piedra seca está presente en la mayor parte de nuestros paisajes.

P 125. Mapa geológico de Catalunya 1:250.000. La extraordinaria diversidad orográfica de Catalunya, visible en forma de relieves contrastados y paisajes muy variados, tiene también su equivalente desde el punto de vista geológico: en él afloran las rocas representativas o resultantes de los procesos geológicos de los últimos 550 millones de años. La diversidad de afloramientos rocosos y, sobre todo, de pedrisco es la fuente de abastecimiento de la arquitectura de la piedra seca, del material con el cual los hombres y las mujeres han levantado y levantan las construcciones utilitarias o artísticas más variadas. La piedra se convierte, así, no solo en la huella cultural de cada comunidad en cada rincón del país, sino en el testigo de los tipos litológicos sobre los que cada comunidad ha llevado a cabo su actividad. Esta diversidad geológica tan extraordinaria se traduce en un gran número de durezas, formas, texturas, colores y tonalidades de las piedras, que singularizan los paisajes. Basaltos, granitos, calcáreas, greses, margas, pizarras, yesos, dolomías, conglomerados y otros tipos de rocas, con todas sus variaciones de grano o de color, determinan una extensa paleta de fábricas y colores. El tiempo, la vegetación y los animales se encargan de añadir nuevas pátinas y, sobre todo, vida.

—

RECURSO

Fruto de la necesidad, el ingenio y la creatividad, hemos convertido el pedregal en un recurso: lo que inicialmente era un problema se ha convertido en la solución. A partir de terrenos pendientes, pedregosos, impracticables o yermos, se han construido terrazas y bancales viables para la agricultura y la ganadería gracias a la piedra seca. Con la piedra seca también se han trazado caminos y atajos, tanto para el ganado como para los seres humanos, e incluso se ha utilizado para conducir y almacenar el agua. Con la piedra los humanos hemos creado una técnica y un sistema constructivo universal e intemporal, fiable y

basado en la geometría y la gravedad, que permite imaginar y construir construcciones de tipología, dimensiones y usos muy variados: desde un modesto alambor para un olivo hasta una cabaña más o menos compleja. Y si siempre ha sido un recurso, ahora lo es mucho más, escasos como vamos de materiales nobles, no contaminantes y de proximidad.

P 128. Estructura de una pared de piedra seca:

- 1. Piedras de cimient
- 2. Piedras de construcción
- 3. Ripio de relleno
- 4. Piedras de traba
- 5. Piedras de coronamiento

P 129. Margen de contención. Margen de contención muy lleno y con un drenaje de filtrado que permite evacuar el agua al exterior.

P 130. Piedra seca. Técnica-Oficio-Arquitectura-Arte. La técnica de la piedra seca permite construir una gran diversidad de construcciones, siempre partiendo de la pared como base constructiva.

P 132. Modelos en tres dimensiones de varias construcciones de piedra seca de la Fatarella, obtenidos por medio de la búsqueda realizada por investigadores de la Universidad Rovira i Virgili.

—

MAESTRÍA

Lo que puede parecer un tipo de amontonamiento de piedras es mucho más que eso. En la piedra seca, cada piedra, cada gesto, cada mirada, cada decisión, cada función, cada tipología y cada dimensión lleva detrás experiencia, destreza, conocimientos transmitidos de forma tradicional o reglada, y un léxico riquísimo que da nombre a herramientas, maneras de hacer, aparatos variados, partes y piedras específicas de cada tipología, todo rico en matices locales. Se trata de una técnica y un sistema constructivo que permite resolver una gran cantidad y variedad de exigencias de las comunidades rurales, desde hace siglos. A punto de extinguirse como profesión, los paredadores están renovando el oficio y sus aplicaciones.

P136. Entrevista a Gatano Blanch Gironès y Jordi Colat. Hijo de La Fatarella, campesino, aprendió a apañar piedra ayudando a sus padres a arreglar los bancales de su campo. En los años ochenta del siglo pasado trabajó en la Brigada del Ayuntamiento de La Fatarella, y más tarde montó su propia empresa dedicada a la piedra seca, sin dejar nunca de hacer de campesino. Con la Fundació El Solà ha impartido numerosos cursos de formación y ha participado en la recuperación de muchas construcciones de piedra seca. Antes de jubilarse, ha podido transmitir sus conocimientos a Jordi Colat, que continúa la empresa que él fundó.

«Gatano: Yo me definiría como campesino y bancalero, o las dos cosas a la vez, porque hacer márgenes o colocar piedra en seco era una tarea

más de los campesinos. De hecho, todos los campesinos sabían colocar piedra en seco. Sabían hacer márgenes, sabían hacer cabañas, aljibes, todo tipo de construcción de piedra seca. Era un trabajo más de la tierra. Como lo era labrar, podar, recoger el fruto, porque los márgenes son una parte importante de la propia tierra.

Jordi: Soy el relevo de Gatano. Durante la semana me dedico a hacer márgenes y los fines de semana soy campesino. ¿Cómo me definiría? Pues bancalero y campesino a la vez.

Gatano: En el paisaje que tenemos en La Fatarella, si no fuera por los márgenes, la tierra no se podría cultivar. Son imprescindibles. Muchos términos de Cataluña o del mundo son abruptos y tienen mucha piedra. Y, si los campesinos no hubieran optado por colocar las piedras, habría sido imposible trabajar la tierra. Las generaciones que han construido el patrimonio que tenemos de piedra seca, tanto mujeres como hombres campesinos, hicieron un esfuerzo increíble para sobrevivir, porque se arrancaba la carrasca, se arrasaba, para poder hacer cultivable el terreno, para poder vivir, para poder comer.

Es un trabajo que para aprenderlo tienes que hacerlo. Y que la persona que sabe más que tú te diga: «No, esta piedra no la metas así. Colócala al revés, que te quedará mejor». Porque la piedra no es ladrillo ni obra vista, que todo es igual y lo vas colocando; da igual que cojas un ladrillo u otro, todos te quedarán igual. La piedra, no. Las piedras, las colocas todas, pero cada una en su sitio; no todas van bien en todas partes.

Nosotros lo hemos aprendido de aquellos que han venido antes. Yo recuerdo que hasta los trece años fui al colegio, y después ya fui campesino. Y una tarea más del campo era hacer márgenes.

Jordi: A pesar de que con mi padre también habíamos hecho algunos márgenes, yo básicamente lo he aprendido de Gatano y de la gente mayor que trabajaba con él. Y a base de colocar piedras, es como se aprende. Es tu oficio.

Gatano: Aparte de reconstruir los márgenes que se derrumbaban, también se hacían algunos nuevos, porque se ganaba terreno al bosque para poder cultivar más. Realmente, el patrimonio mundial de piedra seca lo han formado los campesinos y los ganaderos.

Era un trabajo que se transmitía de padres a hijos, como todos los demás. Lo que pasa es que actualmente, por distintas causas, la cadena se ha roto. El cultivo de la tierra, sobre todo en zonas donde cultivar es muy pesado y es muy difícil producir, se va abandonando. Entonces, la transmisión de saber hacer márgenes se ha roto.

Jordi: La Fundació El Solà ha impartido muchos cursos.

Gatano: Tiene un reconocimiento muy importante en el tema de la piedra en seco. Esto es así gracias al esfuerzo de mucha gente, sobre todo de la Fundació, de su presidente, Titus, y de las personas que han colaborado con ellos para que tirara adelante. Todos los años, y llevamos más de veinte, han impartido cursos de formación.

Aproximadamente, han pasado por ellos entre 400 y 500 personas.

De mercado hay, y uno puede ganarse bien la vida con ello. Es un trabajo agradecido, es bonito, pero exige esfuerzo físico.»

P 138. Construcción de un muro de piedra seca, paso a paso.

Desde el Museu de Camins, explicaremos cómo se construye un muro de piedra seca. En este caso, construiremos un muro de cero.

El primer paso para levantar este muro será sanear la zona, lo que significa picarla para conseguir una base plana y sólida sobre la que construir de cero.

Después, lo que haremos será clavar dos estacas o barras de hierro y atar una cuerda de una punta a otra de las estacas para marcar el inicio de la pared, que es donde colocaremos las primeras piedras para hacer la base. Buscaremos piedras contundentes y de caras planas. Cuando pongamos una piedra, miraremos que la cara de afuera sea buena, lisa y sin demasiadas protuberancias; que la de arriba sea muy plana, y que se asiente bien al suelo. Y para acabarla de asentar bien, la calzaremos con losas, por detrás, para evitar que pueda moverse en un futuro.

Hasta ahora hemos colocado la primera línea con piedras más grandes y buenas y las hemos calzado por detrás para que queden al mismo nivel. El siguiente paso será coger piedras no tan buenas para rellenar la parte posterior del muro, que se llama *ripio*. A partir de aquí, iremos levantando todo el muro por hileras hasta llegar a la altura donde empezaremos el coronamiento. Una norma importante que seguir es hacerlo a rompejuntas: una piedra aplasta dos, y dos aplastan una.

El coronamiento puede ser de distintos tipos. Según las piedras que tengamos, haremos uno u otro. En este caso, llevaremos a cabo dos remates diferentes: uno con bloques y otro con piedras verticales o caballete. Las piedras de coronamiento tienen que ser grandes y contundentes, porque así los animales y las inclemencias que afecten la parte alta del muro no harán caer las piedras. Además, nos interesa mucho que presionen fuerte hacia debajo para consolidar todo el muro. Una vez colocada la última hilera del muro, el paso final será calzar. Para ello, cogeremos piedras pequeñas y rellenaremos todos los agujeros frontales picando sin demasiada fuerza, y nos aseguraremos de que quede todo muy sólido.

—

DIVERSA

El gran número de contextos y exigencias a los que desde siempre da respuesta la piedra seca ha conferido a este sistema constructivo una extraordinaria capacidad para adaptarse a cada lugar y a cada necesidad, generando una gran diversidad de soluciones y tipologías, a menudo

para resolver problemas similares. La multitud de hombres y mujeres que con sus manos han construido y mantienen muchos de los paisajes de nuestro país, ha contribuido de forma decisiva, con su destreza, atrevimiento y creatividad, a que las construcciones de la piedra seca fueran diversas y llenas de elementos y matices diferenciadores. A esta rica paleta de expresiones funcionales, hay que añadir el capital biocultural inseparable y asociado a cada comunidad en cada pedazo de país, que con un montón de nombres y acentos pone vida a la piedra.

P 142. Diversidad de paisajes. Los muros de piedra seca pueden generar una gran diversidad de paisajes. En zonas llanas, son útiles para delimitar fincas; en zonas en pendiente, generan espacio para cultivar, y también son un elemento clave para demarcar caminos.
01. Camino del barranco de Biniaraix, en Mallorca.
02. Cultivos de olivo en terrazas en las Borges Blanques.
03. Muros que delimitan las fincas en punta Nati, Menorca.

P 144. Diversidad constructiva. La propia técnica constructiva de la piedra seca permite el levantamiento de muros de formas varias dependiendo del tipo de piedra y de las necesidades.
01. Muro con las piedras colocadas llanas y coronado con horma de contención, en el que la última hilera está formada por piedras situadas en vertical.
02. Muro con las piedras colocadas en diagonal.
03. Muro sin coronamiento.

—

TRAZA

La piedra seca es un inmenso legado creado y acumulado durante siglos con el esfuerzo tenaz de hombres y mujeres para convertir o adecuar el medio físico en terrenos ordenados y productivos, tanto para la agricultura como para la ganadería, o para levantar construcciones útiles o simbólicas, contribuyendo a crear un mosaico agroforestal de tierras fértiles y resilientes. De este modo, la piedra seca ha dibujado y ordenado buena parte de nuestros paisajes. Este minucioso trazado y esta transformación del paisaje, singularizados en cada lugar por la geología, la topografía, los recursos hídricos, el clima, la demografía y la estructura de la propiedad, ha creado profundos vínculos y fuertes identidades entre cada uno de estos trozos de país y las comunidades que los habitan, convirtiendo los paisajes de la piedra seca en su patrimonio de referencia, en una parte esencial de su identidad y, a la vez, en un gran capital colectivo.

P 150. Paisaje transformado. La traza de los muros de piedra seca es evidente en muchos paisajes de Cataluña.

P 151. Mosaico agrario de la Conca de Barberà, caracterizado por los cultivos de la trilogía mediterránea (cereales, olivo y vid) y una notable diversidad de construcciones de piedra seca que se hallan por todo este paisaje.

—

RESPETO

La piedra seca no sustrae nada al lugar ni tampoco abandona nada. Recoge el pedrisco, un recurso que cada lugar le ofrece, lo ordena y no lo mueve del lugar. Es eficaz y eficiente y no genera ningún tipo de residuo. En este proceso circular, sencillo y ahorrador de recursos y energía, la piedra seca, apoyada en un conocimiento exhaustivo de cada trozo de tierra, regala al paisaje un montón de valores añadidos a coste ambiental cero: protección contra la erosión del suelo, aumento de la retención de depósitos sólidos y de nutrientes, mejora de la regulación higrométrica y térmica de los suelos, y creación, en las juntas, de nichos para comunidades animales y vegetales. Todo esto incrementa la biodiversidad y contribuye a la creación de extensas y complejas redes de conectores biológicos.

P154. Ciclo de vida de la piedra seca. Las piedras que configuran las construcciones de piedra seca son un material reutilizable de forma infinita.
P 155. En las paredes de piedra seca viven una multitud de plantas y animales:
1. Líquenes
2. Uña de gato
3. Siempre viva
4. Cimbalaria
5. Chinche de la malva arbórea
6. Abeja constructora
7. Araña saltadora (saltícidos)
8. Lagartija roquera

—

VIGENTE

La piedra seca sigue manteniendo intactas todas sus cualidades, que hoy están siendo revaluadas porque dan una respuesta a muchos de los retos ambientales que tiene planteados la humanidad. La capacidad secular para generar todo tipo de estructuras y soluciones permiten a la piedra seca formar parte de proyectos contemporáneos y futuros. Confiándole nuevos retos, tanto en el aspecto del mantenimiento como de la creación, la piedra seca representa una salida profesional digna e inclusiva para sectores y segmentos muy variados. El tiempo para obtener una formación básica para encarar trabajos de dificultad baja y media no es excesivamente extenso y la inversión necesaria para empezar como emprendedor es relativamente pequeña, dado que lo que un paredador necesita para empezar a trabajar es

poco y sencillo. Hoy, la piedra seca sigue trazando oportunidades e imaginando los paisajes del futuro.

P 161. Noche de piedra seca. Proyecto artístico que invita a acercarse a las construcciones de piedra seca, captar su belleza y la humilde majestuosidad, preguntándose y proponiendo nuevas miradas sobre su uso.
P 162. Montombra. Proyecto colaborativo entre las bodegas del Penedès Can Ràfols dels Caus y Mas Candí que tiene por objetivo la recuperación de antiguos banales de piedra seca para cultivar vid, en una zona como el Garraf, eminentemente forestal.
P 163. Entrevista a Rebecca Clopath. Chef del restaurante Biohof Taratsch, situado en el pueblo de Lohn, en Suiza, a 1.600 metros de altitud, sirve a sus comensales madera, piedras comestibles, insectos y otros productos propios de los Alpes suizos, conectando y dando a conocer el paisaje, la historia y la cultura a través de lo que sirve.
P 164. Wikipedia. Wikipedia. Base de datos colaborativa sobre construcciones de piedra seca, impulsada por el Observatorio del Paisaje de Cataluña en 2011, con la colaboración del Grup Drac Verd de Sitges, que crece únicamente gracias a las contribuciones de los ciudadanos. Hay inventariadas más de 39.000 construcciones, que corresponden a barracas o cabañas, hornos de cal y baldosas, edificaciones para el almacenamiento de agua, muros y otras estructuras, y se complementa con mapas, fotografías y fichas. Wikipedia incluye el emplazamiento de cada construcción y describe su estado de conservación, su tipología y sus características arquitectónicas. Actualmente, cuenta con más de 650 colaboradores y 5 voluntarios que validan que la información sea correcta. La base de datos es utilizada por los técnicos de la Administración en ámbitos como el patrimonio cultural, el urbanismo, el turismo, la agricultura o el medio ambiente, y también en el campo de la investigación universitaria, como recurso educativo o en el ámbito artístico. Se puede acceder mediante la web *wikipedia.catpaisatge.net*, y también dispone de aplicación móvil desarrollada por la Asociación para el Desarrollo Rural Integral de la Zona Norte-Oriental de Cataluña (ADRINOC), que permite realizar el inventario y la consulta de construcciones sobre el terreno.
P165. Asociación por la Piedra Seca y la Arquitectura Tradicional (APSAT). Entidad nacida en el año 2011, engloba 36 entidades y 17 personas a título individual que trabajan para la conservación y la difusión de la piedra seca en Cataluña. Desde el año 2002 hasta el 2025, la Coordinadora de Entidades de la Piedra Seca (APSAT desde 2011) ha organizado 13 encuentros en torno a la piedra seca de los territorios de habla catalana (*pedrasecaarquitecturatradicional.cat*).
P 166. Patrimonio reconocido. En 2018, la candidatura internacional «El arte de la piedra seca: conocimientos y técnicas», presentada

por ocho estados europeos —Croacia, Chipre, Francia, Grecia, España, Italia, Eslovenia y Suiza—, fue incluida en la Lista representativa del patrimonio cultural inmaterial de la humanidad de la UNESCO. Para conmemorar esta declaración, el Departamento de Cultura de la Generalitat y la APSAT organizaron una exposición itinerante para divulgar la técnica constructiva de la piedra seca y el patrimonio asociado, que ya ha podido verse en 89 poblaciones.
En Cataluña, hay tres conjuntos de construcciones de piedra seca reconocidas con la figura de bien cultural de interés nacional (BCIN), de la Ley 9/1993, del 30 de septiembre, del Patrimonio Cultural Catalán, en la categoría de zona de interés etnológico (ZIE), otorgada por la Generalitat de Cataluña. A escala local, hasta ahora un centenar de ayuntamientos catalanes han otorgado un régimen de protección a más de mil construcciones, normalmente mediante la declaración de estas construcciones como bienes culturales de interés local (BCIL), de la ley del patrimonio cultural catalán.
Un merecido homenaje a los miles de hombres y mujeres que con las manos y solamente con piedra, y con un esfuerzo extraordinario, han convertido los paisajes más inhóspitos, desde el mar hasta la montaña, en tierras viables y productivas para el cultivo y la ganadería. Así como todas las personas que, desde diferentes orígenes y sectores, persisten en la tarea de revalorizar este inmenso legado y preservar y transmitir la técnica, los conocimientos y los valores de la piedra seca.
01. Barracas de piedra seca de Mont-roig del Camp. Mont-roig del Camp (Baix Camp). Año de declaración: 2016.
02. Tinas en medio de los viñedos de los valles del Montcau. Mura, el Pont de Vilomara i Rocafort y Talamanca (Bages). Año de declaración: 2018.
03. Construcciones de piedra seca de abastecimiento y explotación de agua en Torrebesses. Torrebesses (Segrià). Año de declaración: 2022.
04. Hornos de aceite de enebro de Riba-roja d'Ebre. Riba-roja d'Ebre (Ribera d'Ebre). Año de declaración: 2025.

Muchos de los paisajes de la piedra seca se encuentran en las áreas rurales más marginales, aquellas que primero sufrieron las consecuencias del despoblamiento masivo de las décadas de 1960 y 1970. Este hecho implicó el abandono de la actividad agraria, el envejecimiento de la población, la falta de relevo generacional y el incremento exponencial de la masa forestal, con el correspondiente riesgo de incendios y la pérdida de patrimonio material e inmaterial. Son paisajes de piedra seca frágiles, porque también lo es el mundo rural al que pertenecen. La pérdida del rico mosaico agroforestal tan típico de Cataluña a raíz de la reducción a la mínima expresión de la agricultura familiar tradicional ha relegado a un papel aún más residual las estructuras en piedra seca que soportaban y conformaban estos paisajes.

No obstante, están apareciendo muchas iniciativas de repoblación y revitalización del mundo rural que, a su vez, también favorecen la recuperación de unos paisajes de la piedra seca que habían llegado a estar a un paso de la extinción y de unos conocimientos que, precisamente ahora, en el contexto en el que vivimos, pueden tener una valía extraordinaria. Siete miradas y experiencias diversas nos ayudan a entender estos nuevos valores y perspectivas para los paisajes de la piedra seca, que no solo se revitalizan, sino que se reinventan a partir de su incorporación a la obra nueva, mostrando así la vigencia y la utilidad de esta técnica ancestral.

MT: Marc Talavera Roma

Doctor en biología. Presidente del Col·lectiu Eixarcolant, entidad sin ánimo de lucro que trabaja por la recuperación de las plantas silvestres comestibles y las variedades locales como herramientas a partir de las cuales puedan transformarse los sistemas agroalimentarios, para hacerlos más locales y sostenibles, y para promover pueblos y paisajes vivos, como el de la piedra seca.

JV: Joan Vaqué Sans

Licenciado en economía por la Universidad de Barcelona (UB), con la especialidad de economía regional. Postgraduado en desarrollo local por la UB y por el Colegio de Politólogos. Presidente de la entidad Prioritat, impulsora de la candidatura a la UNESCO «Priorat-Montsant-Siurana, mosaico mediterráneo de paisaje cultural agrícola.»

EB: Eva Bonet Baqué

Agricultora de tradición. Forma parte del Celler Comalats, junto a su hermano Eloi y a su hermana Núria. Vive en la Ametlla de Segarra desde hace más de quince años, donde siempre ha notado una gran sensación de refugio y recogimiento, acompañada de paisajes de piedra seca cargados de memoria. Lucha por el paisaje y el patrimonio de La Segarra.

RC: Rosa Cerarols Ramírez

Geógrafa docente en la Facultad de Humanidades de la Universidad Pompeu Fabra (UPF) y miembro del Grupo de Investigación en Geohumanidades.

Ha trabajado en los ámbitos del patrimonio material e inmaterial, y es una buena conocedora de los paisajes de la piedra seca de la Cataluña interior. Miembro fundador del proyecto multidisciplinar Konvent, de creación artística y fomento del territorio.

GC: Gemma Cots Tallada

Filóloga, periodista, impulsora y responsable del Museo de Caminos, un proyecto desde el que se recupera y difunde el conjunto de la red de caminos históricos y el patrimonio cultural y natural de la Vall de Siarb (Pallars Sobirà). La recuperación de los márgenes de piedra seca y de otras estructuras también de piedra seca (empedrados, loberas, cabañas, etc.) es una de las tareas más destacadas que lleva a cabo el Museo de Caminos.

RS: Roger Solé Coromina

Bancalero. Se inició como autodidacta en la piedra seca en Cataluña y, más tarde, perfeccionó sus conocimientos en el norte de Inglaterra, después en Francia y, finalmente, en Suiza. Fundador de la empresa catalana La Feixa Pedra Seca, dedicada a toda clase de trabajos con piedra seca, tanto de restauración como, sobre todo, de obra nueva y contemporánea. También imparte cursos de formación. Es cofundador de la Associació Gremi de Margers de Catalunya (AGMC), creada en 2021.

TG: Antoni Gironès Saderra

Doctor en arquitectura por la Universidad Politècnica de Catalunya (UPC) con la tesis doctoral *Arquitectures espontànies, reflexions sobre constants en arquitectura: la península del cap de Creus, una topografia en el temps* (Arquitecturas espontáneas, reflexiones sobre constantes en arquitectura: la península del cabo de Creus, una topografía en el tiempo). Profesor agregado en la Universidad Rovira i Virgili (URV).

MT: Cuando vamos por la carretera, si observamos a nuestro alrededor, seremos conscientes de la gran diversidad y riqueza de paisajes que tenemos en Cataluña. Somos unos privilegiados. Desde Barcelona hasta Lleida, subimos hacia el Pirineo, bajamos a las Comarques Gironines, cogemos el Eix Transversal en dirección a la Cataluña Central y nos dirigimos, después, al Camp de Tarragona y al Delta de l'Ebre. En todo este trayecto habremos visto decenas de unidades paisajísticas distintas. Cada unidad quiere decir cultura, quiere decir posibilidades de cultivo diferentes y quiere decir, también, unos elementos que las singularizan.

Si miramos nuestro entorno, podemos decir que tenemos un paisaje en blanco y negro que ha perdido la mayor parte de sus colores. Y esto es así porque hemos perdido la mayoría de los cultivos y de elementos que lo conformaban: los almendros, los olivos, los márgenes de piedra seca, las cabañas, las fajas de árboles que había al lado de un campo, o aquellos árboles señoriales situados en medio de un gran campo y que servían de refugio para el rebaño. Y esto hace que este paisaje sea menos funcional, menos diverso, menos bonito y también más sensible, por ejemplo, a los grandes incendios forestales.

JV: Cuando llega la filoxera a El Priorat y arrasa todo el viñedo, se produce un gran cambio demográfico. De este cambio de finales del siglo XIX, aún ahora estamos pagando sus consecuencias. Éramos 30.000 habitantes y ahora somos 9.286, según el último censo. Si, además, tenemos un índice de envejecimiento en muchos municipios del 30 % o el 35 %, y una población activa de unas 4.000 personas, el recurso más escaso ya no es el agua, sino las personas. Si no hay gente que cultive, que salga diariamente al campo, perdemos el mosaico.

En la perspectiva de los últimos veinte años, ha habido un retroceso en la actividad agraria, a pesar de que el viñedo haya tenido un repunte. Pero el número de almendros ha disminuido y el olivo se ha mantenido... Hay ciertos cultivos que se han perdido, pero no tiene que ver tan solo con la estructura agraria, sino también con el despoblamiento.

Y las causas del despoblamiento son varias. No solo hay una. Por ejemplo, la razón fundamental del despoblamiento está relacionada con el hecho de que debemos intentar diversificar la economía. Ahora, en El Priorat, tienes trabajo, no hay paro. Hay paro estructural, hay 296 personas en paro. Pero puedes trabajar en el campo, en las bodegas, en turismo, un poco en las brigadas de los ayuntamientos, pero poco más.

EB: En La Segarra, la realidad es que son pueblos, en su mayoría, de segunda residencia. Es decir, hay un momento en el que toda la gente, prácticamente en masa, se va hacia El Vallès o a Barcelona. Y entonces en los pueblos se quedan los herederos, que son los que trabajarán estas fincas agrícolas.

JV: Los recursos que necesitamos para poder desarrollarnos no solo son el agua y la energía; también nos hacen falta personas. Si no hay personas, el resto de lo que estamos hablando no tiene sentido. Por ello necesitamos recursos de calidad, servicios de calidad y del primer mundo. El desequilibrio territorial campo-ciudad o litoral-interior está muy agravado, y la tendencia es que siga acentuándose.

EB: Además, hay un momento en el que el paisaje principal de La Segarra es el viñedo. Pero la Administración da subvenciones para arrancarlo y plantar cereal. Y aquí, ¡ajo! Porque el viñedo fija población. El cereal no lo fija. El viñedo, el olivo y el almendro son cultivos que ayudan a consolidar la población porque necesitamos mano de obra para sacarlos adelante.

MT: El hecho de que el paisaje sea en blanco y negro y de que haya perdido parte de sus colores es el reflejo de la transformación del sistema agroalimentario. Hemos pasado de un modelo basado en la sostenibilidad, en la proximidad, en muchas producciones diferentes y muy variadas, a un modelo agroindustrial: quien cultiva cereales, cultiva muchos, y quien cultiva olivos, cultiva muchos. Por lo tanto, hay un lugar donde se produce mucha cantidad de un solo tipo de alimento.

RC: En nuestra zona, a principios del siglo XX, casi el 40 % de la población se dedicaba a tareas del primer sector: agrarias y ganaderas. Actualmente, en el siglo XXI, solo lo hace un 1,5 % de la población. A lo largo de este camino, las actividades vinculadas a la agricultura y a la ganadería se han transformado: hemos pasado de actividades extensivas a otras intensivas, pero también mucha gente ha dejado de trabajar en estos sectores para pasar al industrial y de servicios. La implicación paisajística de esto es el abandono del territorio que tradicionalmente había sido agrícola. Si abandonamos campos de labranza y no los cultivamos, sabemos que al poco tiempo aparecerán matorrales. Y, a los pocos años, tendremos unos bosques jóvenes, básicamente de pino, que son un polvorín. El 70 % de la superficie, ahora mismo, son bosques jóvenes que, en el marco de la emergencia climática y de un contexto de sequía, producirán la combinación perfecta para que se quem gran parte de nuestro territorio en fuegos de sexta generación.

JV: Con el cambio climático, la tendencia es que haya grandes incendios forestales que cogen su propia dinámica, donde bomberos y protección civil no pueden actuar porque es difícil abordar masas forestales muy continuas. El mosaico agroforestal lo que hace es fraccionar esto. Tenemos algunos ejemplos de ello en la comarca donde la estrategia ha sido dejar que el fuego avanzara hacia un campo de cultivo porque allí lo podían controlar, y así intentar evitar que el incendio coja fuerza, virulencia, y que tengan que delimitar una zona tan grande que digamos: «Pues debemos quemar 20.000 hectáreas». Para evitarlo, es fundamental este mosaico, esta fragmentación.

Desde el punto de vista de la prevención de incendios, es más importante que la agricultura sea viva que no alquilar una brigada que limpie, que desbroce y que haga tareas forestales. Porque esta función ya la hace la agricultura. Y para que la agricultura sea viva, el campesino debe poderse ganar la vida a esta pequeña escala. Quien hace esta función son las pequeñas parcelas, los campos que conforman el mosaico agrario.

EB: Ahora que tanto se habla de los fuegos de última generación, es imprescindible que las tierras estén cultivadas y que, por lo tanto, detrás haya familias campesinas. Las paredes de los márgenes, las cabañas de vueltas, pero sobre todo las paredes de los márgenes, ayudan a definir estas pequeñas parcelas. Están hechas en lugares estratégicos.

MT: En el momento en el que se pasa a producir mucha cantidad de un solo producto, se necesitan grandes extensiones para obtener estas almendras, estos cereales o estas patatas. Esto hace que aquel modelo campesino tradicional, en el que una sola casa hacía un poco de todo y mucho de nada, desaparezca. Y aquí es cuando empiezan a molestar los márgenes de piedra seca, los almendros que estaban en un bancal o aquellos caminos estrechos, porque la maquinaria necesaria para las grandes producciones es poco compatible con estos elementos singulares del paisaje.

RC: La piedra es estructural y estructurante de nuestros territorios, y también de aquellos que, de algún modo, han sido más resilientes, pero, al mismo tiempo, son más pobres, más marginales, más abandonados, más alejados de los espacios más dinámicos económicamente. Y esto debemos entenderlo como un legado, como un patrimonio y como un valor en sí mismo, para ser conscientes de dónde venimos y que realmente la piedra explica mucho dónde estamos y lo que somos.

JV: Es una agricultura sobre piedra en la que esta piedra ha salido del mismo lugar donde ahora hay cultivos. Si estás en la zona central de El Priorat, donde hay pizarra, encontrarás márgenes de pizarra. Si te vas a la zona de más arriba de El Montsant, verás márgenes de caliza. Si te vas a otro sitio, hallarás márgenes de rocas rojas y greses. Los márgenes no están hechos siempre con el mismo tipo de piedra. Están hechos con la piedra que encuentras en el lugar. Además, la piedra cumple todos los parámetros de la sostenibilidad, la proximidad y la circularidad. No es un tema romántico, es una cuestión de utilidad práctica.

Para nosotros es fundamental la piedra seca por un motivo: como estamos hablando de lugares de mucha pendiente —nosotros los llamamos *costers*—, la necesitamos para evitar la erosión y para facilitar el acceso a ellos. Por tanto, la piedra seca forma parte intrínseca de este tipo de cultivos. Si no fuera por la piedra seca, habría escorrentía del agua, el suelo perdería materia orgánica en un lugar donde ya hay poca materia orgánica. Y, además de esto, nos favorece mucho la biodiversidad, porque dentro de estos márgenes viven insectos.

GC: En los caminos antiguos que vamos recuperando nos encontramos construcciones de piedra seca. Son mayoritariamente muros de piedra que lo que hacen es separar los campos de prados o de bosques, y señalar, marcar o delimitar el camino. Porque el camino es ese espacio público por el cual todo el mundo puede pasar; no es de nadie, es de todos.

Los muros de piedra seca permiten, por un lado, delimitar y, por el otro, reforzar los prados que hay adyacentes. Otra de las funciones que tienen los muros es la de nivelar, escalar el terreno pendiente que hallamos en la montaña. Así, estos muros de piedra seca se construyen para hacer recto el terreno y poderlo cultivar.

También tenemos los caminos empedrados, que servían para que, en un terreno fangoso o erosionado, el animal pudiera transitar mejor en él, y se evitaban accidentes, caídas o desperfectos.

RS: La piedra seca es un sistema constructivo tan bueno que tiene muchas adaptaciones. Puede trabajarse en el mundo rural y en la arquitectura tradicional, o puede incorporarse a la arquitectura contemporánea. Esto quiere decir que con piedra seca pueden hacerse cosas que no se han hecho hasta ahora, si la persona que lo hace tiene los conocimientos adecuados para hacerlo. Por ejemplo, muchas paredes de 4 o 5 metros que se

están haciendo de hormigón o de escollera podrían hacerse con piedra seca.

TG: Desde la práctica de construir el habitar, podríamos llamarla *arquitectura contemporánea* o *arquitectura popular*, o cualquier tipo de forma como habitamos nuestros territorios. Para habitar construimos fosos exteriores e interiores, topografías, espacios públicos, etcétera. En este contexto, cualquier referente puede ser aquel que de algún modo utilice las propiedades de la piedra seca.

RS: La técnica de la piedra seca es una técnica constructiva que, aplicada a la arquitectura contemporánea, es muy competitiva, tanto en el ámbito de la ejecución de la obra como económicamente. El problema es el tiempo: al ser una técnica lenta, hacen falta más profesionales para ejecutarla. El hecho de necesitar más profesionales quiere decir que antes tenemos que haber formado a gente, ya que ahora realmente somos unos pocos en Cataluña los que podemos hacer obras estructurales u obras grandes. Se requieren muchos conocimientos. Por lo tanto, debemos formar a gente que en pocos años estén preparados y que, en equipos de 5, 10 o 15 personas, puedan hacer obras grandes.

TG: Querer forrar una técnica constructiva contemporánea con un acabado de piedra seca es cartón piedra. No tiene ningún sentido destinar los recursos a hacer esto. Ahora bien, en un momento determinado podría haber una ley urbanística que dijera: tienes una topografía muy accidentada, cuando hagas cualquier hábitat tendrás que excavar, o la piedra que salga de esta excavación es la que conformará tu hábitat y allí se quedará, y no se enviará a un vertedero a 50 kilómetros. Entonces, con esa piedra puedes hacer una hoja de doble cara, que es estructural y acabada, y con un alma interior de hormigón de cal de 10 o 15 centímetros. Y así podrías construir un muro de 80 como cierre de ese hábitat, sea de 25 metros cuadrados, sea de 80 metros cuadrados, con sus relaciones con el exterior. Este sería un uso contemporáneo con la lógica que tiene la propia piedra como material, en el caso de aquí al Cap de Creus con la pizarra. El resto no tiene ningún sentido: es una nostalgia mal entendida, y una energía consumida para crear simplemente una imagen que es virtual.

RS: Durante años se han hecho muchos cursos, y el resultado era que no había más profesionales. Había cursos y formaciones, pero los profesionales éramos siempre los mismos. Desde que empezamos a hacer cursos regulados y certificados, ya hay gente que se ha incorporado al mercado laboral en cuestión de dos años. Por lo tanto, este sistema funciona, como se ha demostrado en los veinte años que llevamos haciéndolo en Francia. Lo único que hemos hecho es adaptarlo a nuestra forma de funcionar y a nuestro entorno, e intentar que cada año puedan incorporarse nuevos profesionales. Los otros cursos, más para entusiastas y amantes de la piedra seca, también deben existir, porque esto

también fomenta el conocimiento, que la gente se encuentre, que la gente hable de ello.

GC: La mayor ventaja que creemos que aportamos con el trabajo con voluntariado para recuperar caminos antiguos, muros de piedra seca o empedrados es la sensibilización que se transmite a la juventud, que entra en contacto con esta realidad, con este patrimonio, y se lleva consigo la importancia que tiene su recuperación.

RS: Después de 2018, de la declaración de la UNESCO, la Administración empezó a tener más dinero para hacer obra pública con piedra seca. Y se notó en todo el territorio. Cada vez había más trabajos que años atrás no estaban. También se detectó que cada vez había más cursos hechos por «maestros de márgenes que nadie sabía de dónde habían salido». Fue el momento de decir: es ahora o nunca que debemos crear una asociación de profesionales para hacer de guía, de referencia, para que la gente nos pueda pedir profesionalmente y técnicamente, como asesores, cómo tienen que hacerse las cosas.

TG: La piedra seca no se incluye en la formación de arquitectos y urbanistas en clave de asignatura. Y debería ser una forma de entender la historia, el sistema constructivo, etcétera. Puntualmente, se toca en alguna asignatura optativa de patrimonio. Pero creo que es fundamental entender la lógica de cómo nuestra especie ha utilizado los recursos de una forma óptima y, al mismo tiempo, con una técnica muy sencilla que responde a una sociedad de un momento que quizás en un futuro volvemos a acercarnos a ella. Creo que estaría bien empezar a hacer pedagogía de este sistema por lo que podría venir en un futuro.

EB: En La Segarra siempre hemos luchado mucho para defender el paisaje, porque somos conscientes de que en un futuro a lo mejor tendremos que vivir de él. Porque el campesinado está desapareciendo a marchas forzadas, y porque cada vez es más complicado encontrar a gente joven y relevo generacional a las familias de campesinos. Por lo tanto, el paisaje para nosotros es muy importante.

TG: Si tuviéramos que ordenar este territorio (que ya lo tenemos ordenado a partir de los recursos básicos, como es la topografía, el agua y la accesibilidad), y quisiéramos hacerlo habitable con nuevos hábitats, estos hábitats tendrían que entender la topografía preexistente, esas reglas del juego preexistentes, y adaptarse a ellas. Y no imponer un modelo de urbanización que viene de la ciudad y que de algún modo arrasaría e impondría —y muchas veces está imponiéndose— sin sentido.

RC: Hay que dar segundas oportunidades a nuestros territorios. Hay que reciclar algunas de las prácticas que han sido milenarias y que nos explican cuál es la forma resiliente de habitar. Y todo esto es necesario también reinterpretarlo y activarlo desde las prácticas más contemporáneas, donde la cultura, el arte, la arquitectura, la fotografía y el activismo tienen muchas cosas que decir.

Esos espacios a los que se les has puesto la etiqueta de marginales, periféricos o abandonados tienen el potencial de poder volver a ser centro, de dejar la periferia. En este sentido, pienso que el arte, que siempre es una punta de lanza, vinculado a la reflexión del espacio, puede ayudarnos a recuperar estos elementos históricos que pueden ser muy modernos aún hoy en día. Por otro lado, el arte nos permite divulgar unas ruralidades y unas realidades que han sido, como si dijéramos, olvidadas, puestas en un cajón para «de esto, no volveremos a hablar.»

MT: Recuperaremos el campo, recuperaremos la piedra seca, recuperaremos las variedades, si hay personas que puedan vivir dignamente haciendo de campesinas, y esto pasa por pensar qué comemos y qué hay detrás de lo que comemos, y qué políticas agrarias públicas impulsamos.

DRY STONE:
A LIVING HERITAGE

As I began writing this short contribution for the catalogue of the exhibition «Two Stones: Persistent Landscapes», the electricity went out. A total blackout. After a while, my laptop battery also died. I put the computer aside, thinking it would be a brief interruption, and decided to make myself a cup of tea while I waited. But I hadn't realised the stove wouldn't work either, or the kettle or any other appliance that needed electricity. Even my phone went quiet, and I found myself entirely cut off. «Without electricity», I thought, «and despite all our technology and the comforts of modern life, everything comes to a standstill.»

«*Two Stones: Persistent Landscapes*» opened at *Palau Robert* long before I was part of the Catalan Government. As Director-General for Outreach, I cannot claim credit for its conception or execution, yet I am naturally delighted by its success and its long touring itinerary.

Dry-stone walling, like many elements rooted in the past and in popular culture, is a clear example of pre-industrial technology. Time and again it has been dismissed as obsolete, disregarded and abandoned, and yet it has endured. Its survival is such that, thanks to the dedication of a few individuals and various institutions, it was recognised by UNESCO as an Intangible Cultural Heritage of Humanity on 28 November 2018.

The exhibition press dossier at the time emphasised that, «Dry-stone walling is not only one of the most distinctive features of our landscapes and an extraordinary heritage legacy, but above all it is a genuine source of inspiration and a remarkable repository of the values that can guide us in addressing the challenges of today's world. The technique of dry-stone construction exemplifies sustainability, offering multiple present and future applications that are viable and compatible with the fight against climate change.»

I was thinking about all of this while I waited, in vain, for the electricity to come back on. Thanks to dry-stone techniques, it is possible to design and build countless structures without mortar, electricity, fuel, or often even heavy transport of materials: agricultural buildings, storage sheds, huts, urban works, boundary walls, roads, and countless other constructions. At a time of widespread concern and alarm over global warming, overloaded power grids, and severe air pollution, here is a technique that optimises resources, leaves no waste, and relies solely on human skill and determination to work. And, apart from the effort involved, it costs nothing.

At *Palau Robert* in Barcelona, we also opened another thought-provoking exhibition, this one on transhumance, titled «Transhumance: Paths That Leave a Trace». This one, too, invited reflection on the importance of traditional crafts and age-old techniques, on the lessons the rural world continues to offer, and on how much of what we have learned over the centuries we risk forgetting.

After Barcelona, «Two Stones: Persistent Landscapes» travelled to Tortosa, and then to L'Espluga de Francolí. May its journey continue! And may we continue to celebrate dry-stone walling, recovering the skills, tools, and techniques of the past to solve present challenges, not merely for when the power goes out, though that is a bonus, but to enrich our knowledge and enjoy our heritage to its fullest.

Elisabet Valls Remolí
Director-General for Outreach,
Government of Catalonia

—

A MODERN HERITAGE

Like the roots of trees, thousands of hectares of dry-stone terraces structure vast regions of the Catalan landscape. The quiet modesty of these stone veins stubbornly recalls the lives of generations of farmers who once used every last part of the land in valleys and mountains for cultivation: in the Penedès, the Conca de Barberà, the Empordà, or along the banks of the Ebro river. They speak of a daily, arduous dialogue with the ecosystem, a way of life still largely unknown to urban Catalonia, in which nature was a total resource: cultivated, hunted, gathered, grazed, felled, or turned into charcoal. As a young girl, wandering through these landscapes, I marvelled at the terraces that, in an age of supermarket shelves laden with food, seem almost heroic in their perseverance; at the walls built on the edge of ravines to harvest the almonds from just four trees, now swallowed by forest; at the distant huts that tell of labourers who lived there for weeks with nothing but the bare essentials while working the olive harvest. But one day, that same skill and energy that once domesticated the landscape was left behind, out of necessity or opportunity, to fuel the growth of Catalonia's great cities. Since then, dry stone has seemed to fade into the undergrowth, the collapsing wall by a country path, the silent fields where human voices grow rare.

The exhibition «Two Stones: Persistent Landscapes», inaugurated in the winter of 2023, was produced by the Directorate-General for Outreach and curated by the Landscape Observatory at *Palau Robert*. It was the first major exhibition organised by the Government of Catalonia devoted to dry-stone art, a heritage recognised by UNESCO on 28 November 2018 as part of the Mediterranean-wide listing of Intangible Cultural Heritage of Humanity. The project was born of a desire to make this national heritage known and valued, to reclaim an element of identity too often overshadowed by the internal and widespread narrative of decline that burdens rural life, at a time when the cultural, economic, and social gap between city and countryside continues to widen. Many of the areas where

dry stone remains most visible are also those most affected by depopulation, where the loss of population has left the land unmanaged, creating not just local, but national challenges: the growing risk of wildfires, and, as seen during the covid pandemic, the fragility of food supply chains. The landscape was chosen as the guiding thread, a narrative container of an exhibition that, even during production, attracted the enthusiasm of volunteers and enthusiasts across the country. Many of the featured regions were deliberately from the inland areas: those vast spaces beyond the tourist gaze and governmental spotlight, where rural depopulation is most deeply felt.

Far from pessimism, the exhibition resists the temptation to dwell on fallen huts or romanticise the ruins. Instead, it reflects on the evolution, the present, and the future of agricultural life, through diverse, critical, and active voices. It offers a renewed perspective on dry stone and the rural world that sustains it, not only highlighting its historical importance but also revealing its undeniable modernity and potential for new economic uses. Dry-stone structures are valuable for tourism, creating new professional opportunities, serving as tools for environmental management, and providing habitat for animals, lichens, and plants. Endlessly recyclable, dry stone is also a sustainable material for creative architects and stonemasons alike. The exhibition offers a glimpse of this vast national wealth. With great success, it has already been seen by thousands of people in Barcelona and across Catalonia, with touring agreements and parallel activities ensuring it reaches the very places where dry stone is part of daily life. Where it is so familiar that perhaps we sometimes forget it stands alongside our wineries and cathedrals as a monumental legacy in its own right. Walls, huts, sheepfolds, wine presses, kilns, wells, and stairways, they all tell us who we were, who we are, and how this heritage might help us shape a more balanced and humane present.

Eva Pomares
Former Director-General for Outreach,
Government of Catalonia

—

DRY STONE LANDSCAPES,
PERSISTENT LANDSCAPES

When Eva Pomares, Director-General for Outreach at the Department of the Presidency, proposed to the Catalan Landscape Observatory in early 2023 that we curate this exhibition, we immediately recognised a unique opportunity: to create a show that explored Catalonia's landscapes through the world of dry-stone walling. Presenting it in such an emblematic and widely visited building as *Palau Robert* was, without question, an extraordinary opportunity to fulfil one of the Observatory's core missions: raising public awareness of the value of

Catalonia's landscapes. The initiative also had the full support of the Department of Culture.

Catalonia is truly a land of landscapes. The 134 landscapes catalogued in the official registers show the remarkable diversity, and in many of them, dry-stone walling plays a central role. Countless landscapes have been shaped by this millennia-old technique: walls, huts, shelters, cisterns, and many other structures all contribute to this rich mosaic. Beyond Catalonia, both to the north and to the south, dry stone continues to shape the landscape. Indeed, it can be found across the entire Mediterranean, and ultimately, much of the world. This is no coincidence: dry-stone walling is an ancient, universal technique, recognised by UNESCO, which in 2018 inscribed it in the Representative List of the Intangible Cultural Heritage of Humanity for the countless landscapes it has created, along with the material and immaterial values it embodies. So much has been made with so little: just stone and wisdom!

But the exhibition also seeks to show a harsher reality: many of these landscapes have faded due to the massive depopulation of the 1960s and 1970s. This exodus led to the abandonment of agricultural activity, the ageing of communities, a lack of generational renewal, and the exponential growth of forests, with the associated risks of fires, the loss of material and immaterial heritage, and the disappearance of the mosaic landscapes we now so keenly miss when confronted with major wildfires.

All too often, we risk seeing these landscapes as relics of the past, preserving them more for nostalgia than relevance. We wanted to avoid this approach: we aimed to present dry stone and the landscapes it shapes as living realities that are useful and fully contemporary. The assertion of their relevance and persistence (hence the subtitle of the exhibition: *Persistent Landscapes*) is the central message of the show. To this end, we highlighted new practices demonstrating that this technique remains current and necessary: in contemporary architecture, in the layout of the land, and in diverse agricultural practices cultivating vineyards, olive trees, almonds, hazelnuts, fruit trees, vegetables, and cereals.

It is inspiring to see how interest in this ancestral art grows day by day. Schools for stonemasons are reviving the craft and adapting it to modern needs, there are citizen initiatives advocating for this heritage, and scientific and artistic projects are breathing new life into it. We wanted visitors to leave with this idea: dry stone is not merely a building technique, but a way of seeing the world—one that combines simplicity with collective intelligence. At the same time, it stands as an exceptional witness to values that are more vital than ever in meeting today's challenges: recycling, reuse, resilience, proximity, humility, cooperation, frugality, and many others we can ill afford to forget.

We are grateful to everyone who made this collaborative exhibition possible, starting with

the Palau Robert team, especially Eva Pomares, Abigail Martínez, Santi Rifà, and Joaquina Torrero, for believing in the Observatory from the very beginning and committing wholeheartedly to bringing Catalonia's dry-stone landscapes to the heart of Barcelona for over five months... and, since then, to Tortosa and L'Espluga de Francolí, aware that making these landscapes visible is equally essential in both urban spaces and the rural areas where this technique shapes the landscapes that are increasingly valued by all.

We also wish to thank Jordi Queralt, museographer, and Sergi Opisso, designer, who served as co-curators; the Cartographic and Geological Institute of Catalonia (ICGC) for its support and collaboration; and all the other individuals and organisations who contributed photographs, materials, or agreed to be interviewed. It was also a privilege to benefit from the sensitive perspectives of filmmaker Mercedes Álvarez and artist Sara Boldú, who created site-specific works for the exhibition.

This catalogue and exhibition invite us to look at dry stone with fresh eyes: not as a vestige of the past, but as a lesson for the present and the future, recognising its evolving values and demonstrating that this ancient technique is more alive than ever.

Pere Sala, Jordi Grau, Joan Nogué and Joan Reguant
Curators

—

WAYS OF SEEING

Persistent Landscapes is a manifesto—an assertion in favour of diverse landscapes, of landscapes built gradually, celebrating tradition and a hands-on craft passed down through generations, using what is at hand: the stones and the hands, looking, deciding and creating. It is an ancestral way of shaping the land, in sharp contrast to the accelerated pace of contemporary life.

At Queralt Suau Studio, we developed the exhibition's narrative. Through dialogue with the curatorial team, we immersed ourselves in this dense landscape, sought to understand it, organise it, and bring it into the public sphere. It was a rewarding task, deeply aligned with our approach to work, blending passion with profession.

This philosophy permeates the exhibition, a constant exercise in conveying complex ideas that are easy to express verbally but not immediately obvious in an exhibition context. A prime example is the treatment of landscapes: seven very different landscapes united by dry stone. The character of each landscape, shaped by the interplay of natural and human forces, is revealed through fragments that visitors piece together visually, allowing them to understand the essence of each place. Beyond the specific details of the different parts, the museography creates a journey of constantly shifting scale.

The mosaic of landscapes opens the exhibition, revealing the diversity and complexity of Catalonia's rural and urban land and offering a distant perspective in which dry stone quietly asserts its presence.

From there, we descend in scale to explore seven landscapes in detail, presenting their complexity and inviting recognition of shapes and sites—what is familiar and what distinguishes them. These landscapes function as contour lines with expanded content (maps, diagrams, photographs, literature, artworks) that characterise each setting. As visitors move through these landscapes, the floor changes beneath their feet, leaves crunch, and there is a growing sense of being in the countryside. A cinematic piece by Mercedes Álvarez immerses us in the Priorat landscapes, letting us feel both nature and the stonemason's hand. This piece marks a new shift in scale, where a large slate unfolds the key concepts of dry-stone construction: from Origin to Diversity and Continuity. This constructive gesture reveals knowledge transmitted over time, shaping and connecting us to the land.

The narrative goes beyond materiality; it incorporates voices and stories about life, culture, and intimate relationships with the landscape. This chorus of perspectives humanises the experience and speaks of the landscape Today.

Finally, visitors are invited to observe the stone up close: every crack, every texture reveals an entire universe. Within each fragment lies an entire landscape. In an almost fractal logic, stone becomes matter and object, land and scenery. The exhibition encourages constant shifts in perspective, discovering the world within each fragment of nature.

The epilogue of the exhibition is a simple pile of stones. A simple image full of meaning: matter in its purest form yet brimming with potential. From it, walls, huts, and imagined landscapes can be created. It is an open ending that returns to the visitor the capacity to imagine and to dream. It is a metaphor for the collective, and for what awaits hands and eyes to be transformed into the future.

Queralt Suau
Museographer

TWO STONES.
PERSISTENT LANDSCAPES

Most of Catalonia's rural landscapes are made up of dry stone. And, if we leave Catalonia and go into the rest of the Catalan-speaking territories, we will once again find many other landscapes outlined by dry stone. That is because, in fact, the entire Mediterranean is full of dry stone... as is ultimately much of the planet. This is because dry stone is an age-old and universal technique used to build thousands and thousands of kilometres of walls and anonymous constructions, of very varied type, dimension and use, which emerge right and left, some very well preserved and others in a rather precarious state. Today, dry stone walling not only represents one of the most characteristic features of our landscapes and an extraordinary cultural heritage, but it is also and above all a veritable source of inspiration and an exceptional embodiment of the values that we must draw upon in facing the challenges of today's world. Thus, this exhibition aims both to show the richness and diversity of the landscapes formed by dry stone and, above all, to vindicate its validity and persistence.

—

THE LANDSCAPES

Catalonia is a country of landscapes. In fact, one of the most significant features is the extraordinary diversity of its landscapes. A rugged orography, a myriad of microclimates and millennia of human intervention in the physical environment make Catalonia one of the most diverse countries in Europe, and this is evident in the 134 landscapes it comprises, as can be seen in the landscape catalogues drawn up by the Landscape Observatory of Catalonia.

The following landscapes are just a small sample: Altiplà de la Terra Alta; Solana del Baridà; Garrigues Baixes i Vall del Corb; Plana del Baix Ebre – Montsià; Plana de l'Alt Camp; Cap de Creus; and Sant Llorenç del Munt i l'Obac - El Cairat. In all of them, dry stone has a remarkable, often overwhelming presence, as is the case in almost all the other landscapes. We have a lot of landscapes made of dry stone, where a fascinating wealth of architecture (walls, huts, cabins and many other constructions) shapes and conditions this landscape diversity.

And, if we leave Catalonia and go into the rest of the Catalan-speaking territories, we will once again find many other landscapes full of dry stone. That is because, in fact, the entire Mediterranean is full of dry stone... as is ultimately much of the planet: hence the universal value of a construction system that has endowed countless landscapes with productive, historical, ecological, symbolic and aesthetic values; in short, material and immaterial values.

01 ALTIPLÀ DE LA TERRA ALTA

A landscape of vineyards and olive and almond trees, a privileged exponent of the Mediterranean trilogy, slightly undulating and gentle, with a beautiful visual harmony interrupted by a dense network of high-voltage power lines and new devices that generate electricity. Modernist cellars testify to the richness of an old (and beautiful) agricultural landscape covered with limestone in the form of walls and vaulted huts. This is the same stone that lived through and bore witness to the Battle of the Ebro, still remembered in the form of trenches and bombed sites. Authentic «vine rivers» run along the valley floor, sheltered from the mistral wind from above, known as the *mestral*, *cerç* or *serè* in Catalan.

P 29. Landscape evolution between 1945 and 2022. This landscape features vineyards running along the valley floor of the Vall Major and the Trufes ravine, from Batea and continuing into the Matarranya, forming what can be called rivers of vines. Despite decreasing in extension over the past seventy years, these rivers of vines continue to evolve, and are still maintained.

P31. Agricultural mosaic and wind turbines on the Altiplà de la Terra Alta. This landscape is defined by the traditional Mediterranean trinity composed of vineyards, olive groves, and almond trees. This agricultural combination favours high biodiversity, is remarkable for its seasonal chromatic changes, and is a historic agricultural landscape with significant displays of dry-stone rural architecture (terraced walls, stone huts, etc.). In the first decade of the 21st century, numerous wind farms were installed in this landscape, despite opposition from part of the population.

P 32. Gandesa Cooperative Winery. Terra Alta is home to many wineries. Among the architectural highlights are the Modernist cooperative wineries, notably the Gandesa Winery, designed by César Martinell, a disciple of Gaudí.

P 33. Ruins of Poble Vell de Corbera d'Ebre. Corbera d'Ebre was one of the villages most severely affected by the bombing during the Civil War in late July 1938. The ruins of Poble Vell (Old Village) are now one of the most symbolic sites of the Battle of the Ebro. The 115 days of the Battle of the Ebro (from 25 July to 16 November 1938), together with the subsequent repression of the Franco dictatorship, caused a dramatic population decline in the villages and the progressive abandonment of cultivated lands.

P35. Panoramic view of Gandesa (Terra Alta). Drawing of the military strategy of the Italian combat force that supported the Nationalist side during the Civil War. The drawing identifies the main peaks, hills, villages, roads, and other elements that help interpret the landscape of the Altiplà de la Terra Alta.

02 SOLANA DEL BARIDÀ

A landscape of frontiers between states full of legends and sprinkled with peaks, ridges, plateaus, lakes, ponds, small perched villages and deep valleys through which streams flow, skirting the granite and mountain pine forests to feed the River Segre. Harmonious traditional dry stone architecture in granite or slate still stands as a witness to an agricultural and livestock farming landscape that was hegemonic for centuries and that today new shepherds and cheese or meat producers strive to maintain, while it is enjoyed by lovers of hiking and mountain tourism. A dry stone that even concealed Spanish Civil War shelters: this is a strategy of concealment and integration into the landscape *before the concept existed*.

P 38. Tossal Bovinar and Tossa Plana De Lles seen from Lles de Cerdanya. This landscape hosts some of the most emblematic peaks and scenic backdrops surrounding la Cerdanya.

P 39. Livestock farming and second homes. The counties of Alt Urgell and la Cerdanya are notable for having a significant presence of, predominantly extensive, livestock farming, compared to the rest of Catalonia. Similarly, the attraction of snow tourism means that the proportion of second homes in these counties is much higher than in Catalonia as a whole.

P 41. Old vineyards at Pont de Bar structured in terraces. Historically, a significant portion of the slopes were terraced with dry-stone walls where various crops were grown, including vineyards.

P42. SOLS034 Monolith. A monolith is a vertical section of a soil profile that is conserved and preserved in its natural condition. The SOLS034 monolith corresponds to one of the soil types found in the Solana del Baridà (Sunny slope of Baridà). It is formed by slates, which are the base material for the dry-stone constructions present in this landscape, along with granite. The monolith collection of the Cartographic and Geological Institute of Catalonia (ICGC) consists of a representative sample of the variety of soils in the Catalan Pyrenees and Pre-Pyrenees. The monolith collection displayed at the Pyrenean Soil Interpretation Centre (CISP) in Tremp as of December 2023 contains 42 specimens.

Monolith extracted from Collada de la Bòfia (Bagà). This is a shallow soil with good drainage, rich in organic matter, giving rise to thick horizons of organic matter with slow decomposition (Oi, Oe), followed by an accumulation horizon of organic matter (A). The profile shows a small gravelly section of weathered rock with minimal soil matrix, and roots penetrating the rocky material.

The shallow depth of this soil limits agricultural uses. Its pastoral use contributes to the landscape and natural maintenance of the area.

From a geological perspective, these are mudstones, slates, sandstones, and conglomerates from the Carboniferous period.

P 44. Entrance to la Roca de la Mel bunker with stone covering. The design of bunkers always attempts to integrate them into the landscape of each location so they go unnoticed. In this case, the stone used to build the walls and other dry-stone constructions was also useful for covering some bunkers of the Pyrenean defensive organisation or P-line, built during the Franco regime.

P 45. Traditional enclosed field (closa) in la Cerdanya viewed from Isòvol hill. This traditional enclosed field is the most characteristic feature of the agricultural landscape of la Cerdanya plain and adjacent valleys. Its layout, in the form of an orthogonal grid structured by various roads, channels, tree lines, and plots, has its origins in Roman times.

P 49. Border crossings. The numerous border crossings with Andorra and the stories of smuggling or escape and refuge routes during the military conflicts of the mid-20th century are also part of the collective imagination.

P 50. Recreation of a working wolf trap. Wolf traps, dry-stone constructions for catching wolves that threatened flocks, were present throughout the Pyrenean landscape.

—

03 GARRIGUES BAIXES I LA VALL DEL CORB

Small valleys and discreet elongated hills are home to small villages on their slopes, with bell towers or towers at the top, fields of flowering almond trees, Aleppo pine groves, kermes oak scrub and rosemary bushes. Together they offer a veritable tapestry of colours, smells and textures. The population – not the settlement – may be small, but the landscape has never been without a human presence, not since those first settlers left us their legacy in the rock art immortalised in some of the rock shelters. The AP-2 motorway and the high-speed train line cut through the landscape. The dry stone terraces, some with vaulted huts (most dating from the 19th century) and many with prominent walls, still support olive trees, vineyards, un-irrigated cereal crops and sometimes also the odd farm. The monastery of Vallbona de les Monges is the main attraction in these parts and forms part of the famous Cistercian Route.

P 54. Evolution of the population. While the population of the Ponent region and Catalonia has been growing over recent centuries, the county of Garrigues has maintained a more or less stable population, with a downward trend over the past fifty years. This pattern is replicated in many of Catalonia's rural counties.

P 55. Map of aesthetic values from the landscape catalogue of the lands of Lleida. The Catalogue identifies this landscape structured by a succession of elongated valleys and hills that combine agricultural lands of almond trees, olive groves, and vineyards with Aleppo pine forests,

holm oak thickets, and rosemary scrubland. Villages are arranged on the hillsides. The Corb and Femosa river valleys are the most distinctive.

P56. Rock art from Balma dels Punts. This landscape features caves containing paintings of Mediterranean rock art, declared a World Heritage Site by UNESCO. The Balma dels Punts shelter, located in the municipality of l'Albi, preserves examples of Levantine and schematic art in red pigment. Among the Levantine motifs that dominate the entire scene through punctiform groupings, the figure on the left stands out: a stag 32 centimetres long. At the top, there is also a notable 17.5-centimetre quadruped belonging to schematic art.

P 57. L'olivera Cooperative. In 1974, Vallbona de les Monges became home to L'Olivera, a cooperative initiative embodying European social farming principles through the cultivation of vines and olive trees and the production of organic wines and oils. As the cooperative states: «L'Olivera is a project that aims to be collective and inclusive, made of many hands and many voices, like stones of different sizes building a dry-stone wall. A human landscape that fits together irregular stones, different people, to build a solid project, stone by stone, person by person. An organic construction, a choral work with a shared objective: to work the land while guided by our own values, those given to us by our immediate surroundings, committed to widening the margins from which we reinvent the world we dream of.»

P 58. Cistercian Route. Vallbona de les Monges is a small village that originated in a monastery of the Cistercian order, which became the most important female abbey in the Crown of Aragon. Today, the monastery is part of the renowned Cistercian Route. This route runs through the counties of Alt Camp, Conca de Barberà, and Urgell via the GR-175 hiking trail, linking the Cistercian monasteries of Santes Creus, Poblet, and Vallbona de les Monges.

P 59. Crops along the valley floor. The combination of crops following the valley floor and terraced slopes, often with dry-stone walls, is one of the main characteristics of the Lower Garrigues and Corb Valley landscape. The stone walls don't align with the upper level of the terraces but rather project above them, functioning as small dams that retain and ensure better use of the water and the solid nutrients it carries. The Garrigues landscape is also notable for the abundance of quarries, and there have been many master stonemasons throughout history, though virtually none remain today.

P 60. Almond tree crops and vaulted huts in Les Garrigues. The vaulted huts, predominantly from the 19th century, are dry-stone constructions whose main purpose was to shelter animals from the elements. They continued to be used until the 1960s for the same function. It is estimated that there are approximately 1,300 vaulted huts in les Garrigues.

04 PLANA DEL BAIX EBRE - MONTSIÀ

A landscape of olive oil *par excellence*, occupying a plain overflowing with ancient olive trees – some of which are thousands of years old, vines, cereal crops and vegetable gardens, with many citrus trees and dotted with carob trees on the edges of the farms, interrupted only by a large number of lively ravines that flow down from the headwaters of Els Ports, visible from all over the area. The renovated Xerta-Sénia canal crosses the plain from north to south in order to improve its productivity. Farmhouses, cottages and a dense network of cattle tracks (*lligallos*) and dry stone structures that still have a high productive value give this authentic sea of olive trees a strong identity.

P 65. Water and road network. This landscape features numerous ravines, most of which have their headwaters in Els Ports and drain, directly or indirectly, into the Ebro River, crossing the entire plain. The Xerta-Sénia canal, built in the 20th century, lies perpendicular to the direction of the ravines. This canal was designed to carry water to Castellón but it was never used, though it is currently undergoing restoration and expansion. This water network combines with the linear paths of communication networks, most of which are narrow roads built at plain level with very simple junctions between them.

P 65. The Galera Ravine with the mosaic of nearby olive and citrus crops. Dry-stone walls serve as dividers between two properties.

P 67. Types of dry-stone constructions (valones and trones) to protect olive trees. In 2021, the Food and Agriculture Organisation of the United Nations (FAO) recognised dry-stone constructions (valones and trones) as one of the Globally Important Agricultural Heritage Systems (GIAHS).

P 71. Olive and carob trees. Olive cultivation is a cultural landmark for the local population and for the people of the Terres de l'Ebre region in general. The most extensive and well-preserved area of olive groves is on the Galera plain, stretching from la Sénia to la Serra de Godall, along the slopes of Els Ports and north to Els Reguers, near Tortosa. The carob tree also has structural and visual importance: although it is a secondary species within the olive groves, it stands out distinctly due to its contrasting colours—the leaves are dark green and shiny on top and paler underneath—and because it occasionally interrupts the orderly rows of olive trees, serving primarily to mark property boundaries.

—

05 PLANA DE L'ALT CAMP

A plain with one of the largest concentrations of dry stone huts in Catalonia, surrounded by Mediterranean mountains such as the Miramar mountain range, furrowed by vineyards and almond, hazel and olive trees. Throughout the

year, they make up an authentic symphony of colours, smells and textures that have inspired photographers, writers and painters throughout the ages. The bell tower of Valls has a strong symbolism and can be seen from all over. Irrigation systems, mills, wells, ponds and fountains reveal a clever use of water throughout history, often interrupted by a few industrial areas that dot the plain.

P 74. The Capona Route. The Capona Route, located in the municipality of El Pla de Santa Maria, was created in 2003. It is one of the first itineraries in Catalonia designed specifically to discover the diversity of dry-stone constructions. The Cossiol del Soleta stands out among these constructions. It was designed to collect rainwater and is characterised by having a central column from which four arches emerge in the shape of a palm tree.

The route is complemented by an educational booklet aimed at schools that includes thirteen stops at different elements along the itinerary.

P 78. Valls, viewed with the emblematic serra de Miramar as a backdrop. The city of Valls concentrates a large part of the inhabitants and industrial activity of the Plana de l'Alt Camp.

P 79. Life cycle of phylloxera, 1880. Phylloxera is a parasite of vines native to North America that causes the vines to die. From the mid-19th century onwards, it spread throughout Europe and destroyed many vineyards in Catalonia, triggering a serious social and economic crisis and significant rural exodus.

P 80. General view of valls during the second half of the 20th century. The bell tower of Valls, the tallest of all parish churches in Catalonia, is one of the main visual landmarks of the Plana de l'Alt Camp and an excellent lookout point to observe the landscape of the entire Camp de Tarragona.

P 81. Church of the Sacred Heart in vistabella, by Josep M. Jujol. Jujol was inspired by the finishes on the dry-stone walls of the agricultural landscape of the Alt Camp Plain and used the same stone and technique to crown the edges of the church.

—

06 CAP DE CREUS

The intense blue of an ever-present sea combined with an unforgiving north wind and an ancestral, bare, grey and black stone form an enigmatic landscape that never leaves you unmoved. Its magnetism stirred the sensibility of universal artists who knew how to capture the magic of a telluric landscape chiselled by anonymous stonemasons since megalithic times and which emerges with complete clarity after recurrent forest fires. It is a border territory that has seen exiles pass from south to north, and from north to south; smugglers and migrants of all kinds too. In short, a land of passage and, for this very reason, an excellent metaphor for a complex and heterogeneous contemporaneity.

P 85. Passages Memorial. A memorial that Dani Karavan created between 1990 and 1994 in Portbou in homage to the philosopher Walter Benjamin on the 50th anniversary of his death. It is located next to the distinctive cemetery of Portbou, where the philosopher's grave can be found. The work combines a host of material and immaterial elements of great landscape relevance to the area, including the Tramuntana wind, the sky, the stones, Cap de Cervera, the border, the train, the olive trees of the coastal path (a tree that Karavan repeatedly uses as a sign of human resistance and reconciliation), and the cypresses of the cemetery.

P 87. Map of dry-stone terraces in the municipality of Cadaqués. Discover the layout of its landscape structure and thus reveal the true form of a human geography.

P 87. The landscape of Cap De Creus. The Cap de Creus landscape is a contrast between urbanised slopes, vineyard terraces and forested areas that conceal the dry-stone walls where crops were once cultivated. The grey and black colours of the rock outcrops have a texture and chromatism that contrast with the blue of the sea.

P 88. Antoni Pitxot. Stones were a great source of inspiration for the work of Antoni Pitxot, who used them to construct all kinds of figures.

P 91. Dry-stone terraces and channels to drain rainwater. There are many varied dry-stone constructions at Cap de Creus, from paths and drove roads to irrigation channels, including terraces, stone piles, boundary markers and huts. Along some natural watercourses, such as those in the photograph, dry-stone walls were erected to channel the water during heavy rainfall. Flat stones were placed on the steepest slopes to pave paths and drove roads. Piles of stones with a cylindrical base were also often used to form a small tower marking the boundaries of properties.

P 92. Cervera from the road leading to Coll dels Belitres, March 1939. Dry-stone was a silent witness to the Republican exile during the Civil War.

P 93. Cap de Creus fire of 2021. Between 16 and 18 July 2021, flames burnt 415 hectares between Port de la Selva and Llançà, 402 hectares of which formed part of the Cap de Creus Natural Park. The fire exposed a large part of the old dry-stone terraces that climbed up the mountains and which formerly served for planting vines and olive trees. In 1860, vineyard terraces reached up to the mountaintops and every remote corner was used for planting vines, until phylloxera left them abandoned from 1879 onwards. This was the landscape that inspired Josep Maria de Sagarra to write the well-known poem «Vinyes verdes vora el mar» («Green Vines by the Sea»).

07 SANT LLORENÇ DEL MUNT I L'OBAC – EL CAIRAT

A land of red conglomerates, with escarpments crowned by plains or rock plateaus and cliffs with often cloudy spires that stir the imagination of those who contemplate them, and which have inspired fantastic stories and legends. Channels, ravines, caves and grottoes furrow the mountains that open out onto a plain of the El Bages region, dotted with farmhouses and still cultivated. Mura, Talamanca and Rocafort preside over this geological spectacle of international fame. From the 18th century onwards, the cultivation of vines left its mark, carving all the slopes with dry stone. Today converted into woods and picturesque huts at the foot of the Flequer valley vineyards, they've been revived as sites of historical, aesthetic and productive value.

P 96. Dry-stone vats. In the valleys of Montcau, in the municipalities of Talamanca, Mura, El Pont de Vilomara and Rocafort, there are over a hundred dry-stone vats. The groupings in the Flequer valley are the most notable. The mountainous characteristics made it necessary to construct terraces and place vats at the foot of the vineyard to store must and grapes. This saved the farmer the arduous, slow and expensive job of transporting the grapes along mountain paths to the farmhouse. The vats are generally cylindrical deposits, built with stone and lime mortar, lined inside with glazed tiles or bricks, and with a false dome of flat stones. Farmers built them taking advantage of the slope of the land, so that the grapes could be unloaded from above and trodden on a wooden grate to make them descend through a hole in the stone that acted as a tap inside the hut. In 2018, thirteen groups of vats were declared Assets of National Cultural Interest by the Government of Catalonia.

P 96. Vats and huts after the fire at el Pont de Vilomara and Rocafort in 2022. The fire, which burnt more than 1,700 hectares, revealed a large quantity of walls, vats and dry-stone huts that were situated in forested areas which had formerly been cultivated.

P 98. Grape varieties of certificate of Origin Pla de Bages. Among the grape varieties cultivated, the picapoll variety, native to this area, is the most representative.

P 100. Evolution of Talamanca and its surroundings. Comparing images from various years, we see that the agricultural terraces have been abandoned and are now occupied by forests, and there is now a more dispersed urban growth to the west of the village.

P 101. Climbing route of Morral del Drac. Needles and rounded rock formations are frequent in this landscape and the sport of rock climbing is common. Some of these formations gave rise to numerous legends that were crystallised in poetic works during the Renaissance, such as the myth of the dragon that the Saracens supposedly left near

Morral del Drac and which was finally wounded by Count Guifré. The needles and rounded formations form part of the Natural Park of Sant Llorenç del Munt and l'Obac, one of the oldest protected natural areas in Catalonia, and of the UNESCO Global Geopark of Central Catalonia.

P 102. Panoramic view of terrassa with the Natural Park of Sant Llorenç del Munt and l'Obac in the background. The proximity of a large city like Terrassa has had an impact on this landscape, increasing the flow of visitors who carry out leisure activities and contributing to the growth of surrounding housing developments. The conglomerate reliefs of Sant Llorenç del Munt are visual landmarks for the inhabitants of both Terrassa and Sabadell.

P 103. The bandit Perot Rocaguinarda. This predominantly forested landscape was the territory of bandits such as Perot Rocaguinarda, leader of the nyerros and immortalised by Cervantes in Don Quixote.

THE STONES

Dry stone walling is an ancient and universal technique of carefully stacking stones together using traditional methods, without any binding materials, making it possible to erect different structures. Thousands and thousands of constructions, with a wide variety of types, sizes and uses, make up a large part of the Catalan rural landscape. Although some of these constructions were built by expert hands, the majority were built by the rural inhabitants themselves, always starting with the wall, the basic element that modulates the entire landscape and forms the basis for building more complex structures. With immeasurable effort, exhaustive knowledge of each site and great perseverance, lands initially stony and barren were converted into crops, meadows and pastureland.

Today, dry stone walling not only represents one of the most characteristic features of our landscapes and an extraordinary cultural heritage, but it is also and above all a veritable source of inspiration and an exceptional testimony to the values that will serve us so well in facing the challenges of today's world: recycling, reuse, resilience, proximity, humility, cooperation, savings... and so many other areas that we need to make progress in.

Perhaps that is why it is so encouraging to see society's growing interest in this ancient technique and the resulting landscapes. The fact that UNESCO has declared it Intangible Cultural Heritage of Humanity alone solidifies its importance. However, citizen, academic and scientific initiatives calling for this art's recovery and recognition are also springing up left, right and centre, along with new areas for professional training, such as schools for dry stone wall builders.

—

THE PATIENCE OF HANDS

Elías Canetti said, in praise of the patience of hands: «The true greatness of hands lies in their patience. The calm and measured processes of hands have created the world in which we long to live... they represent the rhythmic labour of many, of which nothing remains but this indestructible monument.»

To observe the landscape of the Priorat while filming it was to feel how, through generation after generation, men, women, and children have inscribed time with their hands. As they built the dry-stone walls that mark the edges of paths and plots, they wrote a long, patient story in stone. They constructed shepherds' huts, shaped terraced fields for vines and olive trees, constructed cisterns and shelters; all part of that same rhythmic effort and ancestral knowledge that continues to write itself into our landscapes.

The landscape is a book. While we filmed in the Priorat, following the reconstruction of the dry-stone walls on Júlia and Joan Viejobueno's

land in La Figuera, we found ourselves thinking that to build with dry stone is also to read geological time written into the rock, and to rewrite it once again into nature. The stones, bearers of deep geological memory, once aligned into walls, begin to write the time of generations, the time of those who build their walls, through the patient labour of their hands.

Is landscape a way of seeing? What remains of the memory of places? What does it mean to look at a landscape? These were the questions we asked ourselves as we placed the camera and the microphone to follow the slow building of a wall, or to pause and observe the landscape as if it were a manuscript of time. Literature, poetry, and cinema can remind us too that places are not merely a backdrop, but are shaped by nature together with the hands, the work, and the memory of generations. The loss of landscape, along with the disappearance of rivers and paths, is also the loss of memory, of possibilities, and of the knowledge of how to see. Landscape is a cultural construction, the work of generations: paths, tracks, boundaries, dry-stone walls... as long as they endure, we can still remember and imagine other lives, still read and understand the space that holds us.

The landscape is written.
Stone is the writing through which we read time.
Stone is the writing of geological time.
The landscape is a book.
Stone is the memory of time.
The stones are the fabric of time.
The stones are the labour of time.
The stones are the cultivation of time.
Stone is the home of time.
Stone is the memory of time.

Mercedes Álvarez

—

EXPANSIVE

Stone is universal, available and abundant in most of the world's landscapes. With such diverse origins and physical and chromatic characteristics, the resulting landscapes are extraordinarily varied. On the coast, on the plains or in the mountains, in our country and in the Mediterranean, from prehistoric times to the present day, wherever there has been stone, people have used it. From the most primitive domestic tool to the most monumental constructions, stone has accompanied mankind... and continues to do so, now with new uses, new building typologies, new architectural projects and attractive artistic creations.

P 116. Pyramids of Giza, Egypt. From prehistory to the present day, wherever there has been stone, populations have used it.

P 117. Granite scree near l'estany de l'Orri, in la Cerdanya. Stone is abundant in a large part of the planet's landscapes.

P 118. Joan Miró leaning against a dry-stone wall in Mont-roig del Camp, probably during one of his stays at Mas Miró. Dry-stone landscapes have been a source of inspiration for artists.

P 119. Barberini Faun, marble sculpture from the Hellenistic period, restored by Bernini in the 17th century, Glyptothek, Munich. Stone is a material that historically has been used to create works of art.

P 120. Interview with Eudald Carbonell i Roua. Doctor in Quaternary Geology by the University Pierre and Marie Curie (Paris VI) and in Geography and History by the University of Barcelona (UB). Since 1991, he is a Pre-history Professor in the University Rovira i Virgili (URV). He has led several excavations in European and African sites and his work has been especially relevant in Atapuerca, one of the most important pre-historical sites in the world.

«Stone coexists with the evolution of intelligence and the socialization of human beings in the landscape. Humans have used stone for more than 3.5 million years to build tools. And tools turned us into hunters-gatherers and contributed to our humanization. Therefore, stone has played an essential role in our evolution.

However, stone has been used for so much more than tools. For the last 8,000 to 15,000 years, it has been used to build walls, huts and all sorts of places to live, to carry out housekeeping tasks and also spiritual acts. We have built temples and churches. And it all began with stone, dry stone, of all kinds of materials belonging to all geological eras.

We could argue that 2 fundamental factors contributed to our intelligence: language and rock-cutting in order to create tools. This is the foundation of our evolution. And it could also be said, in general, that stone is the most important raw material and the one that has contributed the most to our intelligence, and also to our consciousness.

Cutting stone, piling it up, using it to create spaces that help us survive in our environment, finding shelter from the storm, carrying out rituals or all sorts of actions, this is the very foundation of human evolution.»

P 121. Mousterian stone tools. Prehistoric period corresponding to the Middle Palaeolithic.

—

NATURAL

Stone is a natural material of mineral origin, solid, inorganic and inert, non-polluting and repeatedly reusable. Stone always comes from the parent rock, from which it is naturally derived, and is either extracted and accumulated by the action of natural phenomena or quarried by man. The breaking, working and clearing of land to make it suitable for cultivation provide a significant proportion of the stone that later, either in its original state or slightly modified, will allow the landscape to be

shaped. Clean, local and durable, without industrial processes or transformations, in all shapes and sizes, dry stone is present in most of our landscapes.

P 125. Geological map of Catalonia 1:250,000. The extraordinary orographic diversity of Catalonia, visible in its contrasting landforms and highly varied landscapes, also has a geological counterpart: it contains rock formations that are representative of, or derived from, the geological processes of the last 550 million years. The diversity of rocky outcrops and, above all, of stone deposits provides the raw materials for dry-stone architecture, which men and women have used to build, and continue to build, a wide variety of utilitarian and artistic constructions. Stone thus becomes not only the cultural imprint of each community in every corner of the country, but also a testament to the lithological types on which each community has carried out its activity. This extraordinary geological diversity translates into a diversity of hardnesses, shapes, textures, colours and tones of stone, which distinguish the landscapes. Basalts, granites, limestones, sandstones, marls, slates, gypsum, dolomites, conglomerates and other types of rocks, with all their variations in grain and colour, determine an extensive palette of textures and hues. Time, vegetation and animals are responsible for adding new patinas and, above all, life.

—

RESOURCE

Out of necessity, ingenuity and creativity, we have made a resource out of rock: what was initially a problem has become the solution. From sloping, stony, impracticable or barren land, dry stone walling has made terraces and ridges viable for agriculture and livestock farming. It has also laid out paths and shortcuts for both livestock and humans, and has even been used to conduct and store water. With stone, we humans have created a universal and timeless building technique and system, reliable and based on geometry and gravity, which makes it possible to imagine and build constructions of very varied typology, dimensions and uses: from modest retaining walls around olive trees to huts of varying complexity. And while it has always been a resource, now it is much more so than in the past, since noble, non-polluting and local materials are becoming scarce.

- P 128. Structure of a dry-stone wall:
1. Foundation stones (Footings)
 2. Face Stones (Building Stones)
 3. Filling Stones (Packing Stones)
 4. Through Stones (Tie Stones / Bond Stones)
 5. Coping Stones (Top Stones / Capstones)

P 129. Retaining wall. Well-filled retaining wall with drainage filtration that allows water to be evacuated to the exterior.

P 130. Dry-stone. Technique-Craft-Architecture-Art. The dry-stone technique enables the construction of a great diversity of structures, always starting from the wall as the constructive base.

P 132. Three-dimensional models of various dry-stone constructions from La Fatarella obtained in a study carried out by researchers from the Universitat Rovira i Virgili.

—

MASTERFUL

What may look like a pile of stones is much more than that. In dry stone walling, every stone, every gesture, every glance, every decision, every function, every typology and every dimension carries experience, skill and knowledge either passed down through the generations or acquired through contemporary official training. It also has a very rich lexicon that gives names to tools, techniques, various devices, parts and stones specific to each typology, all rich in local nuances. It is a construction technique and system that has been used for centuries to meet a large number and wide range of the needs of rural communities. With their profession on the verge of extinction, dry stone wallers are renewing the craft and its applications.

P136. Interview with Gatano Blanch Gironés and Jordi Colat. This farmer, born in La Fatarella, learnt stonemasonry by helping his parents fixing the dry-stone walls in their estate. During the 1980s he worked for the town council construction area and later on started his own dry-walling business, without giving up farming activities. Through the Fundació el Solà, he has taught several courses and worked in different dry-stone constructions recovery projects. Before retiring, he has been able to pass on his skills to Jordi Colat, that will take the lead of the company he founded.

«Gatano: I would define myself as a farmer and stonemason, or both things at a time, since building dry-stone walls was something that farmers did. Actually, all farmers knew how to lay dry stones. They knew how to build walls, huts, wells, all sorts of dry-stone constructions. It was something related to the land, as it was ploughing, trimming or harvesting, because dry walls belong to the land itself.

Jordi: I am Gatano's successor. During the week, I build walls and, in the weekends, I am a farmer. How would I define myself? Farmer and stonemason.

Gatano: In our landscape in La Fatarella, if dry walls weren't there, we would not be able to work the land. They are essential. Many places in Catalonia or in other parts of the world are so steep and full of stone. Therefore, if farmers hadn't built the walls it would not be possible to work the land. The generations of farmers that have built this legacy of dry stone went to great lengths to survive:

scrubland was ripped apart to turn it into arable land, in order to live, for nourishment.

This is a kind of job where you learn by doing. And where someone more skilled than you will say: «No, don't lay this stone like that. Turn it upside down, it will fit better». Because stone is not like working with bricks, that are all the same. It doesn't matter which brick you pick first, they will all fit well. With stone, that's different. You can lay them all, but each one needs to fit in a particular place, not all of them can be used everywhere.

We learnt this from those who preceded us. I remember that I went to school until I was 13 and after that I started working as a farmer. And building walls was one of the tasks involved.

Jordi: I built some walls with my father, but I basically learnt the trade from Gatano and the old people working with him. And you learn this by laying stones. This becomes your job.

Gatano: Besides rebuilding the walls that collapsed, we also built new ones, because we reclaimed land from the forest in order to gain arable land. Around the world, we have to thank the farmers for this rich heritage of dry walls.

The skills have been passed down from parents to sons, like many others. Nowadays, and for different reasons, this link has been cut off. Farming is on the decline, especially in places where the job is so hard and production is difficult. Therefore, the knowledge about dry stone building is not being transmitted anymore.

Jordi: El Solà Foundation offers several courses.

Gatano: They are doing a fantastic job in all things related to dry stone. This is thanks to the work of many different people, especially the Foundation, its president Titus and all those who helped him move on. Every year, for the last 20 years, they have been organizing training sessions, attended by 400 to 500 people.

Demand exists and it's possible to make a living out of this. It's a fulfilling job, a beautiful job, although it takes some physical effort.»

P 138. How to build a dry-stone wall, step by step. Museu de Camins

At the Museu de Camins we will try to explain how to build a dry-stone wall. In this case, we will build it from scratch.

The first step in order to build this wall will be to clear the site, i.e., crushing it in order to achieve a levelled and solid foundation on which to build the wall.

We will then stick two pegs o iron rods and tie a rope between them to set the starting point of the wall, where the first stones will be dropped to build the foundation. We will use large stones, with flat sides. When positioning the stone, the external side needs to be flat, smooth and without too many bumps. The upper side needs to be flat and with a good seating in the ground. In order to secure it, we will shim it with flagstones, so that it stays in place in the long term.

So far we have laid the first line, with large and firm stones, shimmed at the back in order to

level them. For the next step, we will use lower quality stones in order to fill the backside of the wall. Once done, we will raise the wall one row at a time until we reach the needed height to proceed with the coping. We will do so working on a stretcher bond: one stone presses two stones and two stones press one stone.

Coping can have different forms. Depending on the stones at hand, we will choose one or another. In this case, we will go with two different finishes: one with blocks and another one with vertical stones or a ridge. Coping stones need to be large and solid, in order to avoid accidental dropping of stones due to the actions of animals or weather conditions. Besides, they need to apply a strong top-down pressure in order to secure the whole wall. Once we lay the last row of the wall, we need to wedge it, using small stones, and fill all face holes without applying excessive force and ensuring that the complete structure is solid enough.

—

DIVERSITY

The large number of contexts and requirements to which dry stone walling has always provided a response has given this building method an extraordinary capacity for adapting to each site and each need, generating a great diversity of solutions and typologies, often to solve similar problems. The multitude of men and women who, with their hands, have built and maintain many of our country's landscapes have contributed decisively, with their skill, daring and creativity, to making dry stone constructions diverse and full of differentiating elements and nuances. To this rich palette of functional expressions, we must add the inseparable biocultural capital associated with each community in each part of the country, which, with a host of names and accents, brings the stone to life.

P 142. Diversity of landscapes. Dry-stone walls can generate a great diversity of landscapes. In flat areas, they are useful for defining the borders of properties, in sloping areas, they create space for cultivation, and they are also a key element for delimiting paths.

- 01. Path of the Biniaraix ravine, in Mallorca.
- 02. Terraced cultivation of olives in Les Borges Blanques.
- 03. Walls defining the borders of properties at Punta Nati, Menorca.

P 144. Constructive diversity. The same dry-stone construction technique enables walls to be built in various ways depending on the type of stone and requirements.

- 01. Wall with stones placed flat and crowned with coping, in which the last row is formed by stones placed vertically.
- 02. Wall with stones placed diagonally.
- 03. Wall without coping stones.

TRACE

Dry stone walling is an immense legacy created and built upon over centuries by the tenacious efforts of men and women to convert or adapt the physical environment into orderly and productive land, whether for agriculture or livestock farming, or to erect useful or symbolic constructions, helping to create an agroforestry mosaic of fertile and resilient land. In this way, dry stone walling has shaped and structured a large part of our landscapes. This meticulous layout and transformation of the landscape, which is unique in each place in terms of geology, topography, water resources, climate, demography and property structure, has created deep links and strong identities between each of these parts of the country and the communities that inhabit them. This has made dry stone landscapes their reference heritage, an essential part of their identity and, at the same time, a great collective capital.

P 150. Transformed landscape. The imprint of dry-stone walls is evident in many landscapes of Catalonia.

P 151. Agricultural mosaic of la Conca de Barberà, characterised by classic Mediterranean crops—cereals, olive trees and vines—and a notable diversity of dry-stone constructions found throughout this landscape.

RESPECT

Dry stone walling does not remove anything from the landscape, nor does it leave anything behind. It involves collecting the stones, a resource found in each site, then preparing them without removing them from their place of origin. It is effective and efficient and does not generate any waste. In this circular, simple, resource- and energy-saving process, dry stone walling, founded on an exhaustive knowledge of each piece of land, gives the landscape a great deal of added value at zero cost to the environment: protection against soil erosion; increased retention of solid and nutrient deposits; improved hygrometric and thermal regulation of soils; and creation of niches for plant and animal communities in the joints. All this increases biodiversity and contributes to the creation of extensive and complex networks of biological connectors.

P154. Life cycle of dry-stone. The stones that make up dry-stone constructions are an infinitely reusable material.

P 155. A multitude of plants and animals:

- 1. Lichens
- 2. Stonecrop
- 3. Mediterranean heath
- 4. Field madder
- 5. Common black ant
- 6. Mason bee
- 7. Jumping spider (Salticid)
- 8. Common wall lizard

Dry stone walling still retains all its qualities, which are now being re-evaluated because they provide an answer to many of the environmental challenges facing mankind. The centuries-old ability to generate all kinds of structures and solutions allows dry stone walling to form part of contemporary and future projects. By taking up new challenges, both in terms of maintenance and design, dry stone walling represents a worthy and inclusive professional opportunity for a wide variety of sectors and segments. The time required to obtain basic training in how to undertake work of low to medium difficulty is not excessively long and the investment for starting as an entrepreneur is relatively small, given that a dry stone waller only needs a few simple things in order to get started. Today, dry stone walling continues to create opportunities and shape the landscapes of the future.

P 161. Dry-stone night. An artistic project that invites people to approach dry-stone constructions, capture their beauty and humble majesty, questioning and proposing new perspectives for their use.

P 162. Montombra. A collaborative project between the Penedès wineries Can Ràfols dels Caus and Mas Candí that aims to recover old dry-stone terraces for vine cultivation in an area that is predominantly forested like Garraf.

P 163. Interview with Rebecca Clopath. Chef of the Biohof Taratsch restaurant, located in the village of Lohn, Switzerland, at an altitude of 1,600 metres, she serves her diners wood, edible stones, insects and other products native to the Swiss Alps, connecting and making known the landscape, history and culture through the food she serves.

P 164. Wikipedra (Wikistone) is a collaborative database on dry stone constructions, promoted by the Landscape Observatory of Catalonia in 2011, with the collaboration of Grup Drac Verd de Sitges, which is maintained thanks to citizens' contributions. More than 39,000 buildings have been inventoried, which correspond to huts or cabins, lime and tile kilns, buildings for water storage, walls and other structures, and is supplemented by maps, photographs and fact sheets. Wikipedra includes the location of each building and describes its state of conservation, typology and architectural characteristics. Currently, it has more than 650 contributors and 5 volunteers who validate the information. The database is used by Catalan Government specialists in areas such as cultural heritage, urban planning, tourism, agriculture and the environment, and also in the field of university research, as an educational resource or in the artistic field. It can be accessed via the website wikipedra.catpaisatge.net, and also by mobile app, developed by the Association for Integral Rural Development of the North-Eastern Zone of Catalonia (ADRINOC), which allows the inventory and consultation of constructions *in situ*.

P165. Association for Dry-Stone and Traditional Architecture (Apsat). An organisation founded in 2011, it encompasses 36 entities and 17 individuals working for the conservation and dissemination of dry-stone in Catalonia. From 2002 to 2025, the Coordinator of Dry Stone Entities (APSAT since 2011) has organized 13 meetings about dry stone in the Catalan-speaking territories (pedrasecaarquitecturatradicional.cat).

P 166. Recognised heritage. In 2018, the international candidacy «Art of dry stone walling: knowledge and techniques», presented by eight European states – Croatia, Cyprus, France, Greece, Spain, Italy, Slovenia and Switzerland – was included on the UNESCO Representative List of Intangible Cultural Heritage of Humanity. To commemorate this declaration, the Catalan Ministry of Culture and APSAT organised a travelling exhibition to spread the word about the dry stone walling technique and associated heritage, which has already been to 89 towns.

In Catalonia, three sets of dry stone constructions are recognised as Cultural Assets of National Interest (BCIN), under Law 9/1993, of September 30, on Catalan cultural heritage, in the category of area of ethnological interest (ZIE), awarded by the Generalitat de Catalunya. At a local level, so far a hundred Catalan councils have granted protection for more than a thousand buildings, usually by declaring these buildings Cultural Assets of Local Interest (BCIL), under the Catalan Cultural Heritage Act.

The thousands and thousands of men and women who, with their hands and only stone, and with extraordinary effort, have turned the most inhospitable landscapes, from the sea to the mountains, into viable and productive land for farming and livestock deserve a tribute. As do all those who, from different origins and sectors, persist in the task of revaluing this immense legacy and preserving and transmitting the technique, knowledge and values of dry stone.

01. Dry-stone huts of Mont-roig del Camp. Mont-roig del Camp (Baix Camp). Year of declaration: 2016.

02. Vats among the vineyards of the Montcau valleys. Mura, El Pont de Vilomara i Rocafort and Talamanca (Bages). Year of declaration: 2018.

03. Dry-stone constructions for water supply and exploitation in Torrebesses. Torrebesses (Segrià). Year of declaration: 2022.

04. Juniper oil kilns of Riba-roja d'Ebre. Riba-roja d'Ebre (Ribera d'Ebre). Year of declaration: 2025

Many dry stone landscapes are found in the most marginal rural areas, those that first suffered the consequences of the massive depopulation of the 1960s and '70s. Along with this depopulation comes the abandonment of agricultural activity, ageing of the population, lack of generational relief and the exponential increase of the forest mass, with the corresponding risk of fires and the loss of tangible and intangible heritage. They are fragile dry stone landscapes, because the rural world they belong to is fragile. The loss of the rich agroforestry mosaic so typical of Catalonia, the result of traditional family farming being reduced to a minimum, has relegated the dry stone structures that supported and shored up these landscapes even further to the background.

Nevertheless, many initiatives are appearing for the afforestation and revitalisation of the rural world, which, incidentally, also favour the recovery of dry stone landscapes on the border of extinction. These initiatives also serve to recover knowledge which, right now, in the context in which we live, can be of extraordinary value. Seven different perspectives and experiences help us to understand these new values and perspectives for dry stone landscapes, which are not only revitalised but also reinvented through their incorporation into new works, thus showing how valid and useful this ancestral technique is.

MT: Marc Talavera Roma

PhD in Biology. President of Eixarcolant, a non-profit organization working to recover edible wild plants and local varieties and use them in the transformation of agri-food systems, thus improving their local focus and sustainability, and also keeping villages and landscapes alive, such as the dry stone landscapes.

JV: Joan Vaqué Sans

BA in Economics by the University of Barcelona (UB), specialising in regional economy. Postgraduate degree in Local Development by the UB and the Political Scientists Association. President of Prioritat, an organisation promoting the UNESCO nomination «Priorat-Montsant-Siurana: A Mediterranean mosaic of cultural and agricultural landscape.»

EB: Eva Bonet Baqué

Multigenerational farmer. Co-owner of the Comalats Winery, together with her brother Eloi and her sister Núria. For the last 15 years she has been living in Ametlla de Segarra, a place that has always given her a sense of shelter and retreat, surrounded by dry stone landscapes filled with history. She is an advocate for the landscape and heritage of the Segarra region.

RC: Rosa Cerarols Ramírez

Geographer, teacher at the Humanities School of Pompeu Fabra University (UPF) and member of the research group in Geohumanities. She has worked in the areas of material and immaterial heritage and is an expert in inner Catalonia dry

stone landscapes. She is a founding member of the multidisciplinary project Konvent, focusing on artistic creation and promotion of the territory.

GC: Gemma Cots Tallada

Philologist, journalist and manager of the Museu de Camins, a project aiming to recover and promote the network of historical pathways and the cultural and natural heritage of the Siarb Valley (Pallars Sobirà). The recovery of dry stone walls and other dry stone structures (paths, huts, wolf traps, etc.) is one of the most prominent tasks of the Museu de Camins.

RS: Roger Solé Coromina

Stonemason. He became a self-taught expert in dry stone in Catalonia and, later on, honed his skills in northern England, France and Switzerland. He is the founder of the Catalan company La Feixa Pedra Seca, specialising in different types of works related to dry stone, both in renovation works and, mostly, in new construction and contemporary projects. He also teaches training courses. He is a co-founder of the Catalan Stonemasons' Association (AGMC), created in 2021.

TG: Antoni Gironès Saderra

PhD in Architecture by the Universitat Politècnica de Catalunya (UPC), with the doctoral thesis *Arquitectures espontànies, reflexions sobre constants en arquitectura: la península del cap de Creus, una topografia en el temps* (Spontaneous architectures: reflections on the architectural patterns: the Cape of Creus peninsula, a topography in time). Associate teacher at the Rovira i Virgili University (URV).

MT: When we take the road, if we look around we will notice the great diversity and richness of the Catalan landscapes and we will realise how privileged we are. From Barcelona to Lleida, moving up to the Pyrenees, down to the Girona region, taking the road to central Catalonia and heading then to the Tarragona flatlands and the Ebro delta. All along this route we will be able to see dozens of different landscape units. And every unit means culture, means possibilities for different crops and means also reasons for singularity.

If we take a look around, we could say that we have a black-and-white landscape that has lost the majority of its colours. And the reason for that is that most crops have been lost and also some of the elements shaping the landscapes: almond trees, olive trees, dry-stone walls, huts, tree lines bordering a field, or grand trees standing in the middle of a meadow and used by cattle as a shelter. Therefore, this landscape has lost functionality, diversity and beauty, and is also more exposed to major wildfires.

JV: When the phylloxera hit the Priorat and wiped all vines away, a huge demographic change took place. This change, that started by the end of the XIXth century, still resonates today. Population was then 30,000 and it stands today at 9,286 people, according to the last census. Considering also the ageing rate of over 30% or 35% in many villages, and an active population of around

4,000 people, the scarcest resource is not water, but people. If there are not enough people to work the land, on the ground, we will lose the mosaic.

Looking at the last 20 years, farming activity is on the decline, although there has been an upturn in viticulture. However, almond trees have been down and olive trees have barely changed. Certain crops have been lost, not only due to the change in farming structure, but also to depopulation.

And there are many reasons for depopulation, not only one. For starters, the lack of diversity in our economies. Nowadays, in Priorat, there is virtually no unemployment, there are only 296 unemployed people. You can work the land, in wineries, tourism, maybe in town councils' staff, but not much more than that.

EB: In the Segarra region, the fact is that most houses belong to non-residents. At some point in the past, people almost flew to the Vallès area or Barcelona. And only the heirs stayed in the villages, the ones that would run these farming estates.

JV: In order to thrive we need more than water or energy: we need people. Without people, everything we are discussing now is pointless. The unbalance between countryside and city, or between coastline and inland, is very noticeable, and it will only get worse.

EB: Moreover, at a certain point the main landscape in Segarra was the vineyard. However, the government offered grants to pull it out and plant cereals. And this is important, since vineyard contributes to fix population, unlike cereal. Vineyard, olive trees and almond trees help anchoring populations, because manpower is needed to work them.

MT: Having a black-and-white landscape that has lost part of its colours is a reflection of the transformation of the agricultural system. The old model based in sustainability, proximity and diversity of productions has been replaced by a new agro-industry model, with large crops of only cereal or olive, for instance. Therefore, only one type of food is produced in a single place.

At the beginning of the XXth century, in our country almost 40% of population worked in jobs belonging to the first sector: agriculture and stock breeding. Nowadays, in the XX1st century, this figure has dropped to only 1.5% of population. In the meantime, farming-related activities have changed: the sector has moved from extensive to intensive, but many people have also quit these sectors to join the industry or the services sector. From the landscape perspective, this means the neglect of the land that was once used for farming. If we give up farming lands and we refuse to work them, we know for sure that they will soon turn into scrubland. And after not many years, they will become young forests, mostly of pines, that are basically a time bomb. Nowadays, 70% of the surface corresponds to young forests that, in the midst of a climate emergency and a persistent drought, will form the perfect storm in which a large part of our land will be burnt down in sixth-generation fires.

JV: With climate change, there is a trend toward large wildfires that evolve in their own way, where firefighters and civil protection services are unable to intervene given the difficulty to deal with large, continuous forests. The mosaic created by agriculture and forests helps to break this down. We have several examples in our area where the chosen strategy has been letting the fire progress and reach a crop in order to handle it there and prevent it from gaining strength and intensity. Thanks to this, authorities are not forced to delimit such a large perimeter that even 20,000 hectares should be allowed to burn. To prevent this from happening, it's essential to break things up like that.

From the perspective of wildfire prevention, a thriving agriculture is more effective than hiring a group of people to clean and clear forests, because agriculture already takes care of this. And to have a thriving agriculture, farmers need to be able to make a living out of it. In this job, the main actors are the small plots that form the farming mosaic.

EB: At present there is a lot of talking about next-generation wildfires and it is essential that lands are worked and, therefore, farmer families live there. Dry walls, stone huts, but above all dry walls, are what define these small plots. They are built in strategic points.

MT: Once we have this mass production of a single product, large extensions of land are needed in order to grow almonds, cereals, potatoes... Therefore, that traditional farming model, where a single estate grew a little bit of everything, starts its decline. And that is when dry walls begin to be redundant, as well as almond trees growing in terraces or narrow paths, because the machinery needed for mass production is not compatible with these singular elements in the landscape.

RC: Stone is a structural and a structuring element of our lands, and also of lands that have been more resilient but are also poorer, more abandoned and isolated, far away from places that have a more dynamic economy. And we have to understand this as a legacy, a heritage and a value in itself, in order to raise awareness of where we come from and how stone can explain where and who we are.

JV: It is an agriculture based on stone, a stone that originated from the same places that are now filled with crops. In the central region of Priorat, dry walls are built out of slate. Up north, beyond the Montsant area, limestone is used. And somewhere else, dry walls are built with red stone and sandstone. Not all dry walls are built with the same kind of stone. They are built with the local stone. And this is in line with all requirements for sustainability, proximity and circularity, not for idealistic purposes, but for practical reasons.

Dry stone is essential for us and there is a reason for that: we are dealing with steep places, so we need it to prevent erosion and improve accessibility. Therefore, dry stone is a fundamental aspect of this kind of crops. Without it, there would be water runoffs, soil would lose organic matter

in places where it is already scarce. And, besides, it also favours biodiversity, because dry walls are filled with insects on the inside.

GC: In the old paths that we gradually reclaim we find dry-stone constructions, mostly stone walls that divide meadows or forests and were used to signal or demarcate a path, because a path is a public space where everyone is allowed. It does not belong to anyone, it belongs to everybody.

Dry-stone walls can be used to demarcate and also to reinforce the adjacent meadows. Another one of its roles is levelling the steep terrain found in mountain areas, in order to make it suitable for farming.

We also have stone pavements or paths, used in muddy or damaged terrains in order to facilitate the movement of cattle and to avoid accidents, falls or damages.

RS: Dry stone is such a successful building solution that there are many adaptations to it. It can be used in the countryside and in traditional architecture and it can also be embedded in modern architecture. Therefore, dry stone can be used to build completely new things, with the proper knowledge. For instance, many of those 4 to 5-meter walls built with concrete or rip-rap could be built with dry stone instead.

TG: From the practice of building to populate, we could talk about *contemporary architecture* or *popular architecture*, or any other way we choose to populate our lands. In order to do so, we build outdoor and indoor recesses, topographies, public spaces, etc. In this context, we could use any reference that somehow leverages the properties of dry stone.

RS: Dry-stone building is a technique that, when applied to contemporary architecture, can be really competitive. The only problem is time: being a slow technique, more workers are needed in order to use it. And, as a consequence, we will need more skilled workers, since in Catalonia there are not many of us capable of handling structural or large jobs. Many skills are required and this is why we need to train workers that can be ready in a near future and build teams of 5, 10 or 15 people that can deal with large projects.

TG: Covering a contemporary building technique with a dry-stone finish is simply a fake. There is no point in allocating resources to this. However, at a certain point there could be an urban planning rule stating that in a certain rough terrain, if you want to build something for housing purposes, you will need to dig. Or the stone that you dig out will need to be used to build your house and cannot be sent to a dumpster 50 km away. You can then use this stone to create a double-sided sheet, used both as a structural and finishing feature, with an inner core built with lime mortar, measuring 10 to 15 cm. And you can then build a 80-cm wall as an enclosure for that house, no matter if it's 25 m² or 80 m², with all its interconnections with the outside. That would be a contemporary use, leveraging the logic of stone as a material. In the case of the Cap de Creus

area, limestone and slate would be used. The rest is absolutely pointless: it's only misguided nostalgia and a lot of energy wasted to recreate only a virtual image.

RS: For years, many courses have been offered, but without any noticeable increase in the number of workers. There was an offer of courses and training, but no new professionals. Since the implementation of regulated and certified courses, new workers have joined the work force in the last couple of years. Therefore, this is an effective system, as France has proved in the last 20 years. We just adapted it to our way of working and our environment, trying to get new professionals every year. Courses for dry-stone fans and aficionados also need to be there, because they promote awareness and serve as a meeting point and also to spark conversation.

GC: With our volunteering work to reclaim old paths, dry walls or stone pavements we raise awareness among young people, who get to know this reality, this heritage, and the importance of recovering it.

From 2018 onwards, after the UNESCO recognition, the government had more funds available to build public structures with dry stone. And the impact could be felt everywhere, with new jobs here and there that did not exist some years ago. There were also more and more courses offered by «stonemasons coming out of nowhere». It was a turning point: the moment had come to create an association of professionals that served as a guide and offered advice and counselling on how to do things.

TG: Dry stone is not covered in architecture or urban planning schools. However, it should not be like that, considering that it is a way to understand history, building systems, etc. Sometimes it is covered in optional courses related to heritage. I believe it is essential to understand how our species has used resources in an optimal way and, at the same time, with a really simple technique, belonging to societies from the past, although our future may bring us there again. It would be great to raise awareness on this system, just in case we may need it in the future.

EB: In the Segarra region we have always fought to preserve our landscape, knowing that in the future we may need to make a living out of it. Farming is clearly on the decline and it is increasingly difficult to find young people and new generations taking the lead in farmer families. Therefore, landscape is really important for us.

TG: In order to organize this territory (although it is already organized thanks to basic resources such as topography, water and accessibility) and create new habitats to live in, such habitats would need to be understood, and adapt to, pre-existing topographies and pre-existing rules of the road, without trying to establish urban planning schemes designed in the city, as it is (pointlessly) done nowadays in some cases.

RC: We need to offer second chances to our territories. We have to repurpose certain

centuries-old techniques that illustrate how to live in a resilient way. And this also needs to be reinterpreted and activated by contemporary practices, where culture, art, architecture, photography and activism can play a big part.

Those spaces that have been labelled as marginal, isolated or neglected have the potential to be again in the centre stage, to leave the periphery behind. For this matter, I believe that art, always at the forefront, can be applied to the reflection on spaces and can help us bring back historical aspects that can still be fashionable today. Moreover, art can help us spread the message about rural life and a certain reality that, in some way, were hidden in a drawer somewhere.

MT: We will reclaim the countryside; we will bring dry stone back, also the varieties, if people are able to make a living out of farming. And this is related to the reflection on what we eat and what lies beneath this food and the agricultural public policies we want to foster.

PÁGS. 12 I 13

01	03	04	05
02		06	07
08	09	10	11
12	13	14	15
	16		17

01. Arxiu d'imatges de l'Observatori del Paisatge (Francesc Muntada)
02. Arxiu d'imatges de l'Observatori del Paisatge (Borja Ballbé)
03, 06. Sara Boldú Botam. Artistes amb tractor
04. Arxiu d'imatges de l'Observatori del Paisatge (Rafael López-Monné)
05, 11. Arxiu d'imatges de l'Observatori del Paisatge (Jordi Salinas)
07. Philippe Álvaro Frotté (Consell de Mallorca)
08. Arxiu d'imatges de l'Observatori del Paisatge (Pere Sala i Martí)
09. Anaïs Boudot
10. Arxiu d'imatges de l'Observatori del Paisatge (Guillem Vidal)
12. Arxiu d'imatges de l'Observatori del Paisatge (Martí Gasull)
13. Arxiu d'imatges de l'Observatori del Paisatge (Marina Berdalet)
14. Martin Steinbeck
15. Jaume Riba (Consell de Mallorca)
16. Arxiu d'imatges de l'Observatori del Paisatge (Marc Solernou)
17. Mancomunitat de la Taula del Sénia (José Barea)

PÁGS. 14 I 15

18	19	20	21	22
23	24	25		
26		27	28	29
30	31	34		35
32	33			36

18. Anaïs Boudot
19, 23. Arxiu d'imatges de l'Observatori del Paisatge (Oriol Clavera)
20. Projecte Col·laboraXPaisatge (Grup d'acció local ADRINOC)
21. Arxiu d'imatges de l'Observatori del Paisatge (Gemma Bretcha)
22. Asier Gogortza
24. Ben Salter (Wikimedia Commons)
25. Branko Orbanic
26. Guillem Alomar (Consell de Mallorca)
27, 31, 33. Arxiu d'imatges de l'Observatori del Paisatge (Jordi Salinas)
28. Arxiu d'imatges de l'Observatori del Paisatge (Borja Ballbé)
29. Departament de Territori, Habitatge i Transició Energètica
30. Arxiu d'imatges de l'Observatori del Paisatge (Joan Soler i Gironès)
32. Arxiu d'imatges de l'Observatori del Paisatge (Joan Farré Dalmau)
34. Krysek (Shutterstock)
35. Arxiu d'imatges de l'Observatori del Paisatge (Esther Reverté Gras)
36. Antoni Reynés Trias (Consell de Mallorca)

PÁGS. 16 I 17

37	38	39	40
41	42	43	
44		45	46 47
		48	51
49		50	

- 37, 50. Arxiu d'imatges de l'Observatori del Paisatge (Jordi Salinas)
38. Arxiu d'imatges de l'Observatori del Paisatge (Oriol Clavera)
39. The City Museum of Šibenik
40. Yunus Tuğ (Pexels)
41. Jenar Fèlix
42. Arxiu d'imatges de l'Observatori del Paisatge (Omar Zbari)
43. Arxiu d'imatges de l'Observatori del Paisatge (Laura Rangil)
44. Arxiu d'imatges de l'Observatori del Paisatge (Rafael López-Monné)
45. Arxiu d'imatges de l'Observatori del Paisatge (Ignasi López)
46. Carma Casulà
47. Sara Boldú Botam. Artistes amb tractor
48. Sergio Boscaino (Flickr)
49. Arxiu d'imatges de l'Observatori del Paisatge (Yasmina Curto)
51. Arxiu d'imatges de l'Observatori del Paisatge (Borja Ballbé)

PÁGS. 18 I 19

52	53	54	55
56	57		
	58	59	60
61	62	63	64
65	66	67	68

52. Jenar Fèlix
53. Xavier Rebés
54. Arxiu d'imatges de l'Observatori del Paisatge (Eva Marín)
55. Arxiu d'imatges de l'Observatori del Paisatge (Borja Ballbé)
56. Manuel Duarte
57. Antonio Bellón
58, 63, 65. Arxiu d'imatges de l'Observatori del Paisatge (Jordi Salinas)
59. Arxiu d'imatges de l'Observatori del Paisatge (Jordi Grau)
60. Arxiu d'imatges de l'Observatori del Paisatge (Júlia Viejobueno)
61. Arxiu d'imatges de l'Observatori del Paisatge (Àngela Llop Farré)
62. Arxiu d'imatges de l'Observatori del Paisatge (Oriol Clavera)
64. Arxiu d'imatges de l'Observatori del Paisatge (Pep Sau)
66. Arxiu d'imatges de l'Observatori del Paisatge (Rafael López-Monné)
67. Grup Drac Verd de Sitges
68. Arxiu d'imatges de l'Observatori del Paisatge (Mireia Solé Verdés)

PUBLICACIÓ

EDICIÓ A CURA DE:
Pere Sala i Martí, Jordi Grau
i Gemma Bretcha

DISSENY GRÀFIC:
Opisso Studio

CORRECCIÓ DE CATALÀ:
Maria Massot Magarolas

TRADUCCIONS:
Iter traductors (català-anglès)
Maria Massot Magarolas
(català- castellà)

EDITA:
Observatori del Paisatge
de Catalunya
Carrer Hospici, 8. 17800 Olot
www.catpaisatge.net

© dels textos, els autors
respectius
© de les fotografies, els
autors respectius

Primera edició:
Desembre 2025

Impressió: Nova Era
Publications, S.L.
Dipòsit legal: GI 1941-2025

ISBN 978-84-09-80454-2

Una publicació de:

EXPOSICIÓ

Generalitat de Catalunya
Departament de la Presidència

CONSELLERA
DE LA PRESIDÈNCIA
Laura Vilagrà Pons

SECRETARI DE MITJANS
DE COMUNICACIÓ I DIFUSIÓ
Oriol Duran Torres

DIRECTORA GENERAL
DE DIFUSIÓ
Eva Pomares Latorre

SUBDIRECTORA GENERAL
DE DIFUSIÓ
Abigail Martínez Gatiús

COORDINACIÓ PALAU ROBERT
Santi Rifà Sais
Joaquina Torrero Pulgarín

RESPONSABLE
DE COMUNICACIÓ
Martí Porter Huerre

SUPERVISIÓ TÈCNICA
Palau Robert
Joan Carles Guilabert Florit

Amb la col·laboració del
Departament de Cultura.
Direcció General de Cultura
Popular i Associacionisme
Cultural

Amb la col·laboració de:

AGRAÏMENTS

A totes les persones
i entitats que han compartit
coneixements, testimonis,
obres, imatges i documents.
Amb un esment especial a:

- Agència Catalana de Notícies
- Arxiu Històric del Col·legi d'Arquitectes de Catalunya
- Arxiu Nacional de Catalunya
- Associació per al Desenvolupament Rural Integral de la Zona Nord-Oriental de Catalunya (ADRINOC).
- Associació per la Pedra Seca i l'Arquitectura Tradicional
- Biblioteca Hemeroteca Municipal de Tarragona (BHMT)
- Bombers de la Generalitat de Catalunya
- Centre d'Interpretació de Sòls del Pirineus - ICGC
- Centre d'Interpretació Parc dels Búnquers de Martinet i Montellà
- Consell de Mallorca
- Consell Regulador de la Denominació d'Origen Pla de Bages
- Consorci Memorial dels Espais de la Batalla de l'Ebre
- Cooperativa L'Olivera
- Diputació de Tarragona. Museu d'Art Modern
- Editorial Farell
- Fundació el Solà
- Govern d'Andorra
- Grup Drac Verd de Sitges
- Institut Cartogràfic i Geològic de Catalunya (ICGC)
- Institut Català del Suro
- Mancomunitat Taula del Sénia
- Museu de Camins
- Museu de la Vida Rural de la Fundació Carulla
- Museu de Valls
- Observatori del Paisatge de Catalunya
- Penedès Televisió
- Quality Suber
- santllors.com
- Servei de Patrimoni Arqueològic i Paleontològic del Departament de Cultura
- The City Museum of Šibenik
- Àlex Tena
- Anaïs Boudot
- Anna Jiménez
- Antoni Ferrando Roig
- Antoni Gironès Saderra
- Antònia Pitxot

- Antonio Bellón
- Borja Ballbé
- Begoña Sanchez
- Branko Orbanić
- Carles Fargas
- Cèlia Mallafrè Balsells
- Dani Pelagatti i Fondation Actions Environnement
- Dennis van Zuijlekom
- Edu Miguel
- Elena Juncosa
- Elena Milà Fortuny
- Emilio Vaquer
- Eudald Carbonell i Roura
- Esther Baragalló
- Eva Bonet Baqué
- Eva Farré
- Eva Marín
- Filip Šrajer
- Gatano Blanch Gironés
- Gemma Bretcha
- Gemma Cots Tallada
- Hereus de Toni Keeler
- Ignasi López
- Jadran Kale
- Jenar Fèlix
- Joan Martínez
- Joan Vaqué Sans
- Jordi Colat Ruana
- Jordi Giribet
- Jordi Griera-Cors
- Jordi Queralt
- Josep Ignasi Oms
- Josep Miquel Martí Rom
- Júlia Viejobueno
- Lluís Segura
- Maite Oliva
- Marc Talavera Roma
- Marc Torres
- Marcel·lí Descals
- Maria del Agua Cortés
- Marina Berdalet
- Mario Urrea
- Marta Ferré
- Marta Menén
- Martin Steinbeck
- Miquel Serrano
- Miriam Colillas
- Philippe Álvaro Frotté
- Rafael López-Monné
- Rebecca Clopath
- Ricard Espelt
- Roger Costa
- Roger Solé Coromina
- Rosa Cerarols Ramírez
- Rosa Maria Canela
- Sara Boldú Botam
- Soazig Darnay
- Tere Adell
- Tomàs Badia Navarro
- Ventura Roca
- Xavier Rebés

